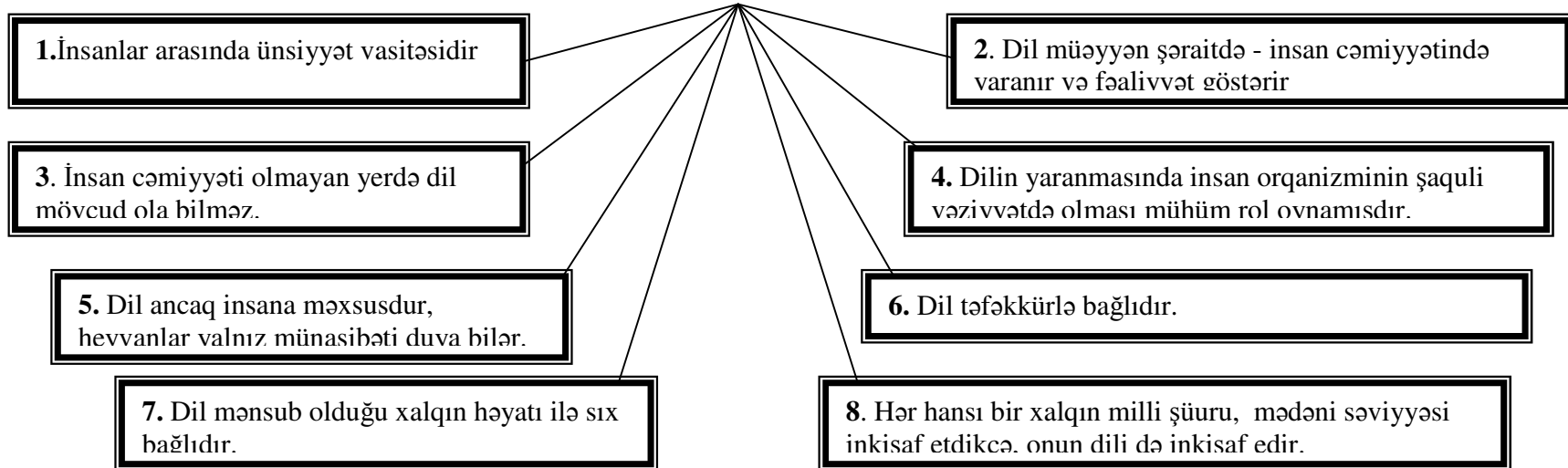

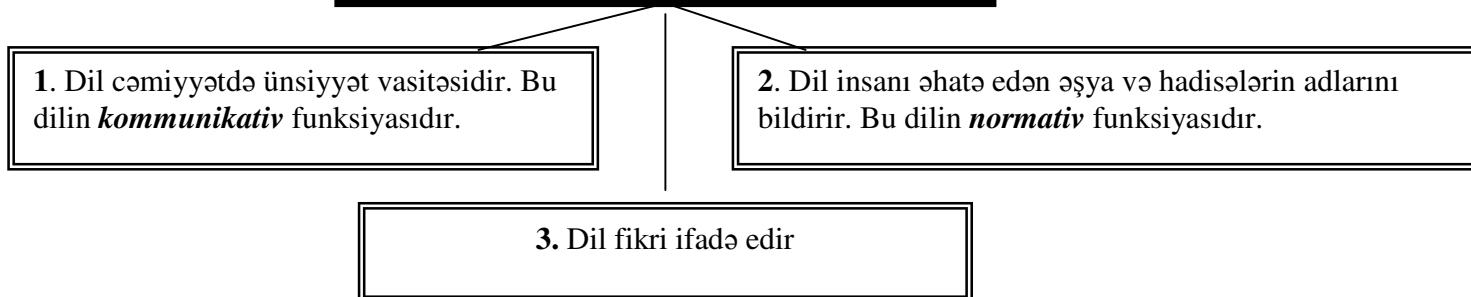
AZƏRBAYCAN DİLİ HAQQINDA

DİL VƏ DİLÇİLİK

DİL

DİLİN VƏZİFƏLƏRİ

YAZI

İnsanların səsini çatmadığı yerlərlə əlaqə saxlamaq ehtiyacından yazı yaranmışdır. Yazı səsli dilin norma ilə qavrayışını təmin edən işarələr sistemidir

1. Yazının ilkin növü əşyaların köməyi ilə olmuşdur. İnsanlar uzaq yerlərə öz fikirlərini əşyaların köməyi ilə çatdırmışlar. Buna görə də həmin yazı *əşyavi yazı* adlanır.

2. Yazının ikinci növü *şəkli (piktoqrafik)* yazıdır. Bu yazıda nəzərdə tutulan əşyanın şəkli çəkilir. Piktoqrafik yazıya aid nümunələr də bugünkü günümüzdə də var: qadın salonunun qarşısında qadın şəkli, zomağazanın qarşısında heyvanların şəkli və s.

3. Piktoqrafik yazıdan sonra *fikri (ideoqrafik)* yazı ortaya çıxmışdır. Bu yazıda da fikir şəklini köməyi ilə çatdırılır. Piktoqrafik yazıda şəkil birbaşa əşyanın özünü bildirdiyi halda, ideoqrafik yazıda şəkil rəmzi mənada (ideya şəklində) işlənir: günəş şəkil-işıq anlayışı bildirir.

4. Yazının ən son və müasir növü *hərfi (fonoqrafik)* yazıdır. Fonoqrafik yazının ilk mərhələsi heca yazısı (sillabik yazı) olmuşdur. Bu yazıda bir neçə səs bir işarə ilə ifadə olunmuşdur. Əsl fonoqrafik yazıda isə hər bir səs bir hərfi ifadə edir. Hazırda istifadə etdiyimiz latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası fonoqrafik yazıya əsaslanır.

DİLÇİLİYİN SAHƏLƏRİ

Dilçilik eimi dilin qayda-qanunlarını, xüsusiyyətlərini, quruluşunu öyrənir.

1. Fonetika

2. Leksikologiya

3. Morfologiya

4. Sintaksis

5. Etimologiya

6. Lüğətçilik

7. Dialektologiya

ETİMOLOGİYA

Sözün mənşəyini, kökünü, nədən törəməsini öyrənən dilçilik sahəsinə etimologiya deyilir.

1. Dilimizdə yaranma tarixi çox qədim olan elə sözlər var ki, indiki şəkildə daşdığı leksik mənə anlaşılmır, yəni kökün mənşəyi izah edilə bilmir. Belə halda etimologiya elminə müraciət olunur.

2. Sözün kökünü üzə çıxarmaq, onun başqa sözlərlə bağlılığını öyrənmək üçün aparılan dilçilik araşdırmasına *etimoloji təhlil* deyilir.

3. Etimoloji təhlillərdə nəticə həmişə eyni dəqiqliklə olmur.

4. Ayrı-ayrı sözlərin etimologiyası haqqında bəzən müxtəlif fikirlər olur.

5. Elmi əsaslara söykənən *elmi etimologiya* var.

6. Xalqın məntiqinə əsaslanan *xalq etimologiyası* (yalançı, uydurma etimologiya) da mövcuddur.

DİALEKTOLOGİYA

Dilin dialektlərini öyrənən dilçilik sahəsinə dialektologiya deyilir.

1. Yerli-məhəlli danışığa dialekt və ya şivə deyilir.

2. Dialektlər dilimizin tarixini, onun inkişaf mərhələlərini öyrənmək üçün çox əhəmiyyətlidir.

3. Bir çox şivələrimizdə elə qədim sözlər qorunub saxlanılmışdır ki, vaxtilə ədəbi dilimizdə işlənmiş, lakin indi unudulmuşdur.

4. Ayri-ayrı ərazilərdə işlənən yerli-məhəlli söz və ifadələrə dialektizm deyilir.

5. Bədii əsərlərin dilində işlənən məhəlli əlamətlərə - dialektizmlərə rast gəlmək olur.

LÜĞƏTÇİLİK (LEKSİKOLOGİYA)

Dilçiliyin praktik (təcrübi) sahəsi olub, lüğətlərin tərtibi, yaranma qaydalarını öyrənir.

1. Lüğətlərin tərtibi ilə məşğul olan mütəxəssis **lüğətçi-leksikoqraf** adlanır.

2. Lüğətçilik Azərbaycan-türk dilçiliyinin qədim sahəsidir. Mahmud Kaşğarının "Divani-lüğət-it-türk" (1072) əsəri türk dünyasının ilk ensiklopediyasıdır. Kitabda 9000-dən çox söz var. Yeganə əlyazması XIII əsrdə Azərbaycanda köçürülüb. 1915-ci ildə Türkiyədə tanılıb və nəşr

3. Cəmaləddin ibn Mühənnə, Hinduşah Naxçıvani, Hümmam Təbrizi (XIII-XIV əsrlər) Mirzə Məhəmmədəli Kazım bəy (XIX əsr) kimi Azərbaycan alimləri də lüğət tərtib etmişlər.

4. XX əsrin əvvəllərində S.M.Qənizadə, Ü.Hacıbəyov, Q.Qarabəyov, Ə.Şıxlinski lüğətlər tərtib ediblər.

5. 1940-cı illərdə Heydər Hüseynovun rəhbərliyi ilə dörd cildlik "Rusca-Azərbaycanca lüğət" nəşr olunub.

6. 1964-1987-ci il, 2000-ci illərdə Əliheydər Orucovun rəhbərliyi ilə "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti" dörd cildliyi çap olunmuşdur.

LÜĞƏTLƏRİN NÖVLƏRİ

1. *İzahlı lüğət*

2. *Tərcümə lüğətləri*

3. *Terminoloji lüğətlər*

AZƏRBAYCAN DİLİ

1. Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasında, Cənubi Azərbaycanda, bir çox ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların ana dilidir.

2. 35 milyondan çox azərbaycanlı bu dildə danışır.

3. Azərbaycan dili müstəqil respublikamızın dövlət dilidir.

4. Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət orqanlarında yazılı və şifahi əlaqə işləri Azərbaycan dilində aparılır.

5. Dövlət idarələrində vəzifə tutan müxtəlif xalqların nümayəndələri öz işlərini Azərbaycan dilində aparır.

6. Dövlət dilinin vahidliyi demokratizmi ilə səciyyələnir. Respublikamızda yaşayan azərbaycanlıların, etnik qrupların nümayəndələrinin öz aralarında ana dilində ünsiyyət saxlamaq hüquqları var.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT DİLİ İLƏ BAĞLI FƏRMANLAR

1. 1919-cu ildə Azərbaycan Cümhuriyyəti türk dilini rəsmi dövlət dili elan etdi.

2. 30-cu illərə qədər dövlət dili türk dili adlanırdı.

3. 1936-cı ildən dövlət dili Azərbaycan dili adlandırıldı.

4. 1992-ci ilin 22 dekabrında verilən fərmanda dövlət dili türk dili elan edildi.

5. 1995-ci ilin 12 noyabrında qəbul edilmiş konstitusiyada dövlət dilinin adı Azərbaycan dili adlandırıldı.

6. 2001-ci il iyunun 18-də “”Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında fərman verildi.

7. 2001-ci ilin avqustun 9-da “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” fərman verildi.

8. 2002-ci il sentyabrın 30-da 3 fəsil, 20 maddədən ibarət “Dövlət dili haqqında qanun qəbul edildi”

9. 2003-cü il yanvarın 2-də “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili” haqqında fərman imzalandı.

10. “Azərbaycan dilinin globallaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

TÜRK DİLLƏRİ AİLƏSİ

Bir kökdən törəyən dillərə qohum dillər deyilir. Qohum dillərin hamısı birlikdə dil ailəsi adlanır.
Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə mənsubdur.

1. *Oğuz qrupu*

2. *Qıpçaq qrupu*

3. *Qarluq qrupu*

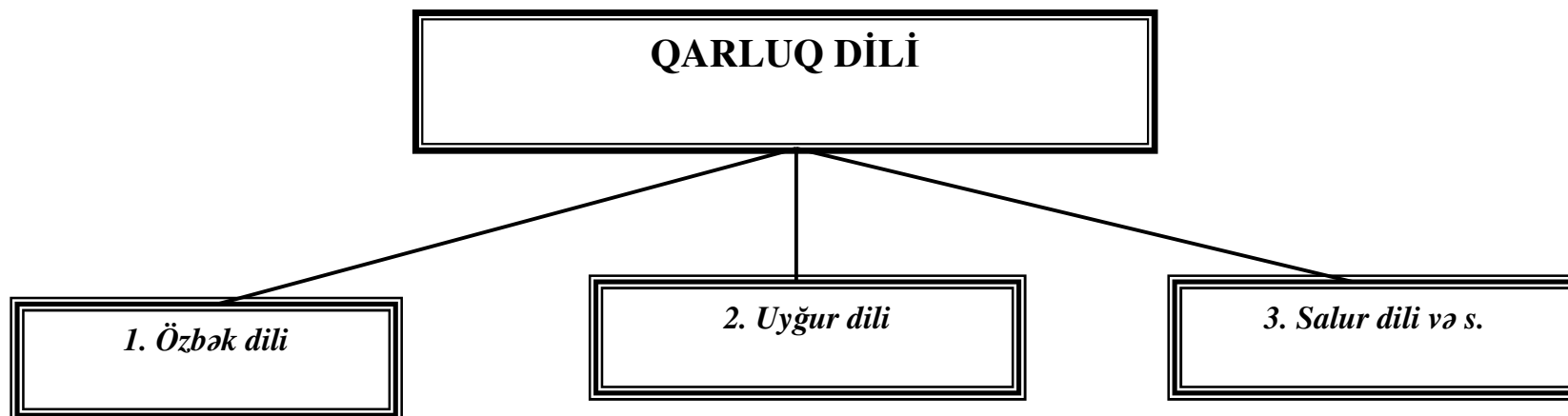
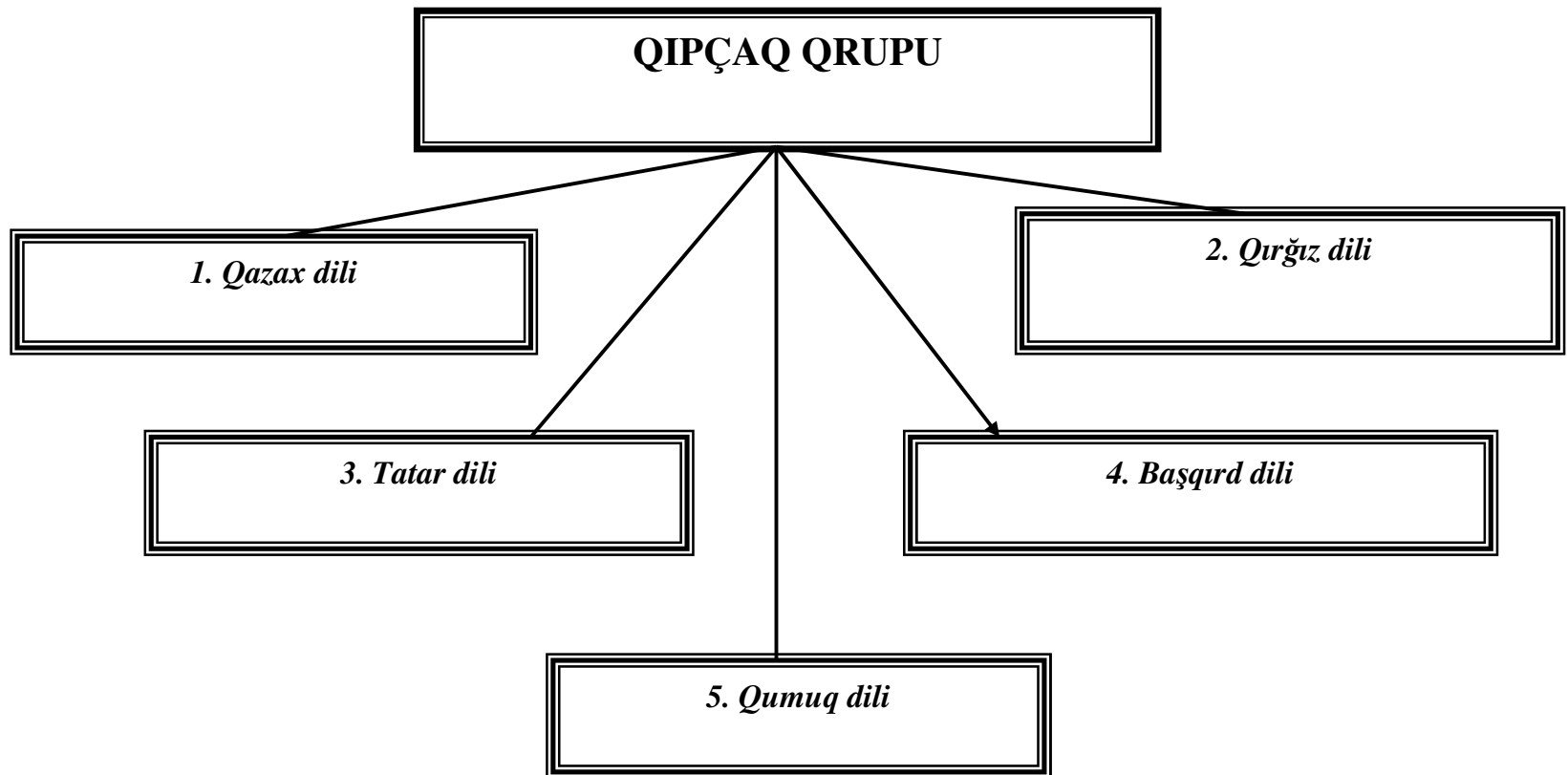
OĞUZ QRUPU

1. *Azərbaycan dili*

2. *Türk dili*

3. *Türkmən dili*

4. *Qaqauz dili*

DİLLƏRİN MORFOLOJİ QURULUŞUNA GÖRƏ QRUPLARI (TİPOLOJİ BÖLGÜSÜ)

1. Kök dillər

Sözün kökü dəyişmir və şəkilçi olmur. Məsələn: Çin dili kök dillərinə aiddir.

2. Flektiv dillər

Sözün kökü içəridən dəyişir, şəkilçi sözün əvvəlində (prefiks), ortasında (infiks), sonunda (suffiks) gəlir. Məsələn: rus, ingilis, ərəb dilləri flektiv dillərə aiddir. Məs: nəzm-nizam-nazim

3. İltisqi (aqqlütinativ) dillər

Sözün kökü dəyişmir və həmişə müstəqil leksik məna bildirir. Şəkilçilər söz kökünə qoşulur. Ahəng qanunu gözlənilir. Azərbaycan dili iltisqi dillərə aiddir.

İLTİSAQİ (AQQLÜTİNATİV) DİLLƏR

Bütün türk dilləri iltisqi dillərə aiddir. Bu dillərdə:

1. Sözün kökü sabit qalır.

2. Şəkilçi sözün kökünə qoşulur.

3. Sözün kökü müstəqil leksik mənaya malik olur.

4. Sözü əvvəl leksik şəkilçi, sonra qrammatik şəkilçi qoşulur.

5. Ön şəkilçi olmur.

6. Şəkilçinin sözü qoşulduğu zaman ahəng qanunu gözlənilir.

İSTİSNALAR

ALINMA SÖZLƏRDƏ

1. Şakılçı söz kökündən əvvəl işlənilir:
bişür, laqeyd, bamaza, nainsaf

2. Şakılçını ayırarkən kök mana vermir: *bioloji, frazeologiya* sözlərində şakılçıları götürdükdə sözlər dilimizdə müstəqil söz kimi işlənmir. *Bio, frazeo*

3. Ərəb-fars mənşəli sözlərdə: *kimyevi və lüğəvi* sözlərində - *vi* şakılçısını götürdükdə *kimya* və *lüğə* sözləri qalır ki, onların da mənası yoxdur.

ƏSL AZƏRBAYCAN SÖZLƏRİNDƏ

1. *Oğul, qarın, boyun, çiyin* və s. Milli sözlərə saitə başlanan mansubiyət şakılçısı qoşulduqda söz kökündən son sair düşür: *oğul-oğlun*

2. *-dakı², -ki⁴, -gil⁴, -sız⁴* grammatik şakılçılardan sonra da sözə qoşula bilən ləksik şakılçılardır: *dayıngil*.

3. Bəzi sözlərimiz ön şakılçı ilə işlənilir: *nadinc, natamiz, nakışı*.

4. Bəzi sözlərdə kökün son samiti dəyişir. *get-gedir*

5. Bəzi sözlərdə söz kökündə dəyişmə (fleksiya) baş verir: *dağut-dağınıq-daañıl*

DİLİN MORFOLOJİ QURULUŞU VƏ AHƏNG QANUNU

1. Ahəng qanunu dilimizin morfoloji quruluşu ilə birbaşa bağlıdır.

2. Dilimizdəki milli sözlərdə ahəng qanunu, əsasən, gözlənilsə də, bir çox alınma sözlərdə pozulur:
radio, dünya, vəfa

3. Alınma sözlərə dilimizə məxsus hər hansı bir şəkilçi artırıqda həmin şəkilçi söz kökündəki son hecanın ahənginə mütləq uyuşmalıdır:
alimlər, dünyaya, vəfah

4. Ahəng qanunu sözlə şəkilçi arasında daha möhkəm və dəyişməz olur.

Azərbaycan-da

nail-iyyət-lər-imiz

5. Köklə şəkilçi sözün morfoloji quruluşunu müəyyən edir. Ahəng qanunu isə köklə şəkilçi arasında amil rolunu oynayır.

6. Ahəng qanunu fonetik hadisə olmaqla yanaşı, həm də morfoloji hadisədir. Məhz bu xüsusiyyətinə görə ahəng qanunu dilçilikdə morfonoloji (morfolojiya, fonetika) hadisədir.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Nitq mədəniyyəti dilçiliyin praktik sahəsi olub, dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə qaydalarını öyrənir.

1. Nitq mədəniyyətinə yaxşı yiyələnmək üçün dilin fonetik, leksik, qrammatik qayda-qanunlarını bilmək və nitq zamanı əməl etmək lazımdır.

2. Nitq mədəniyyətində dilçiliyin nəzəri fikirləri əməli şəkildə həyata keçirilir. Buna görə də nitq mədəniyyəti dilçiliyin nəzəri yox, praktik sahəsidir.

3. Nitq mədəniyyətində ayrı-ayrı dil faktları və ya hadisələri yox, dilçiliyin qayda-qanunları sistemi öyrənilir (Nitq mədəniyyətinin konkret predmeti yoxdur).

4. Natiqliklə nitq mədəniyyəti eyni deyil. Natiqlik sənətdir. Ədəbi dilə yiyələnmək nitq mədəniyyətinə yiyələnməyin yoludur.

GÖZƏL NİTQ ÜÇÜN ŞƏRTLƏR

1. Dilin özünün ifadə imkanlarının genişliyi, yəni hər hansı bir fikri ifadə etmək imkanının olması.

2. Bu dildə danışanın yüksək hazırlığı, yəni dilin ifadə imkanlarından düzgün şəkildə istifadə etməsi.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSAS ŞƏRTLƏRİ

1. Nitqin düzgünlüyü. Dilin fonetik, leksik və qrammatik qayda-qanunlarına əməl etmək.

2. Nitqin dəqiqliyi. Fikrin ifadəsi üçün birbaşa tələb olunan sözün, ifadənin və ya cümlənin seçilməsi.

3. Nitqin ifadəliliyi. Üslub baxımından ən uğurlu bədii dil vahidinin işlədilməsi.

DİL, NİTQ VƏ NİTQ FƏALİYYƏTİ

1. Dil ünsiyyət vasitəsidir.
Nitq ünsiyyət prosesidir.

2. Dil əsasdır.
Nitq dildən törəmədir.

3. Dil tarixən azdəyişkəndir.
Nitq çox dəyişkəndir.

4. Nitq fəaliyyəti nitqin ortaya çıxması üçün lazım olan ictimai, psixoloji və fizioloji proseslərin toplusudur.

5. Dilin nitqə çevrilməsi çox mürəkkəb bir hadisədir: onun ictimai, psixoloji və fizioloji tərəfləri vardır. Nitq bunların qarşılıqlı əlaqəsi əsasında fəaliyyət göstərir. Dinləyib anlama, danışma, oxu və yazı formasında təzahür edir.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

Ədəbi dil – milli dilin müəyyən qayda-qanunlara tabe olan və xalqın nümunəvi ünsiyyətə xidmət edən nitq formasıdır.

1. Ədəbi dil xalq dilinin ciddi fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik formaları əsasında fəaliyyət göstərən ən yüksək formasıdır.

2. Ədəbi dil xalq dilinin cilalanmış formasıdır. O, dialektdən fərqlənir.

3. Ədəbi dil bütün üslubların sistemidir.

4. Xalqımızın inkişafı, dünya mədəniyyətinə inteqrasiyası ilə bağlı elmi-kütləvi üslub formalaşmış.

5. Ədəbi dilin iki forması var:

1. Şifahi ədəbi dil

2. Yazılı ədəbi dil

II- YAZILI ƏDƏBİ DİL

1. Yazılan dildir.
2. Orfoqrafik normalara tabe olur.
3. İlk nümunələri dövlət sənədlərinin, dövlət başçıların məktublarının və bədii əsərlərin dili olmuşdur.
4. Mədəni inkişafın yüksəlməsi ilə dairəsi daha da genişlənməmişdir.
5. Qəzet və jurnalların, elmi və publisist kitabların, reklamların da dili yazılı ədəbi dil nümunəsidir.

I- ŞİFAHİ ƏDƏBİ DİL

1. Səslənən ədəbi dildir.
2. Əlifba, yazı yaranmamışdan qabaq xalq yaradıcılığının dili kimi işlənmişdir.
3. Orfoepik normalara tabe olur.
4. Nitq, çıxış və məruzələr şifahi ədəbi dil normalarıdır.
5. Radio, televiziya dilinin hesabına daha da genişlənir.

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN NORMALARI

1. FONETİK NORMA

2. LEKSİK (LEKSİK-SEMANTİK) NORMA

3. QRAMMATİK NORMA

1. Dilimizin dialekt və ya şivələrinə məxsus normalardan və xalq danışığı dilindəki qeyri-mükəmməl normalarından fərqlənir.

3. Orfoqrafik və orfoepik normalar fonetik və qrammatik normalar əsasında formalaşır.

5. Ədəbi dilin normaları bütövlükdə bir sistem şəklindədir, ancaq hər bir normanın müstəqilliyi də vardır.

2. Sabiq, mükəmməl normalardır. Onlar müəyyən tarixi təkamülün məhsuludur.

4. Azərbaycan dili iltisacı quruluşa malikdir: sözlər ahəng qanununa tabe olur, şəkilçilər sözün sonuna qoşulur, cümlə qrammatik kateqoriyalarla təşkil olunur.

6. Dilimizin fonetik, leksik, qrammatik, orfoepik və orfoqrafik normaları normativ qrammatikalarda, dərslik və lüğətlərdə əks olunur.

FONETİK NORMA

Dilin fonetik norması həm orfoepik, həm də orfoqrafik normanı birləşdirir.

I Sözüün ədəbi dildəki tələffüz qaydası **orfoepik norma** adlanır.

II Sözüün ədəbi dildəki yazılış qaydası **orfoqrafik norma** adlanır.

1. Hər iki norma dilin fonetik quruluşu, xüsusilə də ahəng qanunu ilə müəyyən edilir. Fonetik normada dəyişmə gec olur.

2. Dilimizin orfoepik və orfoqrafik normaları orfoepik və orfoqrafik lüğətlərdə əks olunmuşdur.

3. Sözlər ədəbi dildə düzgün tələffüz edilmədikdə və ya düzgün yazılmadıqda fonetik norma pozulur.

4. Elə sözlər var ki, onları tələffüz edildiyi kimi yazmaq və ya yazıldığı kimi tələffüz etmək səhvdir.

LEKSİK NORMA

Leksik normanın əsas şərti sözlərin dəqiq seçilməsi, ifadəli şəkildə və məna incəlikləri nəzərə alınmaqla işlədilməsidir.

1. Ədəbi dilin leksik normaları yazılı dildə və ya şifahi nitqdə hər bir sözün mənasına yaxşı bələd olmağı, onun düzgün və yerində işlətməyi tələb edir.

3. Dilimizin lüğət tərkibində əsl türk sözləri ilə yanaşı, həm formaca, həm də məzmunca türkləşmiş ərəb və fars mənşəli sözlər işlənir.

5. Dünyanın bütün ədəbi dillərində olduğu kimi, dilimizdə də leksik (leksik-semantik) normanın keyfiyyətini milli leksika təşkil edir. Alınma sözlərin forma və məzmunca milliləşməsi həmin leksik mühitdə aədirdir.

7. Milli leksika (əsl türk sözləri) ədəbi dildə daha fəaldır, dildə işlənmə tezliyi yüksəkdir.

9. Leksik norma funksional üslublara görə fərqlənir. Məsələn: bədii üslubda obrazlı sözlər işləndiyi halda, elmi üslubda terminlər üstünlük təşkil edir.

11. Sözdən düzgün istifadə ilə yanaşı, onun dəqiq və ifadəli olması, məna incəliklərinə diqqət yetirilməsi, sözlərin müvafiq sinonim variantlardan faydalanmaqla işlədilməsi nitq mədəniyyətinin tələblərindəndir.

2. Yazıda və ya nitqdə hər hansı bir söz düzgün və yerində işlədilməklə ədəbi dilin leksik norması pozulur.

4. Dilimizə Avropa dillərinə məxsus sözlərin daxil olması XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində başlanıb.

6. Leksik normada dəyişkənlik fonetik və qrammatik normaya nisbətən daha tez olur.

8. Elə alınma sözlər var ki, ədəbi dilin müəyyən bir funksional üslubu üçün xarakterikdir. Məsələn: elmi üslubda işlənən terminlərin çoxu alınmadır.

10. Ədəbi dildə söyüşlərə, loru və kobud sözlərə yer verilmir.

12. Sözlərin əksəriyyətinin müstəqim mənası ilə bərabər məcazi mənası da var.

DİLİMİZDƏ ÖZƏLLƏSMƏ MEYİLLƏRİ

Dildə alınma sözlərin əvəzinə milli sözlərin işlədilmə meyli **özəlləşmə** meyli adlanır.

1. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində 1960-cı illərdən başlayaraq özəlləşmə meyilləri başlayır.

2. Özəlləşmə dedikdə hər cür söz yaradıcılığı başa düşülmür. Bu daha çox mövcud olan alınma sözlərin işlədilməsi əleyhinə yönələn və məhz həmin sözlər üçün qarşılıq tapmaq cəhdindən ibarət olan prosesdir.

3. Özəlləşmə üç yolla gedir:
a) Hər hansı bir söz ustasının qədim mənbələrdən, xalq dilindən söz götürməsi yolu ilə;
b) Cəmiyyətdə baş verən hadisələrlə bağlı sözlərin yaranması yolu ilə;
c) türk dillərinin təsiri ilə.

4. Azərbaycanda alınma sözlərin türkləşdirilməsi prosesi əvvəllər də olmuş və bu günə qədər işlətdiyimiz sözlər belə yaranmışdır. Məsələn, qurultay, bildiriş, ildönümü.

5. Son vaxtlar bir sıra leksik vahidlər meydana çıxmışdır: çağdaş (müasir), durum (vəziyyət), qaynaq (mənbə). Belə leksik vahidlər dildə öz qeyri-türk mənşəli qarşılıqları ilə paralel işlənir və həmin sözlərin sinonimlik imkanlarını artırır.

6. Dili tərk etmiş türk mənşəli sözlərin yenidən qayıtması da özəlləşmə prosesinin təsiri ilə baş verir: ulu, dürlü, araşdırma; xalqımızın müstəqillik qazanması dilimizdə özəlləşmə prosesi üçün şərait yaratdı.

GRAMMATİK NORMA

Grammatik norma sözlər və cümlələr arasındakı əlaqələrin istər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə düzgün quruluşunu tələb edir.

1. Miqdar sayından sonra gələn isimlər təkdə işlədilir.

2. Adlara (isim, sifət, say və s.) sıra ilə cəm, mənsubiyyət, hal və xəbərlilik şəkilçiləri artırılır.
universitet-lər-imiz-də-dir

3. Fel kökünə sıra ilə təsirlik, grammatik mənə növü, sadə şəkillərin morfoloji əlaməti və şəxs (xəbərlilik) şəkilçiləri artırılır: **yaz-ış-aq**

4. Mübtəda ilə xəbər şəxsə və kəmiyyətə görə (III şəxsin cəmi istisnadır) görə uzlaşır.
Mən oxuyuram. Onlar gəlir (lər)

5. Cümlədə söz sırası gözlənilir.
Mübtəda – təyin – tamamlıq- zərflilik – xəbər.
Təyin ya əvvəldə, ya da təyin olunanın yanında gəlir.

6. Yuxarıda qeyd olunan 5 qaydaya əməl edilmədikdə, sözlərin grammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqələnməsində səhvə yol verildikdə grammatik norma pozulur.

7. Ədəbi dilin normaları uzun müddət dəyişməz, sabit qalır. Leksik normada zaman keçdikcə müəyyən dəyişiklik baş verir. Fonetik və grammatik normalarda isə dəyişmə nisbətən gec olur.

NATIQIN ƏMƏYİ VƏ DAVRANIŞI

Hər bir natiq nitqini hazırlayarkən qarşısına məqsədlər qoyur. Öz şəxsi təcrübəsindən istifadə edib, nitqini maraqlı doğuran məsələlər üzərində qurmağa çalışır. Belə ki, o, natiqlik sənətinin prinsiplərinə riayət etməlidir. Odur ki, natiq nitqini hazırlayarkən aşağıdakı prinsiplərə əməl etməlidir:

1. Nitqin məzmunu
2. Nitqin forması
3. Məzmun ilə formanın vəhdəti
4. Məzmunun aydınlaşdırılmasında ənənəvi formalardan düzgün şəkildə istifadə edilməsi
5. Nitqin kompozisiyasının qurulması
6. Ədəbi dilin normalarına əməl edilməsi
7. Nitqin sadə, yığcam olmasının təmin edilməsi
8. Nitqin ideyasının dinləyicilərə çatdırılması
9. Üslub

Natiq dilimizdə işlənən söz birləşmələrindən də (həm sabit, həm də sərbəst) düzgün istifadə etməlidir. Bu qəbildən olan ibarələri, atalar sözlərini, zərbi-məsəlləri, idiomatik ifadələri, hikmətli sözləri yerli-yerində işlətməyi bacarmalıdır. Məsələn, “ürəyim ağrıyır” əvəzinə, “qəlbim ağrıyır,” “gözüm səndən su içmir” əvəzinə, “ağlım səndən bir şey kəsmir”, “gözləri kəlləsinə çıxmaq” əvəzinə, “gözləri hədəqəsindən çıxdı” və s. kimi ifadələr düzgün işlədilməyəndə öz təsir qüvvəsini itirir.

Söz birləşmələri dilin frazeologiya şöbəsinin tədqiqat obyektidir. Natiq söz birləşmələrinin növlərini (sabit söz birləşmələrini, sərbəst söz birləşmələrini) dərindən bilməlidir. Natiq bunu dərk etməlidir ki, sərbəst söz birləşmələrinin tərəfləri onun özü tərəfindən qurulur. Bunu dəyişə bilər. Sabit söz birləşmələri isə uzun bir tarixi yol keçib, sabitləşib. Onun tərəfləri arasına söz daxil etmək olmaz. Milli ruh, adət-ənənə belə birləşmələrdə daha qabarıq özünü göstərir. Məsələn, gözüm səndən su içmir; nə baxırsan, dəvə nalbəndə

baxan kimi; bel bağlama; söz almaq; dərd çəkmək; yersiz gəldi, yerli qaç; igid ölər adı qalar, namərd ölər nəyi qalar? keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın sellər səni; dost başa baxar, düşmən ayağa və s...

Natiq onu da bilməlidir ki, frazeoloji söz birləşmələri sərbəst söz birləşmələrindən bəzi xüsusiyyətlərinə görə ciddi şəkildə fərqlənir. Məsələn, sabit söz birləşmələri dildə hazır birləşmə kimi işlədilir, buradakı sözlər müstəqil mənaya malik olmur, hamısı birlikdə bir sual tələb edir. Sabit söz birləşmələri özü də sərbəst söz birləşmələrindən əmələ gəlir. Sabit söz birləşmələri bitkinliyə malik olmur. Sərbəst birləşmələr isə bitkinliyə malik olur, tərəfləri müstəqil olur, ayrılıqda sual tələb edir, müəyyən ehtiyacla əlaqədar işlədilir və s.

Dilimizdə işlənən frazeoloji vahidlər həm çoxmənalı, həm omonim, həm sinonim, həm də antonim ola bilər. Frazeoloji vahidlər dildəki obrazlılığı, effekti, təsir qüvvəsini artırmaq üçün müəyyən üslubi çalarlıqlar, rənglər yaradır. Məsələn,

Mən aşiq qız alanda,
Yanağın qızarılanda,
Oğlan murada çatar
Toy tutub qız alanda

və yaxud,

Ay dolandı, il dolandı,
Hicran odu alovlandı,
Dost-aşna, qohum-qardaş
Zərnigara çəkərdi baş.

(S.Vurğun)

Sabit birləşmələr həm də bədii təsvir vasitələri ilə işləne bilər, sözlərin mənə qüvvəsini, təsirini artırır.

Nitq prosesində diskussiya və polemika da mühüm rol oynayır. Hər hansı bir problemə, hadisəyə aid həqiqi fikrin meydana çıxmasında mübahisədən istifadə edilir. Diskussiya nisbətən geniş şəkildə dinləyicilərlə aparılan fikir mübadiləsidir. Diskussiya müəyyən ədəbi cərəyanın nümayəndələri arasında, kiçik idarə və müəssisələr arasında, müəyyən siyasi partiyalar arasında, müxalifətlə iqtidar arasında aparıla bilər. Hətta müəyyən bir kitabın, elmi məqalənin müzakirəsi də diskussiya xarakteri daşıya bilər.

Polemika isə natiqlik sənətində barışmaz mövqe anlayışını ifadə edir. Yəni burada tərəflər öz fikrini, konsepsiyasını əks tərəfə qəbul etdirməyə çalışır. Bu, əlbəttə, zorla, güclə deyil, müəyyən inandırma yolu ilə, sübutla, faktlarla həyata keçirilməlidir. Məsələn, ulu öndərimiz Heydər Əliyevin xalq yazıçısı Hüseyn Abbaszadə ilə apardığı polemikanın bir hissəsini nəzərdən keçirək. Bu polemika dilimizin necə adlanması ilə əlaqədar aparılır.

Heydər Əliyev: - Hüseyn müəllim, o vaxt sən yazdın ki, türk dili olsun?

H.Abbaszadə: - Yox, Azərbaycan dili.

Heydər Əliyev: - Bəs niyə yazmadın?

H.Abbaszadə: - O vaxt «türk dili» deyənin dilini boğazından çıxarırdılar (gülüş).

Heydər Əliyev: - Çıxarırdılar da, nə olar, yazaydın da...

Sonra həmin polemika aşağıdakı şəkildə davam etdi:

Heydər Əliyev: - Amma bilirsən nə var?.. O vaxtlar biz əməkdaşlıq eləyirdik və keçən dəfə də mən dedim, «Azərbaycan dili» yazmaq üçün mən nə qədər mübarizə apardım. Amma, mən açıq üzünüzdə deyirəm, hamınıza, sənə də deyirəm, Bəxtiyar müəllimə də deyirəm, biriniz də o vaxt mənə gəlib demədiniz ki, «türk dili» yazmaq lazımdır?

H.Abbaszadə: - Düzdür.

Heydər Əliyev: - Heç biriniz deməmişdiniz.

H.Abbaszadə: - O vaxt qorxurduq deməyə.

Heydər Əliyev: - «Azərbaycan dili» demişdilər, onu demişdilər, amma, «türk dili» deməmişdilər... (“Azərbaycan” qəzeti 10 noyabr, 1995-ci il).

Göründüyü kimi, polemikada mühüm yeri əsas məntiqi fikirlər, sübutlar, faktlar tutur. Həm də polemika iki şəxs arasında gedir. Bu onu göstərir ki, polemikanın əhatə dairəsi diskussiyanın əhatə dairəsinə görə məhduddur. Polemika məhkəmə natiqliyində müttəhimlə hakim arasında, akademik natiqlikdə aspirantla opponent arasında, hətta, müəllimlə tələbə, şagird arasında da baş verə bilər.

Nitqini yüksək səviyyədə qurmaq üçün natiq öz nitqində dərin mənalı mündəricə və bitkin formaya nail olmalıdır. Həyatda nə varsa, nə inkişaf edirsə, bir qanunauyğunluq formasında təzahür edir. Deməli, mündəricə ilə forma obyektiv gerçəklikdir.

Gerçək aləmdə hər nə varsa, hamısı mündəricəli və formalıdır. Mündəricə özünə müvafiq formada təzahür tapır. Məzmun və forma maddənin, həyat faktının, insan fəaliyyətinin atributu, mövcudiyyət tərzidir. Həyatın özü kimi, onun bədii inikası da mündəricəsiz və formasız ola bilməz.

Əsl həqiqət... təəssüratla varlıq haqqındakı təsəvvürlərin, ideya və idealların müqayisəsindən və peyvəndindən yararılır. Həyatdakı bu inikas təzi incəsənətdə bədii inikas kimi keçir. Həyat mündəricəsi də burada mütləq bədii mündəricə kimi formalaşır.

İnikasın obyekt, predmeti yox, inikasın özü incəsənət əsərinin mündəricəsini təşkil edir. Məsələn, C.Cabbarlının «1905-ci ildə» pyesinin mündəricəsi sadəcə inqilab hadisələri deyil, bu hadisələrin müəllif şüurundakı inikasından ibarətdir. Səməd Vurğun «Vaqif» dramında XVIII əsrin hadisələrini bir tarixçi kimi yox, bir sənətkar kimi inikas etdirmişdir.

Natiq nitqini qurarkən, öz təxəyyülünü də bu məzmunla köçürməli, başa düşdüyü formada fikrini ifadə etməlidir. Bu prinsipə nail olmaq üçün natiq gərgin zəhmət çəkməli və öz üzərində işləməlidir. Məzmunu aydınlaşdırmaqdan ötrü natiq induksiya metodundan istifadə etməli, onu təcrübədən keçirib fikrini ümumiləşdirməlidir. İnduksiya üsulu deduksiya ilə əlaqəli olduğu üçün natiq bu üsulu da yaddan çıxarmamalıdır.

Nitqdə forma da qorunub saxlanmalıdır. Təcrübə göstərir ki, hər bir natiq öz üslubuna müvafiq forma qurur. Bəzisi öz bildikləri kimi danışır, bəzisi kitab dilinə üstünlük verir, bəzisi müstəqilliyə, öz sözünü deməyə can atır. Bu isə nitqin formasını təşkil edir.

«Predmetlə mündəricə arasında fərq olduğu kimi, əsərin bədii ifadə vasitələri ilə onun bədii forması arasında da mühüm fərq vardır. Bədii ifadə vasitələri (söz, dil, cümlə quruluşu, melodiya, ahəng, ritm, kompozisiya, rəng, işıq və kölgə, perspektiv və s.) müxtəlif janrlarda işlənir. Forma isə konkret əsərin ifadəsidir. Forma ümumilik qəbul etmir. O, əsərin mündəricəsindən asılıdır və ancaq bu və ya digər mündəricəni əyan edə bilər. Mündəricə mütləq özünə müvafiq formada təcəssüm tapır. Əgər belə formada realizə olunmursa, deməli, öz-özlüyündə gərəkli və zəngin olsa belə, potensiyada qalır, aşkarlanmır. Mündəricə daha mühüm və aparıcı kateqoriyadır. Forma ondan asılıdır və ona xidmət edir. Lakin bu şərt heç də formanın əhəmiyyətsizliyinə dəlalət etmir. Forma kateqoriyası da bədii yaradıcılıq prosesində mühüm rol oynayır. Böyük sənətkarlar həmişə bədii forma ustası olmuşdur. Bunsuz sənətkar olmaq və bədii əsər yaratmaq mümkün deyildir. M.Qorki yazır ki, «Sənətkar öz şəxsi, sübyektiv təəssüratının üzərində işləməyi, əsərin ümumi əhəmiyyəti olan cəhətlərini tapmalı, öz təsəvvürlərinə öz formalarını verməyi bacaran adamdır» (M.Məmmədov, “Estetika haqqında söhbət”).

Nitqlərin müxtəlifliyini nəzərə alsaq, onda belə bir nəticə çıxara bilərik ki, hər bir nitqin özünəməxsus forması olur. Formadan danışarkən ənənəvi formanı da yaddan çıxartmaq olmaz. Nitqin dinləyicilərə çatdırılmasında bu prinsip mühüm rol oynayır. Məsələn, bir natiq çıxış edərkən əvvəl müvəffəqiyyətlərdən, sonra isə nöqsanlardan, daha sonra isə qarşıda duran vəzifələrdən söhbət açır və nəticə əldə edir. Digər natiq isə əvvəl nöqsanlardan, ardınca müvəffəqiyyətdən, sonra isə qarşıda duran vəzifələrdən məlumat verir və nəticə əldə edir. Bu nitq hər iki halda məqbul hesab olunur. Çünki belə nitqi dinləyicilər daha tez qavrayır. Bu ənənəvi formalardan demək olar ki, bütün natiqlər istifadə edir, faydalanır.

Natiq nitqini qurarkən məzmun ilə formanı vəhdətdə götürməlidir. Əks təqdirdə onlar bir-birindən təcrid olar və nitq istənilən nəticəni verə bilməz. Bəzən məzmun ilə forma bir-birini tamamlamır, bu zaman nitqin naqisliyi dərhal hiss olunur. Natiq nitqin ideyasını tamamlaya bilmir, ya da çətinliklə tamamlayır. Bəzi vaxtlar forma məzmunu qurban verilir. Bu daha çox nitqin nəzm formasında özünü göstərir. Şair qafiyə xatirinə formanı məzmunu qurban verir. Lakin nəsr dilində bu prinsip özünü doğrultmur. Natiqin nitqində məzmun ilə forma o zaman dolğun və səlis olur ki, mövzu elmi şəkildə qurulur, fikir məntiqi cəhətdən əsaslandırılır.

Nitqin qurulmasında kompozisiya da əsas amillərdən biri hesab olunur. Natiq nitqini necə qurmalı?-sualına özü cavab tapmalıdır. Natiq əvvəlcədən topladığı materialı ardıcıl şəkildə qruplaşdırır. Bunun əsasında plan qurur. Plan ayrı-ayrı hissələrə bölünür, məntiqi əlaqə yaradılır və son variant diqqət mərkəzində qalır. Natiq nitqini plan əsasında şərh edir və ardıcılığı gözləyir. Bu haqda əvvəlki fəsildə məlumat verdiyimiz üçün artıq şərhə ətraflı ehtiyac duymuruq.

Nitq ədəbi dilin normaları əsasında qurulmalıdır. Bu da natiqdən böyük zəhmət tələb edir. Ədəbi dil idarə və təşkilatlarda, ali məktəblərdə (ümumi şəkildə təhsildə), informasiya mərkəzlərində, radio və televiziya və s. yerlərdə istifadə olunur. Ədəbi dilin forması hamı tərəfindən qorunmalıdır.

Ədəbi dil uzun bir tarixi yol keçib formalaşmışdır. Natiq dilin keçdiyi tarixi yolu və onun əsasında ədəbi dilin formalaşmasını, ədəbi dil normalarını, yazılı və şifahi qollarını, səs sistemini, lüğət tərkibini, qrammatik quruluşunu dərinlən bilməli və nitqində onları yerli-yerində işlətməyi bacarmalıdır. Onu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, natiq bu prinsiplərdən seçmə və əvəzetmə yolu ilə bəhrələnməlidir. Bu seçmə və əvəzetməni natiq təxminən belə qruplaşdırmalıdır:

1. Natiq dilimizdəki səslərin spəsifik xüsusiyyətlərini, səs və fonemi, fonetik hadisə və qanunları (ədəbi dildə sabitləşənlər qanun adlanır; belə sözlər necə yazılırsa, elə də oxunur; yazıda sabitləşməyənlər isə fonetik hadisə adlanır).

2. Natiq lüğət tərkibinə yaxşı bələd olmalı, hamı üçün aydın və başa düşülən sözləri seçib işlətməlidir.

3. Natiq nitqində qrammatik qaydaları gözləməli, sözlərdə şəkildə düzgün işləməsini, şəkildənin variantını, növlərini düzgün şəkildə müəyyənləşdirməlidir.

4. Natiq müasir dilçilik elminə aid yazılmış lüğətlərdən, ensiklopediyalardan istifadə edib nitqini əsaslandırmalıdır.

5. Dilimizdə işlənən bir sıra sözlər var ki, dialekt xarakteri daşıyır, məsələn, bəzi, qərdeş, məmə (ana mənasında), qaş (hündür və yaxud havanın qaralması mənasında) və s. sözlər natiqin nitqində özünə yer tapmamalıdır.

6. Natiq çətin anlaşılın ərəb, fars sözlərindən, həmçinin rus-Avropa mənşəli sözlərdən uzaq olmalıdır. Lüzumsuz sözləri nitqə gətirmək ədəbi dil normalarının pozulması deməkdir.

Nitqə hazırlaşarkən natiq ədəbi dilin özünəməxsus normalalarına riayət etməlidir. Normativlik nitq üçün əsas şərtədir. Nitqdə normativlik pozularsa, ədəbi dildən danışmağa dəyməz. Hər bir natiq ədəbi dilin bütün normalalarına riayət etməli və onlardan faydalanmalıdır. Bu normaları bir daha yada salmağı lazım bildik:

1. Fonetik normalar
2. Orfoepik normalar
3. Orfoqrafik normalar
4. Qrammatik normalar
5. Üslubi normalar
6. Semantik normalar
7. Leksik normalar

Bu normalar haqqında əvvəlki fəsillərdə ətraflı məlumat vermişik.

Qeyd edək ki, «ədəbi dilin normaları daimi deyildir. Bunlar dilin inkişafı ilə bağlı zaman keçdikcə dəyişir və zənginləşir. Müasir dövrün tələblərini ödəyə bilməyən normalar sıradan çıxır. Hər bir yeni ədəbi norma xalqın ruhuna uyğun yaradılır. Qeyd etdiyimiz bütün bu normalar şifahi ədəbi dilə aiddir.

Ədəbi dilin yazılı növü isə şifahi növdən xeyli sonra təşəkkül tapmışdır. Yazılı nitq şifahi nitqdən onunla fərqlənir ki, yazılı nitq dəqiqlik, səlislik tələb edir. Yazılı nitq müəyyən çərçivə daxilində inkişaf edir. Natiq nitqini yazarkən ədəbi dilə verilən tələbləri bilməlidir. Bu tələbləri təxminən belə qruplaşdırıla bilərik:

- 1) Nitq yazılır və oxunur. Bu nitqi həm natiq, həm də başqa bir şəxs icra edə bilər.
- 2) Yazılı ədəbi dildə terminlərdən daha çox istifadə edilir.
- 3) Yazılı ədəbi dil elmi xarakter daşıyır.
- 4) Yazılı nitqdə əsasən mürəkkəb fikirlər və onların izahı, nitqə ayrılan vaxt çoxluğu, yığcamlıq əsas götürülür.
- 5) Yazılı nitqdə qrammatik normalara daha çox diqqət yetirilir.
- 6) Yazılı nitq şərh olunarkən durğu işarələri fikirlərin ifadəsinə xidmət edir.
- 7) Natiq yazılı nitqi hazırlayarkən mənbələrə, kitablara, mətbuata, məqalələrə və s. külliyyatlara tez-tez müraciət edir və sitatlar gətirir.

Natiq nitqini qurarkən həm yazılı, həm də şifahi ədəbi dil normalarından istifadə etməlidir. Nitqin qurulmasında və dinləyicilərə çatdırılmasında sadəlik, yığcamlıq, dəqiqlik də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Nitqin sadəliyi onun aydınlığını, dəqiqliyi isə yığcamlığını təmin edir. Sadə və təmiz nitq dinləyicilərin səviyyəsinə uyğun qurulmalıdır. Yəni nitq hazırlanarkən auditoriyanın səviyyəsi hökmən nəzərə alınmalıdır. Bəzən natiqlər elmi mövzular hazırlayarkən terminlərin izahına çalışırlar, bu isə nitqin dəqiqliyini pozur. Bu müəyyən qədər nitqin təmizliyinə də xələl gətirir. Nitqi sadə, aydın, təmiz qurmaq üçün natiq bədii təsvir vasitələrindən və bədii ifadə vasitələrindən düzgün istifadə etməlidir.

Nitq mədəniyyəti termini, sözün geniş mənasında, yalnız gözəl və aydın danışmaq qabiliyyəti, nitqi düzgün və yaxşı qura bilmək bacarığı demək deyildir. Nitq mədəniyyəti, eyni zamanda məzmunlu, ifadəli, parlaq, orijinal, həm də maraqlı nitq qurmağı bacarmaq deməkdir. Buraya qədər deyilənlərə yekun vuracaq olsaq, aşağıdakı nəticəyə gəlmək mümkündür.

Bizim dilimiz zəngin, qüdrətli və rəngarəng bir dildir. Əgər danışan adamda ümumi mədəniyyət, bilik və hərtərəfli məlumat yoxdursa, o, tək-cə dili bilməklə düzgün və səlis nitqə yiyələnmə bilməz. Eyni zamanda dili sevmədən, nitqə şüurlu münasibət bəsləmədən, dilçilik və üslubiyyat sahələrinə dair müəyyən məlumata malik olmadan ən düzgün, ən məntiqi fikirləri ifadə etmək mümkün olmaz.

Dilçilik nöqtəyi-nəzərindən nitq mədəniyyəti, nitqin düzgünlüyü, yəni müasir ədəbi dilin normalarını bilməyi və ona möhkəm, həm də sərbəst yiyələnməyi nəzərdə tutur. O, nitqin üslubca gözəlliyini, yəni hazırda istifadə etdiyimiz üslublara əsaslanaraq, fikri ifadə edən dil vasitələrinin xüsusiyyətini nəzərə almalıdır.

Natiq çıxışında anlaşılmazlığa, ikimənalılığa, uzunçuluğa yol verməməli, nitqin mümkün qədər sadə, aydın və yığcamlığına çalışmalıdır. Natiqin sözü məzmunlu, ifadəli, səlis, obrazlı olmalıdır.

Nitq mədəniyyətinə yiyələnmək çox gərgin əmək tələb edir. Ona hazır reseptlə yiyələnmək olmaz; hər bir adam nitqini müstəqil surətdə, dilə şüurlu münasibət bəsləməklə inkişaf etdirə bilər.

Nitq ilə təfəkkür arasında əlaqə və qarşılıqlı bir asılılıq vardır. Dinləyici və oxuculara nitqin təkmilləşməsi zərurətini başa düşməkdə, onlara dilçilik məsələlərindən baş çıxarmaqda kömək etmək mühüm bir vəzifədir. Çünki «dilin təmizliyi, məna dəqiqliyi və onun kəskinliyi uğrunda mübarizə mədəniyyət silahı

uğrunda aparılan mübarizədir. Bu silah nə qədər düzgün istiqamət alsa, bir o qədər qiymətli olar». (A.Abdullayev)

Deməli, nümunəvi nitqə verilən tələblər içərisində sadəlik, dəqiqlik, yığcamlıq mühüm rol oynamaqla bərabər, natiqdən bacarıq, təcrübə və istedad tələb edir. Çünki natiqin ən böyük müvəffəqiyyəti mövzunun ideyasını dinləyicilərə çatdırmaqdır.

İdeya nədir? Cavab belədir: obyektiv gerçəklik, həyat hadisəsi. Hər hansı bir predmet haqqında insanların təsəvvürü. Yaranan təsəvvürlərə insanların münasibəti. Bu münasibətləri əks etdirən fikir məcmusu. İdeya həmişə həyatdakı hadisələrdən doğur və inkişaf edir.

Natiqin dünyagörüşü, onun mövqeyi, nitqinin zənginliyi və ideya istiqaməti əsas meyardır. Natiq nitqində həyatı nə qədər gözəl təsvir edərsə etsin, ideya zəif olarsa, nitq dinləyiciləri razı salmır, Natiqin nitqi dolğun, inandırıcı, xalqın mənafeyinə xidmət edən ideyalarla zəngin olmalıdır. Natiq xalqın mənafeyinə xidmət edən qabaqcıl ideyaları təbliğ və tərənnüm etməlidir. Məsələn, Respublikamızın müstəqilliyi, dövlətçiliyimiz, söz azadlığı, işıqlı gələcəyimiz, torpağımızın bütövlüyü və digər mütərəqqi ideyalar nəzərdən yayına bilməz. Yeri gəldikdə bu ideyalar dinləyicilərə aşılmalıdır. Bədii əsərdə olduğu kimi, nitqdə də müəllifin təsvir etdiyi hadisələr onun ifadə etdiyi fikirlərin məcmusudur. Əsas ideya da buradan doğur. Məsələn, tutaq ki, böyük Azərbaycan dramaturqu, nasiri, tənqidçisi, akademik M.İbrahimov «Böyük dayaq» əsərini yazarkən, qarşısına belə bir məqsəd qoymuşdur ki, xalqa arxalanmayan inadkarlıq göstərən, mənəm-mənəm deyənlərin axırı fəlakətlə qurtarır. Ona görə də şəxsiyyət-pərəstiş dövrünün məhsulu olan bu əsər Rüstəm kişi ətrafında cərəyan edir. Özündən başqa heç kəslə razılaşmayan gənclərə, ağsaqqallara, əmək qabaqcıllarına, kəndin namuslu, düz adamlarına inanmayan Rüstəm kişinin aqibəti əsərdə çox gözəl və bədii boyalarla əks olunmuşdur. Yaltaqları, əliyəriləri ətrafına toplayan Rüstəm kişi əsərin finalında tək qalır və ətrafına topladığı bu yaramaz adamlar tərəfindən ölüm təhlükəsi ilə üz-üzə qalır. Böyük yazıçı əsərin adını da ideyası ilə bağlayır. Xalq qüvvəsini cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi kimi təsvir edir. “Yalnız xalq kütlələrinə arxalanmaqla müvəffəqiyyət qazanmaq olar”- fikrini əsərin ideyası kimi tərənnüm edir. Öz günahını, səhv mövqeyini başa düşən Rüstəm kişinin xəstəxanada yatması səhnəsi ilə müəllif fikrini və əsərin ideyasını

tamamlayır. «Bayırda isə gur yağış yağdı, hər şeyi yuyub təmizləyən yağış». Bu cümlə ilə müəllif olub-keçənləri unutturmaq istəyir. Yeni bir həyatın başlanğıcından xəbər verir.

Həyatı bədii boyalarla əks etdirən, realizm ənənəsini əsas götürən, dolğun süjetə malik olan belə əsərlər natiqlər üçün bir məktəb, örnək olmalıdır. Görkəmli yazıçı əsərdə əsas ideyadan əlavə, ana süjet xəttindən törəyən bir sıra hadisələri də təsvir edib, onlara surətlər vasitəsi ilə münasibətini bildirmişdir. Natiq nitqində nikbin, gələcəyə inamla baxan, yeni dünya quruculuğuna xas olan duyğuları, əməlləri əks etdirən ideyaları açıb göstərməlidir.

İdeya həyatda baş verən mürəkkəb ictimai ziddiyyətləri, natiqin apardığı müşahidələri, ümumiləşdirmələri konkret şəkildə əks etdirir. İdeyanı natiq nitqinin ruhu kimi qəbul etməlidir. Çünki ideya nitqin əsasını, canını təşkil edir. Natiq apardığı müşahidələri canlı, bədii təsvir vasitələri ilə işıqlandırır. Təsvir etdiyi və yaxud haqqında danışdığı hadisəyə öz münasibətini bildirir. Bu isə ideyanın özəyini, əsasını təşkil edir. «Böyük sənətkarların öz əsərlərində yürütdüyü ideyalar bəzən mürəkkəb bir xarakter daşıya bilər, əsərlərdə bir sıra ideyalar ifadə oluna bilər. Bu, əlbəttə mümkündür. Dünya ədəbiyyatının təcrübəsi bunu aydınca sübut edir. Lakin əsərin bir əsas ideyası ola bilər, qalan ideyalar isə yardımçı xarakter daşıyır və ədəbi əsərin birliyini mühafizə etmək üçün əsas ideyaya tabe olur, əsas ideyanın təzahür etməsinə yardım edir.

Bədii əsərdə əsas yardımçı ideyalar təbii olaraq, yalnız bədii şəkildə təzahür edir. Yəni ideya mücərrəd şəkildə deyil, fikir, hiss, həyəcan vasitəsi ilə tamamilə konkret şəkildə təzahür edir. Əsas ideya əsərin bütün ideya məzmununu birləşdirir, ümumiləşdirir, əsərin tələq etdiyi fikir, hiss və həyəcanların birliyini təşkil və təmin edir» (M.Rəfili. “Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş”).

Deməli, yaradıcı olan hər bir adam ideya anlayışına ciddi yanaşmalı və ondan məqsədinə nail olmaq üçün ustalıqla istifadə etməlidir. İdeya hadisələrin inkişafında, fikrin canlandırılmasında, müəllifin hadisəyə şəxsi münasibətini ifadə edən ədəbi termindir. İdeya natiq üçün zəngin və müxtəlif bədii vasitələrdən istifadə edərək, həyata olan münasibətini daha canlı və ifadəli, daha təsirli və mənalı ifadə etmək üçün dəyərli, kəsərli silah olmalıdır.

Natiq onu da unutmamalıdır ki, nitqin ideyasını meydana çıxarmaq üçün nitqdə aparılan təhlillər, məzmunu aydınlaşdırmaq, predmetin səciyyələndirilməsi, fikrin mahiyyətini açmaq əsas şərtlərdən biridir.

İdeya həyatın bütün sahələrini əhatə edir. İdeya həyat hadisələrindən, həyatda cərəyan edən hadisələrin inkişafı və fəaliyyətindən doğan, intişar edən idealdır. Bu, natiqin yaradıcılığında əsas xətt kimi keçməli və özünü göstərməlidir.

Nitqin qurulmasında natiqin özünün şəxsi üslubu olmalıdır. Üslub nitqlə sıx şəkildə bağlıdır. Hər hansı bir natiqin yaradıcılığına, dilinə, sözlərin seçilməsinə, işlənmə qaydalarına, təkrar edilən fikirlərinə, dünyagörüşünə xas olan ümumi bir anlayışdır. Fərdi üslubda bir natiqə məxsus xüsusiyyətlər, digər natiqdə olan xüsusiyyətlərdən fərqlənir. Nitqin ideyası, məzmun və forması, özünəməxsus bədii təsvir vasitələri, mövzunun əhatə dairəsi, ən əsası şifahi şərh olunması natiqin üslubunu nümayiş etdirir. Hətta, natiqin nitqində olan orijinal fikirlər, yeniliklər də onun şəxsi üslubudur.

Azərbaycan filologiyasında fərdi üslub anlayışını ifadə edən bir neçə termin işlədilir. «Fərdi deyim tərzii», «fərdi manera», «fərdi poetik üslub», «poetik fərdiyyət», «poetik səs», «öz səsi, öz nəfəsi» və s. İşlənən terminlər içərisində «fərdi üslub» daha əhatəlidir və geniş yayılıb, «Poetik dəsti-xətt»; «poetik fərdiyyət», «fərdi poetik üslub», «poetik səs» və s. terminlər daha çox şairin, yazıçının özünəməxsus cəhətlərini əks etdirir. Axı alimin, jurnalistin, natiqin də özünəməxsus ifadə tərzii vardır! Buna görə də «fərdi üslub» termini başqa terminlərdən məqbul sayılır. XVIII əsrdə yaşayıb-yaratmış fransız alimi J.L. Buffon 1753-cü ildə «Üsluba dair mulahizələr» adlı əsərini yazmışdır. Müəllif həmin əsərdə bu qənaətə gəlmişdir ki, «Üslub eyni ilə insandır!» Həmin fikir get-gedə aforizmə çevrilmiş, həm Qərb, həm də Şərq ölkələrində geniş yayılmışdır. XX əsrin əvvəllərində bu nəzəriyyə bizim ədəbiyyatımızda da öz əksini tapmışdır».

Deməli, hər kəsin özünə məxsus nitqi var. İnsanlar bir-birinə oxşamadığı kimi (onların səsi də, bədən quruluşu da, boyu da, üzü də, dünyagörüşü də, müşahidələri də və s), nitqləri də biri-birindən fərqlənir. Hər bir natiqin özünəməxsus fikri, ifadə tərzii ən əsası isə emosionallığı və məntiqi ardıcılığı olmalıdır. Ümumiyyətlə, natiqlər nitqlərini qurarkən iki əsas cəhətə üstünlük verirlər:

1) Bəzi natiqlər nitqlərində məntiqi ardıcılığı, aydınlığı, elmiliyi, fikir dərinliyini, ahəngdarlığı üstün tutur.

2) Bəzi natiqlər isə obrazlılığı, emosionallığı, yığcamlılığı əsas götürür. Adətən, birinci prinsipə daha çox üstünlük verilir. İctimai yerlərdə - idarələrdə, təhsil müəssisələrində, iclas və müşavirələrdə belə nitqlər

diqqətimizi cəlb edir, Təcrübəli natiqlər çıxışlarında məntiqi ardıcılığa üstünlük verir və dinləyicilərdə mövzuya güclü maraq oyadırlar.

Fərdi üslub haqqında mülahizələrini oxucularla bölüşən mərhum professor A.Abdullayev yazır:

«Nitqini təkmilləşdirmək istəyən hər adam öz qarşısında üç vəzifə qoymalıdır:

1. Nitqimin güclü və üstün tərəfləri hansılardır? Bunu aydınlaşdırmalı.
2. Nitqimin nöqsanları nədən ibarətdir?
3. Hansı yollarla birincini qüvvətləndirmək və ikincini zəiflətmək olar?

Nitqlərin əksəriyyəti məntiqi növə aid olduğundan və başqa nitqlərdə də mövzunun məntiqi cəhətdən aydınlaşdırılması böyük rol oynadığından, şifahi nitqin bu cəhəti üzərində bir qədər dayanmaq lazımdır.

Fikrimizcə, həmin məsələnin böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq, ali təhsil ocaqlarında olduğu kimi, orta məktəbin yuxarı siniflərində, pedaqoji məktəblərdə də «Nitq mədəniyyəti və üslubiyyət» fənni üzrə xüsusi kurs yaratmaq lazımdır».

İkinci prinsipi əsas tutan natiqlər əsasən müəllimlərdir. Xüsusilə dil-ədəbiyyat müəllimləri nitqlərində obrazlılığa, emosionallığa daha çox fikir verirlər.

Fərdi üslub natiqin danışq tərzini, dil qabiliyyətini, sözə yanaşmasını, ifadə vasitəsini, şəxsi mühakiməsini, mülahizəsini əks etdirir. Fərdi üslub yazılan məqalələrin, kitabların, elmi işlərin, bədii əsərlərin orijinallığını təmin edir, onların bir-birindən fərqli xüsusiyyətlərini oxucuya çatdırır.

Natiq nitqində öz üslubi imkanlarını nümayiş etdirir. Fərdi üslub olmasa, natiqlərin, yazıçıların, alimlərin və ümumiyyətlə elmin bütün sahələrində fəaliyyət göstərən ziyalıların fikri bir-birinə qarışar, elmdə bir hərəmərclik yaranar. Fərdi üslub insanların öz dili, elmi, dünyagörüşü, fikri, zəkası, ağılı, müşahidəsi və mülahizəsi ilə sıx bağlıdır.

Natiq əməyinin əsas mərhələlərindən biri də onun çıxış edəcəyi auditoriya ilə yaxından tanış olması, onlarla əlaqə saxlamasıdır. Natiq heç vaxt təcrübəsinə və biliyinə arxalanmamalıdır. İmkanı olan kimi mütaliə ilə məşğul olmalıdır. Natiq nitqə hazırlaşarkən müşahidə apardığı mövzu əsasında (yazıya köçürülməmiş) özlüyündə təhlillər aparmalı, fikirləri dəfələrlə nəzərdən keçirməli, plan tərtib etməli, mətn üzərində redaktə aparmalı, sonra auditoriyaya daxil olmalıdır.

Natiq əməyinin əsas mərhələlərindən biri də budur ki, o, auditoriya qarşısına çıxmamış dəfələrlə mətn üzərində redaktə işi aparmalıdır. Bu, əsasən, gənc natiqlərə aiddir. Bəzən gənc natiqlər nitqi hazırlayarkən tələsir, sözlərin mənasına fikir vermir, ya da buraxdıqları səhvi düzəltməyə çalışırlar. Xalq şairi Süleyman Rüstəmə istinad edən M.Əsgərov yazır: «Səmədağa Ağamalı oğlu Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri vəzifəsində çalışarkən, yanına gələn gənclərə belə tövsiyələr verirdi. «Sözlərimi cavan yazanlara çatdırarsan. Cavanlar bizim gələcəyimizdir, ümidimizdir, çalışın həmişə xalq içində olun, onun istədiyini yazın, elə yaxşı yazıçılarımız var ki, əsərlərini oxuyub heyflənirsiniz ki, niyə elin başa düşəcəyi ana dilində yazmırlar. Biz nə farsıq, nə ərəb, özümüzün təmiz, gözəl ana dilimiz var. Ruhulla (Ruhulla Axundov nəzərdə tutulur - A.R.) dilimizin saflığı üçün böyük əmək sərf etmişdir. Dilimizi ərəb, fars, osmanlı sözlərindən təmizləmək uğrunda əlindən gələni əsirgəməmişdir. Yadımdadır, fəhlə klubunda ilk gənclik şeirlərimdən birini oxudum. Salondakılar məni yaxşı qarşıladı. Şərin son beyti belə idi:

Sarsıtmaz varlığını quduz tufan, qasırga,
Annə, bu sözlər olsun qulaqlarımda sırğa.

Bu dəmdə Ruhulla ayağa qalxıb gülə-gülə mənə dedi:

- Bu da bizim ümid bəslədiyimiz proletar şairimiz. Sözə bax, annə, qasırgamı yapıyorsan, balam - anamıza, «annə» yox, öz dilimizdə ana desək, qiyamət qopar?... Bax, bu axırıncı olsun.

Salondakılar Ruhullanın bu sözlərini alqışladı. Mən pərtlikdən qızardım. Sonralar Ruhulla hər məni görəndə gülə-gülə soruşardı:

- Daha qasırga yapmıyorsan ki?.

Beləliklə, inqilabın yüksəliş illərində, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi naminə aparılan mübarizələr mərhələsində və bu qələbənin ilk dövrlərində inqilabçı nəsillik sənəti və məharəti sahəsində böyük təcrübə əldə edir».

Deməli, natiqlik sənətində hər bir sözün işlənmə yeri, məqamı gözlənilməlidir. Məhz, belə olduqda natiq geniş xalq kütləsinin ürəyinə yol tapır, xalqın sevimlisinə çevrilir.

Söylənən nitqin təsir qüvvəsini, mənasını dinləyicilərə daha yaxşı çatdırmaq üçün nitqin davranışı da az rol oynamır. Natiq nitqini şərh edərkən özünü elə aparmalıdır ki, onun sözü ilə əməli düz gəlsin. Yersiz öskürmələr, boğaz arıtlamaq, mənəcə, doğrudan, belə ki, deməli, filan, nəhayət və s. sözlərdən tez-tez istifadə etmək onun söz ehtiyatının zəifliyindən xəbər verir. Hətta bəzi natiqlər nitqi şərh edən zaman gözlərini kağızdan çəkə bilmir, bu da öz növbəsində nitqin təsir qüvvəsini nəinki azaldır, bəlkə də anlaşılmaz bir söz yığnağına çevirir. Natiqin ən yüksək mədəniyyəti odur ki, o, həm özünə, həm də qarşıdakı dinləyicilərə böyük hörmət göstərərək nitqi başa düşdüyü şəkildə, öz sözləri ilə sadə, aydın, düzgün şəkildə şərh etsin. Belə olduqda, dinləyicilərlə öz arasında möhkəm bir əlaqə, bir növ, körpü yaradan natiq auditoriyanı ələ alır və istədiyinə nail olur. Mövzunun ideyasını dinləyicilərə təlqin edir.

Natiqin mədəniyyəti onun nitqi ilə ölçülür. Hər bir natiq nitqi hazırlayıb şərh edərkən öz xarakterini yazıya köçürür. Hətta, bəzən əsəbi adamların nitqində hövsələsizlik, tələskənlik özünü biruzə verir. Odur ki, natiq nitq söylərkən nitqə verilən tələblərdən səmərəli istifadə etməyi bacarmalıdır.

Natiqlikdə əsas amillərdən biri də danışanın səsidir. Natiq səs tembrindən düzgün istifadə etməyi bacarmalıdır. Bəzi natiqlər nitq söylərkən ucadan danışmağı üstün tutur. Nəticədə nitqin sonuna qədər boğazları quruyur, onları tər basır, həm özlərini, həm də dinləyiciləri yorub əldən salırlar. Bu, danışanın ən uğursuz cəhətidir. Natiq öz məharətini, yüksək mədəniyyətini məhz, səsi vasitəsi ilə bildirməlidir. Bəzən də əksinə, böyük auditoriya qarşısında çıxış edən natiq aşağı tonda danışır. Bu dinləyicilərin zövqlərini oxşamır. Yəni, auditoriyanın qabaqda oturan dinləyiciləri nitqi eşidir, arxadakılar isə yalnız nitqin nə vaxt qurtaracağını gözləyirlər. Natiq elə etməlidir ki, səsi bütün auditoriyanı təmin etsin, səsinin ahəngdarlığı, musiqililiyi, gözəlliyi səslənməsi dinləyiciləri valeh etsin. Yeri gəldikcə səsin tonunu yüksəltməli, aşağı tondan məharətlə istifadə olunmalıdır. Natiq səsinin tonuna uyğun olaraq mimikasını, duruşunu da nizamlamalıdır. Bu əlamətlər natiqin əldə etdiyi müvəffəqiyyətlərdəndir.

Natiqin xarici görkəmi də diqqətə layiq olmalıdır. Natiq görkəmi ilə, səliqəsi, mədəni səviyyəsi ilə dinləyicinin diqqətini cəlb etməlidir. Çünki dinləyicilər natiqlə əlaqə yaratmamış onun xarici görkəmi ilə müəyyən təsəvvür əldə etməyə nail olur. Əgər natiq təsəvvürü (nitq başlanmamış) müsbət mənada doğruldursa, yəni gözəl davranışı ilə diqqəti cəlb edərsə, şübhəsiz ki, ilk anlarda auditoriya ilə ünsiyyət yarada

biləcəkdir. Belə halda dinləyicilərin natiqi sakitliklə dinləməsi, nitqə maraqla qulaq asmaları imkan yaradır ki, natiq bütün ustalığını, bacarığını və təcrübəsini nümayiş etdirdir. Natiq xarici görkəmini elə etməlidir ki, o, dinləyicilərdə gülüş doğurmasın. Məsələn, həddindən artıq bər-bəzəyə meyl eləmək, əlini başına çəkmək, üzünə sığal çəkmək, burnunu çəkmək, tez-tez öskürmə və s. natiqə yad olmalıdır. Bəzən üzdən kobud görünən, simaları xoş təsir bağışlamayan natiqlərlə də rastlaşırıq. Dinləyicilərdə ilk baxışda mənfi emosiyalar yaradan belə natiqlər çox zaman sənətinin ustası kimi yüksək səviyyəli çıxış edir və onun haqqında olan mənfi təəssüratları alt-üst edir. O, nitqin sonunda dinləyicilərin hüsn-rəğbətini qazanır. Deməli, dərin düşüncə, ağıl, kamal, gözəl dil qabiliyyəti insanı gözəlləşdirir, mədəniyyətini, səviyyəsini artırır və onu insanların sevimlisinə çevirir.

Bəzi natiqlər isə rəsmi olmağı daha üstün tuturlar. Onlar nitqi şərh edərkən ciddi olmağa meyl göstərirlər. Tutaq ki, nitqin mövzusu M.F.Axundovun «Hacı Qara» komediyasıdır. Bu zaman natiq odla su arasında qalır. Gülüş, yoxsa ciddiyyət. Hansını qəbul etsin. Hökmən gülüşü. Çünki gülüş olan yerdə rəsmi danışmaq yersizdir. Natiq bunu yadda saxlamalıdır ki, onun ən böyük qələbəsi auditoriya ilə xoş əhval-ruhiyyə yaratmaqdır.

Bəzən gənc natiqlər nitq zamanı özlərini aparmaq qaydasını tamam unudur. Sanki dinləyicilərdən utanır, sıxılır, həyəcanlanır, deməyə söz tapmırlar. Belə olan təqdirdə natiq gözlərini bir nöqtəyə zilləyib dinləyicilərə məhəl qoymadan danışır. Dinləyicilərlə əlaqə yaratmaq, onlarda maraq oyatmaq natiqin heç ağına belə gəlmir. Belə nitqdə səs tembri, sürət avtomatik olaraq pozulur. Nitqini tez qurtarıb auditoriyanı tərk etməyə çalışan natiq müvəffəqiyyətin ləzzətini dadmağı qarşısına məqsəd kimi qoymur. Belə natiqlər auditoriyanı diqqət mərkəzində saxlaya bilmir, dinləyicilərə nəzarət kənarında qalır.

Belə natiqlər nitq söyləyərkən dinləyiciləri özünə tərəfmüqabil edə bilmir. Ona görə də dinləyiciləri özünə cəlb edə bilmir.

Natiqin davranış qaydaları sırasına daxil olan məsələlərdən biri də nitq söyləyəcəyi yerlə ilk tanışlıqdır. Yəni natiq harada çıxış edəcəyi yeri əvvəlcədən müəyyən etməlidir. Hətta imkan varsa, lap auditoriyaya getməli və oradakı şəraitlə tanış olmalıdır. Zalda və ya auditoriyada nə qədər dinləyici iştirak edəcək? Auditoriyanın həcmi nə qədərdir? Auditoriyada mikrofon var, ya yox? Natiq üçün harada yer ayrılıb (öndə,

ortada, yoxsa zəlin qıraq hissəsində)? Bütün bunları natiq nəzərdən keçirəndən sonra şəraitə uyğun şəkildə hərəkət etməlidir. Nitqini şərh edərkən imkan varsa, əyani vəsaitdən, şəkillərdən, çertyojlardan istifadə etməlidir. hətta, mikrofonun sazlığını da yoxlamağı natiq yaddan çıxarmamalıdır.

Bəzən elə olur ki, hər hansı bir yığıncaqla, yubileylə, hadisə ilə əlaqədar natiq aşağıda, zalda oturur. Yığıncağı başqa bir rəhbər vəzifəli şəxs aparır. Sonra sözü natiqə verir. Bu vaxt natiq zəlin axırında oturmamalıdır. İmkan daxilində tribunaya yaxın bir yerdə əyləşməlidir. Ona söz verilirəkən dinləyicilərin fikrinin yayınmaması üçün vaxtında tribunaya çıxmalı və aramla nitqə başlamalıdır. Sonra isə nitq prosesində sürəti nizama salmalı, konspekti və ya nitqin yazılı formasını səliqə ilə tribunada yerbəyer etməlidir. Yoxsa, nitqi başlamamış ciblərini axtarmaq, gözlük çıxarmaq, qalstuk düzəltmək, alınının tərini silmək, dərindən bir ah çəkmək, sonra isə nitqə başlamaq nitq mədəniyyətinin tələblərinə və natiqin davranış qaydalarına zidd hərəkət kimi qiymətləndirilməlidir.

Natiq tribunada özünə ciddi bir yer tutmayınca nitqə başlamamalıdır. Sonra nitqini saxlayıb özünə münasib yer axtarmağa məcbur olacaq. Məsələn, işığın düşmə səmtini, xitabət kürsüsünün lazımi yerində konspektini yerləşdirməyi, əgər vaxtla çıxış edirsə, saatını səliqə ilə qoyub sonrakı mərhələyə başlamalıdır. Natiq nitqini şərh edərkən tribunaya söykənməməlidir. Bəzi natiqlər iki əli ilə tribunadan yapışıb nitqini şərh edir. Bunu bəzi natiqlər bilərəkdən, bəziləri isə bilmədən edir. Bəzi natiqlər isə tərtib etdiyi konspekti, planı dinləyicilərdən gizlətməyə çalışır. Lakin natiq başa düşür ki, onun bu hərəkəti auditoriya ilə onun arasında bir sədd yaradır. Əksinə, natiq konspektdən və ya tərtib etdiyi plandan açıq şəkildə istifadə etsə, bu daha məqsədəuyğun olar. Belə olan halda natiq çıxış edərkən daha sərbəst hərəkət edir. Təcrübə və araşdırmalar sübut edir ki, öz işinin mahir ustası olan natiqlər çıxış edərkən ara-bir tribunanı tərk edir, auditoriyanın arasında durub nitqlərini davam etdirirlər. Sonra isə tədricən, yavaş - yavaş yerinə qayıdır və nitqini şərh edirlər. Bəzən mütəxəssislər bunu natiqə nöqsan tutur. Lakin onu yaddan çıxarırlar ki, natiqin bu priyomu auditoriyanı ələ almaq, onlarla əlaqə yaratmaq, bir növ onları söhbətə cəlb etmək namindədir. Bu, adətən, böyük auditoriyalarda daha çox müşahidə olunur. Bu zaman natiq auditoriyanın hansı tərəfində daha çox narahatlıq varsa, o hissəni nəzarət altına alır. Dinləyicilərin diqqətini nitqə cəlb etməyə qədər həmin yeri tərk etmir. Bu hal, əsasən, təcrübəsiz müəllimlərlə tələbələr arasında daha çox müşahidə olunur. Təcrübəsiz

müəllim auditoriyanı idarə edə bilmir, çətinlik çəkir, psixoloji cəhətdən hazırlıqsız olduğunu bürüzə verir. Tələbə isə əksinə, səs salmağı, yersiz replikaları, gülüşləri yağış kimi müəllimin üstünə yağdırır, özünü bu «oyunun» qalibi hesab edir. Hətta belə hadisələrə psixoloji cəhətdən hazır olmayan müəllim auditoriyanı tərk etməyə məcbur olur. Belə hallarda müəllimin imkanlarını məhdudlaşdıran tribuna lazımsız əşyaya çevrilir. Müəllim auditoriyanın, zalın müəyyən hissəsində yerini dəyişə-dəyişə dinləyiciləri idarə etməlidir. Başqa çıxış yolunu müəyyən edə bilməyən müəllim, tezliklə narahatlıq yaradan hissə ilə əlaqə yaradıb, onları ünsiyyətə cəlb etməlidir. Yeri gələrsə, bir neçə dəqiqə nitqdən kənara çıxıb, müəyyən bir tərbiyəvi mövzuya əl atmaqla dinləyicilərin diqqətini mövzuya cəlb etməlidir. Müəllim tərbiyəvi mövzunu ümumi halda şərh etməlidir. Məsələn, o qeyd edir: son dövrlərdə bizim gənclər üçün təlim-tərbiyə ocaqları, idman kompleksləri, gələcək nəsillərin dünyagörüşünü artıran informasiya mərkəzləri və s. şəraitlər yaradılır. Bəzi gənclər bunlardan səmərəli istifadə edir, bəziləri isə buna laqeydliklə yanaşır. Onu da qeyd edək ki, hər bir uşaq, gənc hər hansı bir ailənin üzvüdür, həmin ailəni təmsil edir. Yəni uşaq ailənin güzgüsüdür, onu olduğu kimi əks etdirir. Əgər o, mədəni, bir-birinə hörmət etməyi bacaran bir ailədə böyüyüb tərbiyə almışsa, özünü aparmaq qaydalarını da çox gözəl bilir. Belə uşaqlar həm də yüksək savada, mədəniyyətə malik olurlar. Kimin savadı varsa, onun mədəniyyəti, qanacağı da var. Belə adamlar özünü çox gözəl aparır, dərslərini yazır və oxuyurlar. Özünü apara bilməyən uşaq, yeniyetmə həm ailəyə, həm də qohum-qardaşa əngəldirlər. Özünü, sözünü, danışığını bilməyən şagirdlərə müəllim Mücirəddin Beyləqaninin yaradıcılığından bir parçanı misal gətirir:

Bir sıra anlamaz azğınlar da var.
Qohuma eyibdir, məhəlləyə ar...
Onların səsindən qulaqlar dəngdir.
Ancaq ki, dərmansız boş bir həvəngdir...
Uzun dilləri şam kimi gerçək,
Lakin dedikləri mənə da pəltək.

Bu misallardan sonra müəllim birbaşa nitqin davamını şərh etməyə başlayır. Bu mövzunun yaratdığı sakitlikdən sonra öz məharətini tam səfərbərliyə alıb nitqi yüksək səviyyədə davam etdirmək olar. Yaranan əlaqəni, ünsiyyəti bir növ «dostluğa» çevirib, hətta bəzən yersiz hərəkətlərə, replikalara da ciddi yanaşmamalı və belə vəziyyətləri yalnız yüngül gülüşlə qəbul etməlidir. Bu natiqin davranış qaydalarının əvəz olunmaz bir qaydasıdır.

Natiqin davranış qaydalarında əsas amillərdən biri də əl-qol hərəkətlərindən düzgün istifadə edilməsidir. Bəzi natiqlər nitqlərinə uyğun gəlməyən, məzmunu uyuşmayan, daxili aləmdən gələn səsle qovuşmayan yersiz hərəkətlərdən istifadə edirlər. Sonra dinləyicilərin verdiyi reaksiya ilə müəyyən edirlər ki, yalandan, boş yerə gurultulu sözlərlə çıxış edir, əl çalmaq xatirinə danışır. Məsələn, zavodda, məktəbdə, ictimai yerlərdə «yaşasın zavodlarımız arasında olan dostluq əlaqələri», «yaşasın zavodumuzun beynəlmiləçiliyi», «sizi həmişə gülürüz görüm», «əlləriniz var olsun», «pis adamlara bizim aramızda yer yoxdur» və s. kimi lazımsız söz birləşmələrini ironiya ilə tələffüz edən natiq bu dırnaqarası kəlamları əllərini havada oynada-oynada, qışqıraraq dinləyicilərə çatdırır. Nəticədə isə yalnız səs telləri korlanır, səsi batır, onu tər basır, ağzı quruyur. Sonra qarşısına çıxan hər bir kəsdən soruşur. «Necə çıxış etdim?» «Hamı sakit dayanıb mənə diqqətlə qulaq asırdı?» «Fikirlərim aydın idi?» «Rəhbərlik çıxışa diqqətlə qulaq asırdı?» və s. kimi inamsız suallarda özünü təhlil etməyə başlayır. Belə ümitsiz suallar natiqə inamsızlıq aşılayır. Onun inkişafına mane olur. Natiq hər şeydən əvvəl yadda saxlamalıdır ki, onun hərəkəti təbii olmalıdır. Kimisə təqlid etmək, özünü kiməsə oxşatmaq, səsin tembrini dəyişmək nitqə bayağılıq, sünilik gətirir. Bunu natiqin özü də hiss edir. Natiqin jesti nə qədər təbii olarsa, fikri bir o qədər dəqiq, sərrast və əyani olar. Çünki jest natiqin fikirlərinin hərəkətlə təsdiqi deməkdir. Natiqin jestləri də ondan asılı olmayaraq dinləyicilərlə əlaqə yaradır, danışır, fikir aşılayır. Bəzi natiqlər çıxış edərkən dinləyiciləri özü ilə birlikdə kədərləndirir, onları göz yaşlı tökməyə sövq edir. Tutaq ki, natiq “Qanlı Yanvar” hadisələrindən danışır. O, nitqində, səsində, duruşunda, üzünün mimikasında kədərləndiyini bildirir. Həmin anları dinləyicilərlə birgə yaşayır. Vətən uğrunda axıdılan günahsız qanlar dinləyiciləri sarsıdır, onların daxili aləmini bir kədər bürüyür. Natiq isə nitqi şərh edərkən əl-qol hərəkətlərindən istifadə etmir, sanki mimikası ilə dinləyicilərlə danışır, onların dərdlərinə şərik olur. Bu, natiqdən ustalıq, əsil istedad tələb edir. «İnsanlar əlləri vasitəsilə yalnız balta tutmur, ev tikmir, iş

görmür, həm də əlləri vasitəsilə dostlarını salamlayırlar, düşmənlərini hədələyirlər, hər hansı varlığı nəvazişlə oxşayırlar. Axı sözlərlə birləşən jestlər nitqin emosional səslənməsini daha da qüvvətləndirərək ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Təsvir əsnasında və ya təqlid xatirinə, müəyyən səmti, yeri, hərəkəti göstərərəkən, jestlər ifadələrə lazımi aydınlıq gətirir. Bundan əlavə, jestlər natiqin yaradıcı qüdrətinin fiziki ifadəsi kimi də qiymətlidir, dinləyicilər natiqin belə jestlərini çox diqqətlə izləyir və xoşlayırlar. Natiq fikirlərini başqalarına çatdırarkən, hissələrini müşayiət edən belə fiziki hərəkətlərindən razı qadır. Bundan əlavə natiqin pozasında (duruşunda) ahəngdarlıq əmələ gəlməsinə kömək edir. Natiq jestlərin müxtəlif şəkillərindən istifadə edə bilər. Məsələn, ifadəli jestlər daha çox geniş şəkildə işlənir və tətbiq olunur. Bu jestlər nitqin ən qüvvəli məqamlarını müşayiət edir. Məsələn, natiq dinləyicilərə iki müxtəlif kitabın həcmi barəsində əlləri ilə məlumat verərəkən, jestdən təsvir məqsədilə istifadə edir. Həmçinin tərəqqi və tənəzzülün baş verməsini əllərinin sürəti ilə dinləyicilərə daha yaxşı çatdırma bilər. Jestlərin ən sadə növü (şekli) olan göstərici jest əllər və barmaqlar vasitəsilə hər hansı bir əşyaya işarə olunur.

... Natiqlər yeri gəldikcə təqlidi cəstlərdən də istifadə edirlər. Çünki natiq də bəzi hərəkətləri ilə aktyoru xatırladır. Lakin natiq özünün xarici mimika priyomlarına və səs təqlidinə anjaq yüngül ştrixlər şəklində mürəjjət etməsi ilə aktyordan fərqlənir.

Natiqin davranış qaydalarından biri də sərbəst, rəvan danışmağıdır. Həm də sözə verdiyi qiymətdir. Natiq bunu yaxşı yadda saxlamalıdır ki, jümlədə işlətdiyi hər bir söz fikrin ifadəsinə yeni bir şey əlavə edir. Əgər bu tendensiya özünü doğrultmursa, deməli, fikir yersiz, əsassız görünəjək. Natiq nitqini qurarkən yalnız bir şeyi fikirləşməlidir: bu kollektiv üçün hazırlanır. Ona görə də kollektivə hörmət etmək hər bir natiqin borjudur. Sözlərə, ifadələrə, jümlələrə qayğı ilə yanaşmaq kollektivə və birinji növbədə natiqin özünə böyük hörmət gətirir. Buna görə də natiqin xüsusi lüğətləri olmalıdır. O, bu lüğətlərdən səmərəli şəkildə istifadə etməlidir. Bəzi natiqlər çıxış edərkən sözlərin sinonimlərini yerli-yerində işlədə bilmir. Hətta sinonim sözlərlə dubleti bir-birindən ayıra bilmirlər. Nətiədə, nitqləri qüsurlu və sönük görünür. Natiq onu bilməlidir ki, sinonimlər nitqdə təkrarın qarşısını alır, ona rəngarənglik gətirir, yeni mənə çaları yaradır. Sinonimlər natiqin dilinə çeviklik gətirir, fikrin obrazlı ifadə olunmasına xidmət edir. Məsələn, böyük söz ustadı Səməd Vurğun sinonimlərdən məharətlə istifadə etmişdir:

El bilir ki, sən mənimsən,

Yurdum, yuvam, məskənim sən.

Anam doğma vətənim sən,

Ayrılarımı könül jandan,

Azərbaycan, Azərbaycan!

Bu bənddə müəllif «vətən» anlayışı ilə bərabər, yurd, yuva, məskən sözlərini işlədib fikrini xüsusiləşdirdikdən sonra Azərbaycanla bağlayıb. Əsl istedad budur.

Nətiq də belə misraları qeyd etməli və yerli-yerində işlətməlidir.

NATIQLIK SƏNƏTİNİN CƏMIYYƏTDƏ ROLU VƏ NÖVLƏRİ

Xalq yaradıcılığının incilərindən olan natiqlik sənəti cəmiyyətdə mühüm yer tutur. Natiqlik sənəti hər bir insanın qabiliyyətini, istedadını üzə çıxarır. Natiqlik sənətinin ən böyük rolu ondan ibarətdir ki, bu sənət vasitəsilə yeni natiqlər və cəmiyyətə xidmət edən təbliğatçılar yetişir. Natiqliyin əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, bu sənət ilə məşğul olan hər bir adam hansı mövzuda nitq söyləyirsə, həmin elmi dərindən öyrənir və müşahidələr aparır. Bu da fikrin elmi əsaslarla ifadə olunmasına xidmət edir. Millətindən asılı olmayaraq hər bir natiq xalqına yaxından bağlı olur və həqiqətlərin üzə çıxarılmasında, kütləyə çatdırılmasında öz məharətlərindən istifadə edirlər. Bu bir danılmaz faktdır ki, XX əsr Azərbaycanda natiqlik sənəti və onun inkişafı yeni mərhələyə qədəm qoydu. Bu dövrdə natiqlik sənəti, üslub və üslubiyyət haqqında dəyərli fikirlər, elmi məqalələr, kitablar, dərslilər yazılıb çap olunmuşdur. Dünya natiqlik sənəti, onun ən gözəl nümunələri Azərbaycan dilinə çevrilmiş və onlardan layiqincə istifadə olunmuşdur. Məhz, bu illərdə M.İbrahimov, S.Vurğun, Ə.Sultanlı, H.Araşlı, Ə.Dəmirçizadə, H.Mirzəzadə, M.Cəlal, M.Quluzadə, A.Qurbanov, Y.Seyidov, A.Axundov, T.Hacıyev və başqa görkəmli dilçilər, söz ustaları, üslub və üslubi prinsiplər haqqında, ədəbi dil, dil tarixi haqqında elmi əsərlər, kitablar, məqalələr yazıb çap etdirmişlər. Natiqlik sənətini hamı bilməlidir (ziyalılar nəzərdə tutulur). Müasir dövrümüzdə xalq kütlələri arasında, idarələrdə, müxtəlif sahələrdə çalışan insanları informasiya ilə təmin etmək üçün cəmiyyətimizə savadlı natiqlər lazımdır. Natiq xalqının həm təbliğatçısı, həm də təşkilatçısı olmalıdır. Ona görə də cəmiyyətimizin qaymağı sayılan müəllimlər, mədəniyyət xadimləri, bilik cəmiyyətlərində fəaliyyət göstərən mühazirəçilər, ağısaqqallar natiqlik sənətinin əsaslarını dərindən öyrənməli və yeri gəldikcə məqsədyönlü şəkildə bundan istifadə etməlidirlər. Bu günümüzün tələblərinə cavab vermək üçün hər bir natiq dərin biliyə və müşahidə qabiliyyətinə malik olmalıdır. Natiq həmçinin dilin incəliklərini dərindən bilməlidir.

Bu gün təhsil ocaqlarımızda minlərlə müəllim natiqlik sənətinin inkişafına xidmət edir. Sual-cavablar, keçirilən ədəbi gecələr, disputlar, elmi mübahisələr natiqlik sənətinin inkişafına, yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmək üçün geniş imkanlar açır.

Cəmiyyətimiz inkişaf etdikcə informasiya bolluğu yaranır. Televiziya, radio hər gün nə qədər informasiyanı əhatə edir. Dünyada baş verən hadisələrin şərhı, daxili xəbərlər, rəsmi xronika, siyasi icmalçıların təhlili və s. natiqlik sənətinin inkişafına xeyli köməklik göstərir, xalqın dünyagörüşünü zənginləşdirir.

Natiqliyin inkişafına təsir edən amillərdən biri də demokratiyadır. Demokratiya əsasında natiqlik sənəti və nitq mədəniyyətinin təməli qoyulur. Söz azadlığı, obyektiv tənqid natiqliyin kəsərini artırır. İdarələrdə, yığıncaqlarda, təntənəli gecələrdə nitq söyləyən və ya çıxış edən hər bir şəxs qarşısında belə bir məqsəd qoymalıdır ki, söylədiyi nitq cəmiyyətə xidmət etmiş olsun. Əsl natiq nitqini cəlbədicı qurmalıdır. Xalq kütləsi, kollektiv arasında natiqin nüfuzunu qaldıran, onu hörmətli edən əsas cəhətlərdən biri nitqin inandırıcı və qərəzsiz olmasıdır. Fikri sübut və faktlarla ifadə etmək üçün natiq tutarlı materiallardan istifadə etməlidir. Natiqlik sənətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də nitq zamanı gətirilən sitatların fikirlə bağlı olmasıdır. Fikrin dolğun şəkildə dinləyiciyə çatdırılmasında mənbədən gətirilən sitatlar aydın, düzgün və səlis ifadə olunmalıdır.

Hər bir natiqin şəxsi xüsusiyyətləri ilə bərabər fərdi üslubu olmalıdır. Onun yazdığı hər hansı mühazirə, çıxış xidmət etdiyi cəmiyyətlə güclü təmasda olmalıdır. Şairə, yazıçıya, jurnalistə, tənqidçiyə və digər şəxslərə xas olan fərdi üslub natiqlik sənətində mühüm və əsas keyfiyyətdir. Hər bir natiq nitqini qurarkən dildə işlənən sözləri saf-cürük edir, fikrini dolğun, obrazlı ifadə etmək üçün dil vahidlərini düzgün seçib işlədir. Bu xüsusiyyət natiqin səviyyəsini üzə çıxarır. Ona görə də natiq olmaq istəyən hər bir şəxs dilin incəliklərini bilməlidir, ondan düzgün istifadə etməlidir.

Söylənən fikirlərdən aydın oldu ki, natiqlik sənəti cəmiyyətə xidmət edir. Cəmiyyət isə uzun bir tarixi yol keçmişdir. Bu tarixi yol natiqlik sənətinin müxtəlif növlərinin və şəkillərinin yaranmasına şərait yaratmışdır. Eyni zamanda cəmiyyətin inkişafına və tərəqqisinə xeyli kömək göstərmişdir. Onu da qeyd edək ki, cəmiyyətin inkişafı bir xətt üzrə getmədiyi üçün natiqlik sənətinin də təsnifi, bölgüsü müxtəlif şəkildə təzahür etmişdir. Yəni cəmiyyətin inkişafında bir sahə yüksək səviyyədə, digəri orta, başqa birisi isə durğunluq dövrü keçirərək yaşamışdır. Bu müxtəliflik şübhəsiz ki, cəmiyyətlə birgə inkişaf edən natiqlik sənətində də özünü göstərməyə bilməzdi. Ona görə natiqlik sənətinin növləri ya tam əhatə olunmamış, ya da

bölgülərdə naqislik özünü göstərmişdir. Bu bölgülərin müxtəlifliyinə, tədqiqatçıların fikir ayrılığına baxmayaraq, bu, natiqlik sənətinin müvəffəqiyyəti idi. Artıq bir elm kimi mütəxəssislərin diqqətini cəlb edən natiqlik sənəti elmi mübahisələrin yaranmasına şərait yaratdı və öz varlığını sübut etdi.

Ümumiyyətlə, natiqlik sənətinin bölgüsü haqqında fikir müxtəlifliyinə Azərbaycan tədqiqatçılarının əsərlərində də rast gəlirik. Bizcə, başqa bir alimin tərtib etdiyi sxemi əsas götürən və onu qəbul edən Məmmədəli Əskərovun məqbul hesab etdiyi bölgü daha məqsədəuyğundur. Əsasən, məqbul və dolğun hesab etdiyimiz bu bölgüdə yalnız bir növün adını dəqiqləşdirmək yerinə düşərdi: Bu növün adının ilahiyyətçi natiqlik yox, dini natiqlik adlanmasını daha düzgün hesab edirik. Yerdə qalan növləri və onların müxtəlif qollara ayrılmasını (Məmmədəli müəllim bunları şəkillər kimi ifadə edir) olduğu kimi qəbul edirik. Natiqlik sənətinin növlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar.

1. İctimai-siyasi natiqlik

Bu növ müxtəlif qollara, budaqlara bölünür (Bütün növlər bu bölgü üzrə aparılacaq).

- a) siyasi mövzularda məruzələr;
- b) iclaslarda, qurultaylarda, konfranslarda hesabat məruzələri;
- c) siyasi nitq;
- d) xülasə (icmal);
- e) mitinqdə söylənilən nitqlər;
- f) təbliğatçı və təşviqatçı nitqi;

2. Akademik natiqlik:

- a) Ali məktəblərdə oxunan mühazirələr;
- b) elmi məruzələr;
- c) elmi xəbərlər;
- d) birdəfəlik oxunan mühazirələr;

3. Məhkəmə natiqliyi:

- a) prokuror nitqi və ya ittihamedicini nitqi;
- b) vəkili və ya müdafiə nitqi;

- c) müttəhimin nitqi;
- d) özünü müdafiə nitqi;
- e) hakimin nitqi;
- f) şahidlərin nitqi;

4. Məişət natiqliyi:

- a) yubileylərdə söylənilən nitq;
- b) masa arxasında söylənilən nitq;
- c) qəbirüstü nitqlər;

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan xalqına xas olan oxşamalar, ağular matəm mərasimində ifa edildiyi üçün bu növün qollarına daxil olmalıdır.

5. Dini natiqlik:

- a) moizə və xütbə nitqi;
- b) baş kilsə və cəmədə nitqi;
- c) yasin oxunması, quran bağışlanması, ehsan və süfrə duaları bu növün qollarına daxildir.

Qeyd edək ki, dini natiqliyin bəzi qolları məişət natiqliyi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Bu, hər iki növə aid edilə bilər. Məsələn, ehsan və süfrə duaları, quran bağışlanması, qəbirüstü nitqlər və s.

İctimai-siyasi natiqlik

İstər keçmişdə, istərsə də indi ictimai-siyasi natiqlik xalqın həyatında, inkişafında mühüm rol oynayır. İctimai-siyasi natiqlik mövcud quruluşun həm mənfi, həm də müsbət keyfiyyətlərini əks etdirir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə siyasi baxışlar ictimai-siyasi natiqlikdə özünə yer tapır. Keçirilən mitinqlər, nümayişlər, yığıncaqlar isə yeni natiqlərin yetişməsinə səbəb olur.

Siyasi natiqlikdə özünə yer tapan natiqlər isə xalq ideyalarının yayılmasında əsl təbliğatçıya çevrilir. Belə nitqlərin təsiri nəticəsiz qalmır. İctimai-siyasi nitqin əsas qollarından birini təşkil edən hesabat məruzələri isə icra olunmuş işlər haqqında yekun sözü deyir, görülən işlər təhlil olunur və qiymətləndirilir. Bu mərhələdən sonra qarşıda duran yeni məqsəd və vəzifələr müəyyən olunur.

İctimai-siyasi natiqlik əsasən mövcud iqtidarı müdafiə edir. Onun siyasi fikirlərini, məqsəd və vəzifələrini təbliğ edir. Müxalifət qüvvələrinin belə fikirlərlə razılaşmaması ziddiyyətli fikirlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu isə cəmiyyətin siyasi inkişafına təkan verir. Yeni natiqlərin, liderlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Siyasi natiqlik kütləvi xarakter daşıyır, xalqa xidmət edir.

İctimai-siyasi natiqliyin əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o, xalqa xidmət edir. Onun mənafeyini hər şeydən üstün tutur. İctimai-siyasi natiqliyin qədim və zəngin ənənəsi vardır. Bu növ natiqlik təbliğat və təşviqat işlərində xalqa əvəzsiz xidmət edir. Dövlətin yeritdiyi məqsəd və vəzifələri xalqa aşılaraq, qarşıya çıxan problemləri aydınlaşdırır, ictimai-siyasi məsələlərin düzgün təhlil olunmasında kəsərli silah kimi nəzəri-diqqəti cəlb edir. Məhz bu xüsusiyyətlər onu digər növlərdən fərqləndirir.

AKADEMİK NATIQLİK

Ali məktəb ocaqlarında oxunan mühazirələr, elmi məruzələr, müzakirələr bu növə daxildir. Akademik natiqliyi digər növlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, burada elmiliyə daha çox yer verilir. Hər bir natiq mühazirəyə hazırlaşarkən ona yaradıcı yanaşır, verilən sualları elmi əsaslarla şəhr edir.

Akademik natiqliyin əsas məziyyətlərindən biri də mövzunun əvvəlcədən dinləyicilərə məlum olmasıdır. Məsələn, hər hansı bir ixtisas sahibi hazırladığı mühazirəni dinləyicilərin səviyyəsinə uyğun qurmalı və müəyyən ümumiləşmələr aparmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Mühazirə hazırlanarkən mübahisə doğuran məsələlər aradan qaldırılmalıdır. Əgər fakt, sübut, dəlil varsa, bu, nitqin təsir gücünü artırır.

Bəzi elmi məruzələrdə isə vəziyyət dəyişir. Onlarda konkretlik olmur. Bəzilərinə isə fərziyələr irəli sürülür. Bu xüsusiyyət onu mühazirədən fərqləndirir. Belə məruzələrdə məsələnin həlli ümumi xarakter daşıyır, mahiyyət açılmır. Elmi məruzələr fərziyyə xarakteri daşıyarsa, onda sübut, dəlil, fakt işlənməz. Məsələn, zəlzələnin nə vaxt baş verəcəyi faktı elm aləminə bəlli deyil. Şübhəsiz ki, bu barədə deyilən sözlərin, fikirlərin nə fakta, nə də sübuta ehtiyacı var. Lakin onu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, ayrıca bir problemin həllində, mübahisələrə, dəlil və sübutlara ehtiyac duyulur. Bu zaman elmi məruzə mühazirəyə yaxınlaşır, lakin dilinə görə, ifadə vasitələrinə görə yenə də özünəməxsusluğunu saxlayır. Elmi məruzələrin dili, ifadə tərzini mühazirəyə nisbətən qəliz olur. Elmi məruzələr əsasən simpoziumlarda, konfranslarda daha çox işlənir. Akademik natiqliyin də inkişafı cəmiyyətin tərəqqisinə bağlıdır. Elm, texnika nə qədər çox inkişaf edərsə, akademik natiqlik də bir o qədər tərəqqi edir. Akademik natiqlik hər hansı bir elmi kəşf və ya tədqiqat barədə məlumat verməklə bərabər, müəyyən tezis xarakteri daşıyan müddəalardan da dinləyiciyə məlumat verir. Akademik natiqlik həm də müəyyən məcmuələrdə, jurnallarda elmi xəbərlər adı altında bir qrup adamlara çatdırılır. Bu xəbərlər isə öz növbəsində uzunçuluqdan, təkrarlardan seçilir. Elmi xəbərlərdə əsas meyar xəbərlərin şərhini hesab olunur. Akademik natiqliyin inkişafında müəllimlərin, bilik cəmiyyətində işləyən elmi işçilərin mühüm rolu vardır. Akademik natiqlikdə elmi düsturlar, təriflər, terminlər, dəlil, sübut, fakt, izahlar əsas amil kimi özünü göstərir. Akademik natiqlik kütləvi xarakter daşımır.

Qeyd etmək lazımdır ki, elm inkişaf etdikcə, onun qolları çoxşaxələrə bölündükcə, akademik natiqlik də genişlənir, zənginləşir və daha da təkmilləşir. Akademik natiqlikdə dil vahidləri məhdud dairədə işlənir, geniş şəkildə işlədilməsi mümkün olmayan, anlaşılmayan sözlərin, ifadələrin işlənməsi isə bu nitqin təsir qüvvəsini azaltmır, əksinə, elmi cəhətdən fikrin orijinallığına xidmət edir.

MƏHKƏMƏ NATIQLIYI

Məhkəmə natiqliyi natiqlik sənətində ən qədim tarixə malik demokratik əsaslar üzərində qurulan bir anlayışı ifadə edir. Natiqlik sənətinin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan məhkəmə natiqliyi antik dövrün məhsulu kimi diqqəti cəlb edir. Solon islahatlarından sonra özünü müdafiə nitqlərinin yaranması, loqoqrafların yetişməsi məhkəmə natiqlik sənətinin bünövrəsini qoydu. Qədim Yunanıstanda Demosfen, Lisi, İsey, Romada Siseron, Fransada andlı məhkəmələrə Lemetr, Demanj, Rusiyada Aleksandrov, Plevako, Konn kimi nitqlərin yetişməsi böyük bir məktəbin yaranmasına gətirib çıxardı.

Məhkəmə natiqliyi müttəhimin müdafiəsi üzərində qurulur və ədalətin zəfər qazanması üçün vəkil nitqi kimi hüquqi əsaslarla səciyyələnir.

Bununla da məhkəmə zamanı gizli qalan hadisələr, obyektiv və subyektiv cəhətlər elmi şəkildə araşdırılır və ədalətli nəticə əldə edilir.

Məhkəmə natiqliyini digər növlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər ondan ibarətdir ki, o, hüquq, psixologiya, məntiq, pedaqogika, dil, ədəbiyyat və digər elmlərlə sıx şəkildə bağlıdır.

Məhkəmə natiqliyində əsas məsələlərdən biri müttəhimin son söz söyləməsidir. Bu son söz adətən ibrətamiz xarakter daşıyır. Müttəhim törətdiyi əmələ görə peşmançılığını bildirir. Bir də heç vaxt cinayət törətmədiyinə söz verir. Bəzən bu fikrin əksilə də rastlaşırıq.

Məhkəmə prosesində prokurorun nitqi əsas rol oynayır. O, dövlət nümayəndəsi kimi çıxış edir və müttəhimin törətdiyi cinayətə görə cəza almasını hakimdən tələb edir. Hakim isə müttəhimin cavanlığını və ya qocalığını, uşaqlarını, ata-anasını və digər cəhətləri nəzərə alıb işi müəyyən qədər yüngülləşdirir.

Məhkəmə natiqliyi öz məzmun və formasına görə, quruluşuna görə o biri növlərdən fərqlənir. Belə ki, bu prosesdə bir neçə adam iştirak edir. Hər birinin də nitqi bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Məsələn, prokuror ədalətin bərpası, hadisələrin düzgün təhlil və şərhini ustalıqla yerinə yetirməlidir.

Vəkil isə qanunların aliliyini gözləyərək, müttəhimin hüquqlarını müdafiə edir. Həm də şahidlərin nitqini düzgün və dəqiq izləməlidir. Üst-üstə düşməyən fikirləri təkzib etməlidir.

Məhkəmə natiqliyi əsasən rəsmi xarakter daşıyır. Hadisələrin gedişi, sübutlar, dəlillər, faktlar, əşyayi-dəlil olan hər bir şey rəsmiləşir və məhkəmə prosesində istifadə olunur. Məhkəmə natiqliyinin yaranmasında və inkişaf etdirilməsində respublikamızda fəaliyyət göstərən hüquq işçilərinin, prokurorların əməyi yüksək qiymətləndirilməlidir.

MƏİŞƏT NATİQLİYİ

Məişət natiqliyi qədim tarixə malikdir. O, xalq həyatının, məişətinin inkişafı ilə əlaqədar yaranıbdir. Bizcə, o biri növlərə nisbətən məişət natiqliyi Azərbaycanda daha erkən yaranıb püxtələşmişdir. İlk nümunələrinə şifahi xalq ədəbiyyatında rastlaşdığımız məişət natiqliyi fikrimizi sübut etməyə əsas verir.

Əzizim, ulu dağlar,
Çeşməli, sulu dağlar,
Burda bir igid ölmüş,
Göy kişnər, bulud ağlar.

Məişət natiqliyi haqqında fikir söyləyən Kamil Əliyev yazır: «Eramızdan əvvəl V-IV əsrlərdə Afinada məişət natiqliyinə böyük əhəmiyyət verilmiş. Müharibələrdə həlak olan igidlərin cəsədi sərv ağacından düzəldilmiş tabutlara qoyulmuş. Həmin tabutlar üçün uca bir yer düzəldilmiş. Təntənəli dəfn mərasimi başlanmış. Tabutlar qəbrə endirilib üstü örtüləndən sonra matəm mitinqi olarmış. Həmin mitinqdə ən

məşhur natiq - siyasi xadim nitq söyləyər, həlak olanların igidliyini yüksək qiymətləndirər və dinləyicilərə vətənpərvərlik ideyaları aşılamış.

Analoji fikir Ə.B.Haqqverdiyev tərəfindən də söylənilir. Böyük mütəfəkkir yazır: «Qədim Azərbaycanda böyük qəhrəmanlar üçün ağlamaq bir adət idi. Qəhrəman ölənin günü camaatı bir yerə toplayırdılar. Bu toplantıya «yuq» deyirdilər. Toplananlar üçün qonaqlıq düzəlirdi, xüsusi dəvət edilmiş yuqçular isə ikisimli qopuz çalıb oynardılar. Yuqçu əvvəlcə mərhum qəhrəmanın igidliklərindən danışır, onu tərifləyirdi. Sonra isə qəmli havaya keçib şanlı qəhrəman üçün ağı deyirdi.

Belə ağılar həm nəzm, həm də nəsr formasında şifahi xalq ədəbiyyatında indi də varlığını qoruyub saxlayır. Məsələn, nəsr formasında: «Açılmayan tufəngin, sivrilməyən xəncərin öz canına qurban! Ay kimi doğdun, gün kimi batdın! Minəndə at bağı yardım, düşəndə yer bağı yardım! Saydığına salam verdin. düşməninə dirsək göstərdin...ağzuvun kəsərli sözünə anan qurban!»

Nəsr forması ilə bağlı yuxarıda məlumat verdik. İlk yazılı abidələrimizdən biri Azərbaycan xalqının məişətini, qədimliyini sübut edən, ensiklopedik nümunəmiz olan «Kitabi-Dədə-Qorqud» dastanlarında məişət natiqliyinin nümunəsi kamil şəkildə özünü göstərir. Xalq mərasimlərini, adət-ənənələri, xalq məişətini dolğun şəkildə əks etdirən bu qədim və əvəzsiz abidədə Banuçiçək başının tacı, igid, qəhrəman nişanlısı Beyrək üçün göz yaş tökərək bu ağını deyir:

Vay, ay duvağın ayası! Vay alnım başım umuru!

Vay şah igidim, vay şahbaz igidim!

Doyunca üzünə baxmadığım, xanım igit!

Qanda getdin məni yalnız qoyub, canım igit!

Məişət natiqliyinin bu qolu indi də yaşamaqdadır. Söylənən qəbirüstü nitqlər, yazılan nekroloqlar bu gün də davam etdirilir.

Məişət natiqliyinin ən geniş yayılmış qollarından biri də sağlq nitqidir. Sağlq yubileylərdə, şənliklərdə, toylarda, mərasimlərdə söylənilir. Sağlq nitqlərində əsas yerlərdən birini tutan təbriklər müxtəlif məzmununda

olur. Burada natiqin səmimiyyəti, arzu və istəkləri nitqin əsasını təşkil edir. Maraqlı cəhətlərdən biri odur ki, məişət anlayışı bütün xalq həyatını əhatə etdiyi kimi, məişət natiqliyi də geniş və əhatəli bir sahəni əks etdirir. Natiqlik sənətinin digər növləri və onların qolları məişət natiqliyi ilə əlaqəlidir.

DİNİ NATIQLIK

Natiqlik sənətinin bu növü qismən sonrakı dövrlərdə yaranmışdır. Qədim zamanlarda təbiət qüvvələri qarşısında aciz qalan insanlar mücərrəd anlayışlara əl atır və özləri üçün çıxış yolu axtarırdı. Lakin orta əsrlərdə özünə möhkəm yer eləmiş din öz ideyaları ilə yaşayıb inkişaf edirdi. Məsələn, İranda, Əfqanıstanda, Avropada, Romada məscid və kilsələrdə fəaliyyət göstərən din xadimləri fikrimizə misal ola bilər.

Azərbaycanda dini natiqlik ərəblərin hakimiyyəti illərində geniş vüsət aldı. Aparılan ərəbizm siyasəti və islam dininin təbliği bu natiqliyin təməl daşının daha da möhkəmlənməsinə səbəb oldu. Azərbaycanın ən ucqar kəndlərində açılan dini məktəblər, mədrəsələr, xüsusilə müqəddəs Qurani-Kərimin tədrisi dini natiqliyin çiçəklənməsinə təkan verdi. Bu illərdə dini natiqlik məktəblərdə «bəlağət» adı ilə keçilməyə başladı. Məscidlərin tikilməsi, müqəddəs günlərin bayram edilməsi (bu ənənə Azərbaycan müstəqillik qazanandan sonra bizim xalqımız arasında da geniş yayılıb. Məsələn, orucluq bayramı, qurban bayramı, məhərrəmlik ayında müqəddəs aşura günü və s.) xalqın şüurunda özünə yer tapdı. Doğrudur, məscidlərdə fəaliyyət göstərən bəzi din xadimləri tənqid atəşinə tutulurdu. Amma, bütünlükdə islam dini xalqın inam yeri, müqəddəs qibləgah hesab olunurdu. İslam dininin yayılmasına əsas səbəb ərəb dilinin rəsmi dövlət dili olması idi. Bundan sonra dini dərslər, ayinlər bu dildə tədris olunmağa başladı. Lakin xalq öz dilini və adət-ənənələrini qorudu, varlığını saxladı. Lakin din xalqın şüurunu zəbt etdi. Dini ənənələr yaşadıqca təkmilləşdi və özü ilə bərabər dini natiqliyin nümunələrini də qoruyub saxladı.

IV əsrin əvvəllərindən etibarən Arranın müəyyən hissələrində xristianlıq yayılmağa başlamışsa da, Atropatənada atəşpərəstlik VII əsrə qədər əsas hakim din olaraq yaşamış, hətta islamiyyət güclə qəbul etdirildikdən sonra uzun müddət öz təsirini davam etdirmişdir.

«İstər zərdüştlük, istərsə də bundan daha əvvəlki ibtidai tayfa-qəbilə «dini» görüşləri nağıllara, əfsanələrə də təsir etmiş və bu təsirlərlə bağlı bir sıra surətlər, hətta bəzi süjetlər əmələ gəlmişdir ki, bunların da qalıqları şifahi ənənə ilə zəmanəmizə qədər gəlmişdir. Xalq içərisində yaşamaqda olan «Fatmanın inəyi», «Taxta qılınc», «Ovçu Pirim» kimi onlarca nağıllarda totemizmin qalıqlarını görmək mümkündür.

Dini natiqlik Azərbaycanda bu gün geniş yayılıb. Bu isə xalqımızın islam dininə olan inamından irəli gəlir.

NATIQLIK SƏNƏTİNİN SAHƏLƏRİ

Nitqi mövcud ədəbi normalara uyğun (düzgün) olmaqla yanaşı, həm də dəqiq və gözəl (ifadəli) olan adamlar nitq adlanırlar. Natiqlik müəyyən peşəkarlıq tələb edən sənətdir.

Natiqlik sənəti dedikdə, hər şeydən əvvəl, professional fəaliyyət sahəsi başa düşülür, ikincisi isə həmin fəaliyyət sahəsindən danışan elm (buna ritorika da deyilir) nəzərdə tutulur.

Natiqlik sənətinin əsas tələbləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Düzgün, dəqiq və gözəl (ifadəli) danışmaq;
2. Auditoriyanın səviyyəsini, xarakterini nəzərə almaq, yəni auditoriya üçün anlaşılıqlı olmaq;
3. Nitqin informasiyasına, ritminə fikir vermək, həmin intonasiyanın, ritmin tələblərinə uyğun bədən, baş və əl-qol hərəkətləri etmək;
4. Mümkün qədər yığcam danışmaq, mətləbdən uzaqlaşaraq, dinləyiciləri yormamaq;
5. Nitqə (çıxışa, mühazirəyə və s.) əvvəlcədən hazırlaşmaq, sonra isə təhlil edib konkret nəticələr çıxarmaq.

Natiqlik həm bir sənət, həm də bir elm kimi çoxdan formalaşmışdır. Qədim dünyanın, xüsusilə, antik dövrün yetirdiyi görkəmli natiqlər natiqliyin praktikasını ilə məşğul olmaqla yanaşı, bütöv bir elmi-nəzəri sistem hazırlamışlar. Platon (Əflatun), Aristotel (Ərəstun), Demofsen, Siseron və s. antik natiqliyin ən görkəmli nümayəndələri olmuşlar.

Azərbaycanın tarixi boyu böyük natiqləri fəaliyyət göstərmişlər: Xətib Təbrizi, Nizami Gəncəvi, İmaməddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Fətəli Axundov, Nəriman Nərimanov, Məmmədəmin Rəsulzadə, Səməd Vurğun, Mikayıl Rəfili, Əli Sultanlı, İsmayıl Şıxlı, Şıxəli Qurbanov.

Eyni zamanda Azərbaycanda əsrlər boyu natiqliyin nəzəriyyəsi ilə məşğul olmuş, bir sıra mükəmməl nitq prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir.

Natiqliyin aşağıdakı sahələri mövcuddur:

1. Bədii natiqlik;
2. Akademik natiqlik;

3. Siyasi natiqlik;
4. İnzibati-idarə natiqliyi;
5. İşgüzar natiqlik.

Natiqlik sənətinin mühüm şərtlərindən biri əl-qol hərəkətlərindən - "jestlərdən" nitqin intonasiyasına, ritminə uyğun şəkildə istifadə etməkdir. Jestlər nitqin təsirliliyini artırır, ona emosional güc verir.

Ancaq əl-qol hərəkətlərindən çox istifadə etmək yeri gəldi-gəlmədi əl-qol atmaq, nəticə etibarilə nitqin təsirliliyini artırmaq əvəzinə, azalda bilər. Ona görə də görkəmli nitq ustaları hər bir jesti ölçüb-biçir və onlardan yerli-yerində istifadə etməyə çalışırlar.

Bütün natiqlərin eyni jest sistemindən faydalanması mümkün deyil. Adətən, hər bir görkəmli natiqin özünəməxsus jest üslubu olur.

Nitq prosesində üz əzələlərinin mənalı hərəkəti (təəccüb, narazılıq, ehtiram, sevinc və s. müxtəlif emosiyalar ifadə etməsi) mimika adlanır. Nə isə danışmış üz hərəkətsiz (mənasız, ifadəsiz və s.) saxlamaq mümkün deyil və təbii ki, mimika nitqin anlaşılmasında, məsələn, sözün ciddi, yaxud ironiya ilə deyilməsini başa düşməkdə mühüm rol oynayır.

Mimika vasitəsilə natiq nitqinə müəyyən emosionallıq, sözlə ifadəsi mümkün olmayan çalarlar gətirir.

Jestlə mimika mükəmməl nitqdə bir-birini tamamlayır və vahid psixoloji akt kimi çıxış edir. Şifahi ədəbi dil bunlarsız mümkün deyil.

NATIQLIK SƏNƏTİNİN SAHƏLƏRİ

1. İctimai-siyasi natiqlik

- a) Prezidentlərin inaqurasiya nitqi
- b) Siyasi mövzuda məruzələr
- c) Hər hansı toplantıda hesabat məruzəsi, müzakirədə çıxış,

- ç) Siyasi mövzuda çıxış (hər hansı bir ölkədə başqa prezidentin çıxışı),
- d) İcmal nitqi - son söz,
- e) Mitinqlərdəki çıxışlar,
- ə) Siyasi təbliğatçıların nitqi. Şüarlar, qanunvericilik layihələri. Parlament mübahisələri

2. Diplomatik natiqlik

- a) Xarici işlər nazirlərinin çıxışı
- b) Dövlət başçılarının BMT-də çıxışları
- c) Diplomatik mübahisə.

3. Akademik natiqlik

- a) Ali məktəblərdə mühazirə oxumaq
- b) Elmi məclisdə (konfransda) mühazirə
- c) Elmi mövzularda kütləvi mühazirə
- ç) Elmi məlumatvermə (elmi hesabat)
- d) Elmi mövzuda mübahisə
- e) Elmi rəy. Dissertasiya müdafiəsi çıxışı.

4. Məhkəmə natiqliyi

- a) Prokurorun ittiham nitqi
- b) Vəkilin və ya müdafiəçinin nitqi
- c) Müttəhimin cinayət haqqında çıxışı
- ç) Müttəhimin özünümüdafiə nitqi
- d) Şahidlərin dindirilməsi (nitqi)
- e) Hakimin nitqi - ittiham hökmü.

5. Məişət natiqliyi

- a) Masa arxasında söylənən təbrik nitqi
- b) Matəm mitinqində nitq (ağılar)
- c) Məişət-müraciət etikətləri

ç) Məişət mübahisəsi.

6. Bədii axşamlardakı nitq

a) Şair və yazıçı haqqında məruzə - mühazirə-nitq

b) Şair və yazıçının nitqi.

7. Səhnə nitqi

a) Komik aktyorun nitqi

b) Tragik aktyorun nitqi.

8. Dini natiqlik

a) Möüzə və xütbə

b) Məscid və kilsədə din xadimlərinin nitqi

c) Surə oxumaq, Quran tapşırmaq, süfrə və ehsan duaları

ç) Axund və mollaların imamların müsibəti haqqında hüznü çıxışı, mərsiyə, sinəcan.

9. Hərbi natiqlik

a) Hərbçiləri-əsgərləri ruhlandırmaq üçün çağırış nitqi

b) Hərbi and

c) Hərbi nizamnamənin şərh

ç) Komandanların və komandirlərin müxtəlif situasiyalarda çıxışları.

NATIQLİK SƏNƏTİNİN TARİXİNƏ DAİR

Öz tarixi keçmişinə görə çox qədim zamanları əhatə edən natiqlik sənətinin ilk rüşeymləri Misirdə, Çində, daha sonra Ərəbistanda təşəkkül tapmışdır. Qədim zamanlarda xalqın böyük hörmətini qazanmış nüfuzlu və istedadlı natiqlər Şərqi bələğətini (fikrin, aydın, incə və gözəl ifadə olunması) və fəhsahətini (aydın danışma və ya fikrin aydın ifadəsi) yüksək səviyyəyə qaldırmışlar. Lakin sonralar süquta uğrayan natiqlik sənəti Avropada böyük inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Öz inkişaf və mədəniyyətinə görə həmişə Şərqi borclu olan Avropa bu sənətin də ilk rüşeymlərini qoca Şərqi qədən əxz etmişdir.

Natiqlik sənəti Avropada, xüsusilə Qədim Yunanıstanın paytaxtı Afinada geniş şəkildə yayılmağa və inkişaf etməyə başladı. Qədim Yunanıstanda incəsənətin bir çox növlərilə yanaşı (memarlıq, poeziya, heykəltəraşlıq) ritorika sənəti də yüksəliş pilləsinə qədəm qoyurdu. Bir çox ritorlar (natiq, müəllim mənalarını ifadə edir) meydana gəlirdi. Bu sənət Afinada daha geniş vüsət almışdı. Xüsusilə, Solonun hakimiyyətə gəlməsi (B.e.ə. 594-cü il), apardığı islahatlar, borcların ləğv edilməsi, qulların azad olunması natiqlik sənətinin inkişafına güclü təkan verdi. Bu islahatlardan sonra hər kəs hüququnu müdafiə etmək imkanı əldə etdi. Lakin bunu hər adam bacarmadığı üçün məhkəmələrdə xüsusi adamlar fəaliyyət göstərməyə başlayır ki, onlar da loqoqraflar adlanırdı.

Natiqlik sənətinin atası sayılan məşhur siyasi və ictimai xadim Demosfen bu dövrdə yetişib fəaliyyətə başladı.

Natiqlik sənətini yüksəklərə qaldırmış, natiqlik məktəbi yaratmış bu şəxsiyyət neçə-neçə ritorların yetişməsinə köməklik göstərmişdir. Hətta bir çox natiqlər, müəllimlər öz nitqlərini Demosfenin təsiri ilə qurmuşdu. Təsadüfi deyil ki, vaxtı ilə M.P.Siseron «Kim Demosfen kimi olmaq istəmirsə, o, natiq deyil» fikrini irəli sürmüşdür.

Demosfen bu şən-şöhrətə birdən-birə gəlib çatmamışdı. Bu, uzun illərin, gərgin zəhmətin, mübarizə və mətin iradənin hesabına başa gəlmişdi. Həyata fiziki cəhətdən qüsurlu gələn Demosfen (o, çox əsəbiymiş, «r» səsinə düzgün tələffüz edə bilmirmiş, danışan zaman çiyinini çəkirmiş və s.) ilk növbədə bu qüsurları aradan qaldırır. O, dəniz qırağına gedir, ağzına xırda daş atıb, gur səslə nitq söyləyir. Çox çəkmir ki, onun nisbətən

yekə dili normal hala düşür və pəltəkliyi aradan qalxır. Sonra özündən hündür olan yerdə qılinc asır və çiyini üzərində saxlayır. Çiyini atdığı zaman qılinc toxunur. Qılincin verdiyi ağrı hesabına bu qüsuru da aradan qaldırır. Nəhayət, dostu Satirin məsləhətilə səs tembrindən, intonasiyadan düzgün istifadə Demosfenə müvəffəqiyyət gətirir. Əvvəllər qışqıra-qışqıra danışib özünü yoran, hətta nitqi yarımçıq qalan, istehzalara, lağlağı gülüslərə məruz qalan Demosfen inadkarlığı sayəsində gözəl bir natiqə çevrilir. İlk qələbəsini qohumları üzərində qazanan Demosfen beş dəfə nitq söyləyir. Bu zaman ona məşhur loqoqraf İsey yaxından köməklik göstərir. Atasının var-dövlətinə sahib çıxmış bu adamlarla mübarizə aparan Demosfen ədaləti bərpa edir. Var-dövləti geri qaytara bilməsə də, ədalətsiz qəyyumluq edən bu adamları məğlub edir. Elə həmin vaxtdan da natiqlik sənətinə dərinlən bələd olmağa çalışır. Ömrünün qırx iki ilini bu sənətə həsr edir. Böyük nailiyyətlər əldə edir. Hələ gənc yaşlarında loqoqraf kimi fəaliyyət göstərən Demosfen «Malikanəyə ziyan vuran Kallik əleyhinə» və «Cehiz haqqında Spudi əleyhinə» adlı məşhur nitqlərini yazır. Elə bu dövrdə natiqlik sənətindən dərs deyib müəllimlik edir. Müəllimlik etdiyi illərdə o, ritorikanın sirlərinə dərinlən bələd olur, tədqiqat aparır, əldə etdiyi nəticələri nitqində müvəffəqiyyətlə işlətməyə nail olur. Natiqliyin tələblərindən irəli gələn prinsipləri əsas götürən Demosfen onlara ciddi əməl edirdi. Bu tələblər aşağıdakılardır:

- 1) Materialın toplanması,
- 2) Məzmun və formaya uyğun plan tərtib edilməsi,
- 3) Ardıcılığın gözlənilməsi
- 4) Üslubi çalarların işlənməsi,
- 5) Nitqdə intonasiyadan, orfoepiyadan, səs tembrlərindən düzgün istifadə olunması.

Demosfen bütün nitqlərində giriş, əsas hissə, nəticədən istifadə etmiş və nitqini hissələrə bölmüşdür.

Elm aləminə Demosfenin 61 nitqi və 6 məktubu məlumdur. Onlardan 9-u rus dilinə tərcümə olunmuşdur. Bu nitqlər arasında Esxinin əleyhinə yönəlmiş nitqi xüsusi yer tutur. Demosfen Esxinin çar Filipplə olan yaxın münasibətini güclü tənqid atəşinə tutur və Demosfenin «Esxin Filipplə əməkdaşlıq edirdi, bu çox dəhşətdir, ey Yer kürəsi, ey Allahlar! Məgər bu doğru deyil?» kimi müraciətləri, xitabları kütlənin qəlbinə yol tapırdı. Bundan sonra Demosfen yazır: «Mən ona görə səndən yaxşı vətəndaş olmuşam ki,

hamıya fayda verən iş görmüşəm, sən isə heç bir təklif irəli sürməmişən, qərar qəbul etməmişən... Əksinə, son hadisələr aydınlaşdırdı ki, sən elə işlər görmüşən ki, onları yalnız ən yararsız adamlar, dövlətimizin qəddar düşmənləri görə bilər... Dövlətimizin qəddar düşmənləri olan Aristart, Naksosda, Aristoley, Fasosda afinalıların dostlarını məhkəməyə cəlb etdiyi kimi, Esxin də Afinada Demosfeni ittiham edir».

Doxsan səhifədən ibarət olan bu nitqdə Demosfen Esxini tam məğlub edir və Xalq Məclisi tərəfindən ona verilən «qızıl çələng» mükafatının ədalətli olduğunu sübut edir. Demosfenin bu çıxışı Siseron tərəfindən latın dilinə, daha sonra isə rus dilinə (üç dəfə 1784, 1873, 1887) tərcümə olunmuşdur. Bu məğlubiyyətin səbəblərini aydınlaşdıran Esxin, Demosfeni «əjdaha» adlandırmışdır. Bundan əlavə, Demosfenin «Ktesifontun müdafiəsi» adlı nitqi də dövrünün nadir incilərindən sayılırdı. Esxinin nitqinin əleyhinə yazılmış bu nitq də suallarla, müraciətlərlə nəzəri cəlb edir. Filippi müdafiə edən Esxinlə mübarizədən qalib çıxmış Demosfen çarın özü ilə də mübarizə aparmaqdan çəkinmir. Onun Filippə qarşı söylədiyi nitqlər bir neçə hissədən ibarətdir. Məsələn, nitqlərinin birində «Bəli sizi gözləyən təhlükə başqa təhlükələrə bənzəmir. Axı Filipp bizi sadəcə özünə tabe etmək fikrində deyil, dövlətimizi tamamilə məhv etməyə çalışır». «Dövlətin daxilində fəaliyyət göstərən düşmənləri əzmədən, onların havadarları olan xarici düşmənləri məğlub etmək olmaz». Mən vicdanlı vətəndaşın vəzifəsini onda görürəm ki, o, dövləti xilas etməyi gözəl nitq soyləyib «şöhrət qazanmaqdan üstün tutsun». Demosfenin Filipp əleyhinə yazdığı silsilə nitqlər natiqlik sənətində əvəzolunmaz bir mənbə kimi həmişə diqqət mərkəzində durur. Yorulmaz ictimai-siyasi xadim Demosfen bir müddət dövlət işlərində çalışmış, hətta maliyyə işlərinə rəhbərlik etmişdir. Afina divarlarının bərpasına rəhbərlik edən 27 üzvdən biri olan Demosfen tikintiyə və yoxsul kəndlilərə şəxsi vəsaitindən xeyli pul xərcləmişdir.

Məhz, bu fəaliyyətinə görə Xalq Məclisi tərəfindən “Qızıl çələng”lə mükafatlandırılmışdır (onu bu mükafata təqdim edən Ktesifont olmuşdur). Esxin bu mükafatın verilməsinin əleyhinə çıxmışdır. Nəticədə isə ağır məğlubiyyətə uğramışdır. Vətəni uğrunda canını qurban verən, alovlu natiq Demosfenin ölümünə səbəb Aleksandrın hakimiyyəti illərində xəzinədar işləyən Qapralın Afinaya gəlib sığınacaq alması olur. Bu məsələ ilə əlaqədar Demosfen Hiperid ilə dostluq əlaqələrini kəsir. Antipatr və Aleksandrın anası Qapralın vətəndaşlıq qəbul etməsinə etiraz edirlər. Qapral Afinadan qaçır. Demosfen isə məsuliyyətə cəlb olunur. O,

doğma vətənindən getməyə məcbur olur. Aleksandrın ölümü (e.ə.323-cü il) Afinalıları yenidən üsyana qaldırır. Demosfen də üsyana qoşulur və yenidən Afinaya qaydır. Lakin Antipatrın hakimiyyətə gəlməsi və demokratiyanı boğması, hər şeyi alt-üst edir. Hiperid öldürülür. Arki tərəfindən axtarılan Demosfen isə Kalavri adasındakı Poseydon ibadətində tutulur. Düşmənlər inandıрмаğa çalışır ki, o, əfv olunacaq, heç bir cəza çəkməyəcək. Demosfen onlara inanmır və bir məktub yazmaq üçün icazə istəyir. Ona icazə verilir. Demosfen isə qələmində gizlətdiyi zəhəri udur və e.ə. 322-ci ildə keşməkeşli həyatını sona çatdırır. Ölümündən yarım əsrə yaxın bir vaxt keçəndən sonra (42 il) Demosfenə Afinada əzəmətli heykəl qoyulur. Üzərində isə «Demosfen, qoy aqlın kimi, səndə elə bir qüdrətli güc yaransın ki, hətta Makedoniyalı Aresin özü də yunanları məğlub edə bilməsin» sözləri həkk olunur.

Ümumiyyətlə, Yunanıstanda natiqlik məktəbinin yaranmasında xalq təxəyyülü, Homerin «İliada» və «Odissey» əsərləri, Solonun islahatları, ölkənin iqtisadi, mədəni, siyasi inkişafı mühüm rol oynamışdır.

Bu illərdə yetişən və tarixi mənbələrdə yeddi müdrik adlanan natiqlərin adı bu gün böyük hörmətlə yad edilir. Kleobu, Pittak, Biant, Periandr, Xilon, Solon, Fales. Bunların içərisində ən məşhuru Solondur. Vətənindən didərgin düşən Solon bir müddət Misirdə, sonra Kiprdə yaşayır. İlk dəfə Kiprdə Sol şəhərinin bünövrəsini qoyur. Onun beş min adda yaradıcılıq məhsulu miras qalmışdır. Səksən yaşında ikən Kiprdə vəfat edir.

Ümumiyyətlə, yunan natiqlik məktəbinin bir çox nümayəndələrindən Antifont, Andokit, Lisi, İsey, İsokrat, Demosfen, Hiperid, Likurq, Esxin, Dinarx və başqalarının əsərləri böyük maraq doğurur. Yunan natiqlik məktəbinin nümayəndələri haqqında dolğun məlumat verən dilşünas Kamil Əliyev onların həyat və yaradıcılığını geniş işıqlandırmaya nail olmuşdur. Adları qeyd olunan nümayəndələrlə yanaşı Aristotelin natiqlik sənətinin nəzəri əsaslarını elmi surətdə əlaqələndirən məşhur «Ritorika» əsəri böyük maraq doğurur.

Tisi və Koraksı «Ritorika»nın ilk müəllifləri olmuşlar. Afinaya isə «Ritorika»nı Koraksıdan dərs almış Qorki gətirmişdir. Daha sonralar «Ritorika» yazmaq, onu dərslik kimi istifadə etmək geniş vüsət almışdır. İstər Yunanıstanda, istərsə də Romada yazılan «Ritorika»lar içərisində Aristotelin, Siseronun, Kvintillianın əsərləri daha çox şöhrət qazanmışdır.

Hələ müəllimi Platon sağ olarkən natiqlik sənətindən dərs deyən Aristotel şagirdlərə mühazirənin mətnlərini köçürməyi tövsiyə edirdi. Platon öləndən sonra Aristotel Afinanı tərk edir. Bir müddət Filippin oğlu Aleksandra dərs deyir. Müəlliminin mühazirələrilə yanaşı, öz nəzəri biliyini də mühazirəyə əlavə edir. Az vaxtda Aristotel yenidən Afinaya qayıdır və oxuduğu mühazirələrin mətnlərini bir yerə toplayıb onları təkmilləşdirir. Natiqlik sənətinə yeni bir «Ritorika» qədəm qoyur. Aristotelin yazdığı «Ritorika» digərlərindən onunla fərqlənirdi ki, bu əsərdə ilk dəfə olaraq dil, üslub, nitq haqqında yeni və orijinal fikirlər söylənilirdi. Burada

- 1) nitqin tərtibi,
- 2) natiq üçün lazım olan şəxsi keyfiyyətlər,
- 3) nitq texnikası, tətbiq olunan vasitələr və s. kitabın əsas məziyyətlərindən biri idi.

Kitab üç hissədən ibarətdir. Birinci hissə dildən, ikinci hissə üslubdan, üçüncü hissə nitqdən bəhs edir.

Burada üsluba daha çox fikir verən müəllif üslubu nitqin predmetinə uyğun qurmağı tövsiyə edirdi. Üslubun isə əsas xüsusiyyəti onun aydın olması ilə bağlıdır.

Müəllif aydınlığı, təbii və səlis danışmağı, inandırmanı nitq üçün əsas amil hesab edirdi. Aristotel natiqlik sənətinin beş əsas prinsipini xüsusi olaraq qeyd edirdi:

- 1) Materialın toplanması və hazırlanması;
- 2) Plan tutulması, materialın məzmun və formaya uyğun tərtib edilməsi. Sübut və faktlardan düzgün istifadə olunması;
- 3) Materialın yadda saxlanması və ardıcılığın gözlənilməsi;
- 4) Nitqdə şifahi şərhin, üslubi çalarlığın gözlənilməsi;
- 5) Nitqdə intonasiyadan, orfoepiyadan, səs tembrindən düzgün istifadə olunması.

Tarixin amansızlığına düşər olan Yunanıstan öz siyasi azadlığını itirməklə bərabər, natiqlik sənətini də yavaş-yavaş itirməyə başlayır. Beləliklə, Avropanın başqa bir ölkəsi estafeti ələ alıb, natiqlik sənətini uğurla davam etdirir. Qədim və ulu dünyanın başqa bir ölkəsi, Roma bu ağırlığı öz çiyinləri üzərinə alır.

Qədim Romada natiqlik məktəbi

Roma natiqlik məktəbinin yaranmasında əsas amilləri Yunanıstanın zəifləməsi və yüksək təbəqənin ondan üz döndərməsi oldu. Romanın güclü inkişafı, Yunanıstanı öz əyalətinə çevirməsi natiqlik məktəbinin yaranmasına gətirib çıxardı. Roma natiqlik məktəbi yunan natiqlik məktəbinə nisbətən daha azad və demokratik idi. Əgər Yunanıstanda yalnız qullar nitq söyləyib özünü müdafiə edirdisə, Romada hər bir vətəndaş bu hüquqa malik idi. Lakin buna baxmayaraq, nitqin priyomları, məktəblərdə tədris, yunan ritorlarının əsərləri bir mənbə kimi Roma natiqlərinə öz təsirini göstərirdi. Bu dövrdə Romada Katon, Antoni Mark, Qay Qrakx , Tiberi Qrakx və başqa natiqlər yetişmişdi. Tədqiqatçılar bu natiqlərin əsərlərini araşdırarkən bəlli olub ki, bəzi natiqlərin əsərləri tam şəkildə, bəzisinin isə yaradıcılığından kiçik, cüzi bir hissə miras qalmışdır. Roma natiqlik sənətinin ən görkəmli nümayəndəsi Mark Tulli Siseron hesab olunur. Elm aləmində yüz beş nitqinin olması haqqında məlumat olan, lakin onlardan əlli səkkizinin bizə gəlib çatması onun haqqında söz deməyə əsas verir. Mark Tulli Siseron ilk nitqini 81-ci ildə, iyirmi yeddi yaşında olarkən söyləmişdir. Bu nitq Publinin mülki işi ilə bağlı olmuşdur. İkinci nitqi isə Romada dövlətli adamlardan biri olan Sekst Rostsinin ölümü ilə əlaqədar olmuşdur. Roma küçələrinin birində qətlə yetirilən Rostsinin oğluna da sui-qəsd hazırlanır. Təsədüf nəticəsində sağ qalan oğul, qəsdçilər tərəfindən “ata qatili” kimi ittiham olunur. O dövrün adlı-sanlı natiqləri susduğu halda gənc natiq Mark Tulli Siseron müdafiə nitqi söyləyir. Sonra qədim Yunanıstana səfər edir, Antioxun mühazirələrinə qulaq asır və təcrübəsini daha da artırır.

Siseron həm də dövlət işlərində çalışıb xalqın hörmətini qazanmışdı. Dövlət xəzinəsinə nəzarətçi kimi rəhbər vəzifədə çalışan Siseron xalqa və vətəninə namusla xidmət etmişdir. Siserondan sonra bu vəzifəyə gələn Verres xalqı soyur, talayırdı. Siseron isə xalqın təkidi ilə onu məhkəməyə verir. Məhkəmə Verresi külli miqdarda pulla cərimə edir. Siseron sonra daha böyük xalq məclislərində, yığıncaqlarında çıxışlar edib, böyük hörmət qazanır. Hətta tarixdə böyük sərkərdə kimi tanınan Qney Pompeyin baş komandan seçilməsi zamanı nitq söyləyən Siseron danışmağı özünə şərəf bilir. Xalqın ona göstərdiyi hörməti yüksək qiymətləndirir.

Siseron öz siyasi nitqlərini 64-cü ildə konsul seçildəndən sonra söyləməyə başlayır. Bu illər onun yaradıcılığının çiçəklənmə dövrü hesab olunur. Siyasi arenada isə Siseron ən böyük səhvini edir. Lutsi Katilianın təşkil etdiyi sui-qəsdə iştirak edənlərdən beş nəfəri məhkəməsiz edam etdirir. Bu onun düşmənlərinin fəallaşmasına səbəb olur. Katilianın tərəfdarı Klodi xalq tribunu seçilir və Siserona qarşı hücumu keçir. Siseron Romanı tərk edir, Yunanıstana gəlir. Onun evi, malikanəsi müsadirə olunur. Bir il yeddi aydan sonra Romaya qayıdan Siseron evini, malikanəsini məhkəmə vasitəsilə geri qaytarır. Onun Romaya qayıtmasına yaxından köməklik edən nüfuzlu şəxslərdən asılı vəziyyətə düşür. Hətta, Publi Setsi kimi şəxslər haqqında müdafiə nitqi də söyləyir. Kiligiyada prokonsul (51-ci ildə) işləyir. Vaxtı qurtaran kimi yenə Romaya qayıdır. Qalmaqallı Roma yenə Siseronu rahat buraxmır, hakimiyyət uğrunda mübarizə, xalq iğtişaşları məşhur natiqi ağışuna alır.

Siseron Mark Antoniyə qarşı cidd-cəhdlə mübarizə aparmağa başlayır, alovlu nitqlər söyləyir. Böyük Demosfenin şərəfinə bu nitqlərini «filippika» adlandırır. Bu çıxışlar isə ona həyatı bahasına başa gəlir. Mark Antoni hakimiyyətdə nüfuzlu bir şəxs kimi məşhur olur. Bu nüfuzundan istifadə edərək alovlu natiq, vətənpərvər, dövlət xadimi Siseronun başını və yazı yazan sağ əlini kəsdirir. Bu tarixdə ən dəhşətli ölümlərdən biri idi. Onun yazdığı «Natiq haqqında», «Brut», «Natiq», məşhur «Ritorikası» natiqlik sənətində əbədi, həmişəyaşar bir həyat qazandı. Roma imperatorluğu natiqlik sənətinin süquta uğramasına səbəb oldu.

Qədim Yunanıstanda və Romada təşəkkül və tərəqqi tapmış, uzun tarixi yol keçmiş natiqlik sənəti durğunluq illərini yaşamağa başlayır. Bu durğunluq XVIII əsrə qədər davam edir. XVIII əsrdən başlayaraq, burjua zülmünə və istismara qarşı baş verən iğtişaşlar, mitinqlər natiqlik sənətinin inkişafına təkan verdi. Qərbi Avropadakı bu dirçəliş XIX əsrin əvvəllərində daha geniş şəkil almağa başlayır. Bu illəri tədqiqatçılar renessans dövrü adlandırır. «Renessans» fransız sözü olub, mədəniyyətin, ictimai-siyasi həyatın oyanması, dirçəlməsi deməkdir. Xüsusilə, Fransada, Almaniyada, İtaliyada, Avstriyada baş verən burjua-demokratik inqilabları bir çox natiqlərin yetişməsinə səbəb oldu. Məsələn, Fransada Jerbye, Koşen, Tarja, Jül, Laşo, Favr, Demanj, Düpen, Almaniyada Robert Blyum, Sikizmund, Borkheym, Vilhelm Volf kimi natiqlər yetişmişdir. Xüsusilə, Fransada Demosfenin, Lisinin, Siseronun nitqləri tərcümə olunub, öyrənilməyə

başlanmışdı. Fransada fəaliyyət göstərən andlı məhkəmə prosesi daha geniş vüsət almışdı. Məsələn, Fransa ordusunun kapitanı Alfred Dreyfusu vətənə xəyanət üstündə həbs edirlər. Məşhur yazıçı Emil Zolya buna etirazını bildirərək xalqa və prezidentə müraciət edir. On iki il davam edən bu işi üç natiq - Mornar, Labori, Mano müdafiə edir. Bu məhkəmə natiqliyində Yunanıstan natiqlik məktəbinin təsiri açıq-aşkar duyulmaqdadır. Fransızlar da Yunanlar kimi əsas diqqəti nitqin üslubuna, ardıcılığına, aydınlığına, dəqiqliyinə, təsirliliyinə, emosionallığına verirdilər. Fransa natiqlik məktəbi bir çox ölkələrə müsbət təsirini göstərdi. Almaniya natiqlik məktəbinin nümayəndəsi Avqust Bebel hamının sevimlisinə çevrilmişdi. Onun dərin məzmunlu nitqi xalqın rəğbətini qazanmışdı. Bu sözləri xalq seçkilərində gözəl və aydın çıxışları ilə radikalların qələbəsini təmin edən Vilhelm Volfun da ünvanına söyləmək olar.

XIX əsrdə Rusiyada natiqlik sənətinin inkişafı geniş vüsət almış, fəhlə hərəkatı natiqlik sənətinə güclü təsir göstərmişdi. Demosfenin, Siseronun, Lisinin bir neçə nitqi rus dilinə tərcümə olundu. Böyük mütəfəkkir Lomonosov natiqlik sənəti haqqında (1748-ci il, «Kratkoe rukovodstvo krasnoreçiu») yazdığı əsəri çap etdirdi. Əsərdə yunan «Ritorikası»nın təsiri özünü tam aydınlığı ilə göstərir. Müəllif, natiqin və dinləyicinin əhval-ruhiyyəsini əsas şərt kimi qəbul edir. Gertsen, Stankeviç, Xomyakovun rəhbərliyi altında bir çox dərnəklər fəaliyyətə başlayır. Rus natiqləri «Ritorika»nı əzbərləyib, kor-koranə öyrənməyin əleyhinə çıxır. Belinski yazırdı: «Əgər siz natiq olmayanlarda natiqlik sənəti haqqında təsəvvür yaratmaq, natiq olmaq istəyənlərə isə köməklik göstərmək istəyirsinizsə, «Ritorika» yazmayın, bütün xalqların müxtəlif dövrlərdə fəaliyyət göstərmiş məşhur natiqlərinin nitqlərini toplayın, bu natiqlərin hər birinin həyatı haqqında geniş məlumat verin, siz belə bir kitabla həm natiqlərə, həm də natiq olmayanlara böyük xidmət göstərirsiniz». Rus natiqlik məktəbinin xarakteri özündən əvvəlki sələflərindən onunla fərqlənirdi ki, Rusiyada nitqlər kütləvi xarakter daşıyırdı. Əvvəlkilərdə isə məhkəmə natiqliyi hakim mövqə tuturdu. Fəhlə sinfindən S.H.Xolturin, P.A.Alekseyev, Q.P.Petrovski, A.J.Badayev, İ.V.Babuşkin və digərlərinin adı tarixdə fəhlə-natiq kimi həkk olunmuşdu.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Nitq mədəniyyəti Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarını, incəliklərini, özünəməxsus xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün zəmin yaradır. Nitq mədəniyyəti mədəni davranmağı və nitq vərdişlərini öyrədir. Ona görə də hər bir şəxs nitqini qurarkən səslərin düzgün tələffüzünü, vurğunun, intonasiyanın işlənmə qaydalarını bilməlidir. Bu fənn tələbələrin istər yazılı, istərsə də şifahi nitqinin inkişafı üçün yollar, perspektivlər açır.

Nitq mədəniyyəti ancaq düzgün danışmaq bacarığı deyil, həm də düzgün yazmaq vərdişləri aşılayır, məlumatları rəvan bir dildə çatdırmaq bacarığına yiyələnməyə imkan verir. Bu fənnin ali məktəblərdə tədris olunmasında əsas məqsəd tələbələrin nitqinin inkişaf etdirilməsindən ibarətdir.

Nitq mədəniyyətinin əsas vəzifəsi tələbələri onun elmi əsasları ilə tanış etmək, onlara ədəbi dil normalarını öyrətmək, nitqini inkişaf etdirməkdir.

Nitq mədəniyyəti ümumi anlayışdır. Onu adi və yüksək mədəni nitq kimi, nitqlə dilin münasibəti, nitq ünsiyyətinin növləri (monoloq, dialoq, poliloq) və nitq formaları (yazılı və şifahi nitq) baxımından öyrənmək olar.

Adi nitq sadə, aydın, səlis bir nitqdır. hər bir kəs nitqini öz səviyyəsinə uyğun qurur. Adi nitqdən həm monoloq, həm dialoq, həm də poliloqda istifadə olunur.

Yüksək mədəni nitqdə isə vəziyyət bir qədər başqadır. Belə nitqdə böyük tələblər irəli sürülür. Natiq yüksək danışq tərzilə bərabər, xüsusi intonasiya, dilin normalarından (fonetik, leksik, qrammatik, semantik, sintaktik və s.) ustalıqla istifadə edir. O, dinləyiciyə estetik təsir göstərir. Yüksək mədəni nitqdə hər bir natiq «seçmə və əvəzetmə» prinsipindən istifadə etməlidir. Belə nitq dialekt və şivə sözlərdən, loru danışq dilindən, qəliz ərəb, fars, rus, Avropa mənşəli və s. sözlərdən uzaq olmalıdır. Yüksək mədəni nitqdə yüksək mədəniyyət nümayiş etdirilməlidir. Yersiz təkrarlar, jestlər mədəni nitqin təsir qüvvəsini azaldır.

Nitqlə dilin münasibəti. Dil ictimai hadisədir. Dil heç bir sinfə xidmət etmir. Daha ümumi mənada dil ünsiyyət vasitəsidir. Dil vasitəsilə insanlar bir-birini başa düşür, əlaqə saxlayır, fikir mübadiləsi aparır. O,

mənəvi sərvətdir. Dilin bütün elmlərə açar olması, onun başqa elmlərlə əlaqəsi, həmin elmlərlə birlikdə tədqiq olunmasına gətirib çıxarır. Məsələn, fəlsəfə, məntiq, psixologiya, ədəbiyyat və s. elmlərlə əlaqəli olması bəllidir. Lakin bu elmlərlə əlaqəsinə baxmayaraq, dilin əsas tədqiq obyektidir dilçilikdir. Məsələyə bu baxımdan yanaşsaq, onda dilin bir neçə sistemi öz quruluşunda birləşdirməsinin şahidi oluruq. Bu sistemin bəzilərini nəzərdən keçirək.

1) **Fonetik sistem.** İctimai mənəvi səsələrin bir -birinə birləşməsi, fonetik qanunları, səsələrin, fonetik hadisələrin öyrənilməsini tədqiq edən dilçiliyin bir şöbəsidir.

2) **Semantik sistem** - dil vahidlərini mənəvi cəhətdən tədqiq edən sahəsinə deyilir.

3) **Leksikoloji sistem.** Sözlərin təklikdə tədqiqi ilə məşğul olan dilçiliyin bir şöbəsidir.

4) **Qrammatik sistem** sözlərin quruluşundan və birləşməsindən bəhs edir. Onu da qeyd edək ki, bu sistem iki sahəni əhatə edir. A) morfoloji sistem; b) sintaktik sistem.

Morfoloji sistemə daxil olan sözlər leksik və qrammatik mənəviyə görə on bir qrupa ayrılır. Bunlar isə nitq hissələri adlanır. Nitq hissələri iki qrupa bölünür:

1. Əsas nitq hissələri

İsim

Sifət

Say

Əvəzlik

Fel

Zərf

2. Köməkçi nitq hissələri

Qoşma

Bağlayıcı

Ədat

Modal sözlər.

Dilimizdə olan xüsusi bir nitq hissəsi də var ki, o nida adlanır.

Sintaktik sistem sərbəst söz birləşmələrindən, cümlələrdən, onların quruluşundan bəhs edir. Sadə və mürəkkəb cümlələri tədqiq edir.

Sintaktik sistem həm də dilimizdə olan cümlələri məqsəd və intonasiyaya görə öyrənir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Nəqli cümlə
2. Əmr cümləsi
3. Sual cümləsi
4. Nida cümləsi

Natiq belə cümlələri xüsusi hallarda işlədir, bu da cümlənin təsir qüvvəsini artırır.

Üslubi sistem - üslubları onların əsasını təşkil edən bədii fiqurların ifadə etdikləri xüsusiyyətləri öyrənən müstəqil elm sahəsidir. Buna da üslubiyyat deyilir.

Nitq dilin təzahür formasıdır. Nitqi dildən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri onun fərdi olmasıdır. Hər bir natiqin öz nitq üslubu var. Nitqin gözəlliyi natiqin dili gözəl bilməsi, hər bir sözü yerində işlətməsi, cümlədə söz sırasını pozmaması və s. ilə şərtlənir. Nitqi dildən fərqləndirən amillərdən biri də nitqdə intonasiya və digər vasitələrdən istifadə etmək imkanlarının olmasıdır.

NATIQIN ƏMƏYİ VƏ DAVRANIŞI

Hər bir natiq nitqini hazırlayarkən qarşısına məqsədlər qoyur. Öz şəxsi təcrübəsindən istifadə edib, nitqini maraq doğuran məsələlər üzərində qurmağa çalışır. Belə ki, o, natiqlik sənətinin prinsiplərinə riayət etməlidir. Odur ki, natiq nitqini hazırlayarkən aşağıdakı prinsiplərə əməl etməlidir:

1. Nitqin məzmunu;
2. Nitqin forması;
3. Məzmun ilə formanın vəhdəti;
4. Məzmunun aydınlaşdırılmasında ənənəvi formalardan düzgün şəkildə istifadə edilməsi;
5. Nitqin kompoziyasının qurulması;
6. Ədəbi dil, onun normalarına əməl edilməsi;
7. Nitqin sadə, yığcam olmasının təmin edilməsi;
8. Nitqin ideyasının dinləyicilərə çatdırılması;
9. Üslub.

Natıq dilimizdə işlənən söz birləşmələrindən də (həm sabit, həm də sərbəst) düzgün istifadə etməlidir. Bu qəbildən olan ibarələri, atalar sözlərini, zərbi-məsələləri, idiomatik ifadələri, hikmətli sözləri yerli-yerində işlətməyi bacarmalıdır. Məsələn, ürəyim ağrıyır əvəzinə, qəlbim ağrıyır, gözüm səndən su içmir əvəzinə, aqlım səndən bir şey kəsmir, gözləri kəlləsinə çıxmaq əvəzinə, gözləri hədəqəsindən çıxdı və s. kimi ifadələr düzgün işlədilməyəndə öz təsir qüvvəsini itirir.

Söz birləşmələri dilin frazeologiya şöbəsinin tədqiqat obyektidir. Natıq söz birləşmələrinin növlərini (sabit söz birləşmələrini, sərbəst söz birləşmələrini) dərindən bilməlidir. Natıq bunu dərk etməlidir ki, sərbəst söz birləşmələrinin tərəfləri onun özü tərəfindən qurulur. Bunu dəyişə bilər. Sabit söz birləşmələri isə uzun bir tarixi yol keçib, sabitləşib. Onun tərəfləri arasına söz daxil etmək olmur. Milli ruh, adət-ənənə belə birləşmələrdə daha qabarıq özünü göstərir. Məsələn, gözüm səndən su içmir, nə baxırsan, dəvə nalbəndə baxan kimi; bel bağlama; söz almaq; dərd çəkmək; yersiz gəldi, yerli qaç; igid ölür adı qalar, namərd ölür nəyi qalar? keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın sellər səni; dost başa baxar, düşmən ayağa və s...

Natıq onu da bilməlidir ki, frazeoloji söz birləşmələri sərbəst söz birləşmələrindən bəzi xüsusiyyətlərinə görə ciddi şəkildə fərqlənir. Məsələn, sabit söz birləşmələri dildə hazır birləşmə kimi işlədilir, buradakı sözlər müstəqil mənaya malik olmur, hamısı birlikdə bir sual tələb edir. Sabit söz birləşmələri özü də sərbəst söz birləşmələrindən əmələ gəlir. Sabit söz birləşmələri bitkinliyə malik olmur. Sərbəst birləşmələr isə bitkinliyə malik olur, tərəfləri müstəqil olur, ayrılıqda sual tələb edir, müəyyən ehtiyacla əlaqədar işlədilir və s.

Dilimizdə işlənən frazeoloji vahidlər həm çoxmənalı, həm omonim, həm sinonim, həm də antonim ola bilər. Frazeoloji vahidlər dildəki obrazlılığı, effekti, təsir qüvvəsini artırmaq üçün müəyyən üslubi çalarlıqlar, rənglər yaradır. Məsələn,

Mən aşiq qız alanda,
Yanağın qızarılanda,
Oğlan murada çatar
Toy tutub qız alanda.

və yaxud

Ay dolandı, il dolandı,
Hicran odu alovlandı,
Dost-aşna, qohum-qardaş
Zərnigara çəkərdi baş.
(S.Vurğun)

Sabit birləşmələr həm də bədii təsvir vasitələri ilə işləyə bilər, sözlərin məna qüvvəsini, təsirini artırır.

Nitq prosesində diskussiya və polemika da mühüm rol oynayır. Hər hansı bir problemə, hadisəyə aid həqiqi fikrin meydana çıxmasında mübahisədən istifadə edilir. Diskussiya nisbətən geniş şəkildə dinləyicilərlə aparılan fikir mübadiləsidir. Diskussiya müəyyən ədəbi cərəyanın nümayəndələri arasında, kiçik idarə və müəssisələr arasında, müəyyən siyasi partiyalar arasında, müxalifətlə iqtidar arasında aparıla bilər. Hətta müəyyən bir kitabın, elmi məqalənin müzakirəsi də diskussiya xarakteri daşıya bilər.

Polemika isə natiqlik sənətində barışmaz mövqə anlayışını ifadə edir. Yəni burada tərəflər öz fikrini, konsepsiyasını əks tərəfə qəbul etdirməyə çalışır. Bu, əlbəttə, zorla, güclə deyil, müəyyən inandırma yolu ilə, sübutla, faktlarla həyata keçirilməlidir. Məsələn, keçmiş Respublika prezidenti H.Əliyev cənablarının xalq

yazıçısı Hüseyn Abbaszadə ilə apardığı polemikanın bir hissəsini nəzərdən keçirək. Bu polemika dilimizin necə adlanması ilə əlaqədar aparılır.

H.Əliyev: - Hüseyn müəllim, o vaxt sən yazdın ki, türk dili olsun?

H.Abbaszadə: - Yox, Azərbaycan dili.

H.Əliyev: - Bəs niyə yazmadın?

H.Abbaszadə: - O vaxt «türk dili» deyənin dilini boğazından çıxarırdılar (gülüş).

H.Əliyev: - Çıxarırdılar da, nə olar, yazaydın da...

Sonra həmin polemika aşağıdakı şəkildə davam etdi:

H.Əliyev: - Amma bilirsən nə var?.. O vaxtlar biz əməkdaşlıq eləyirdik və keçən dəfə də mən dedim, «Azərbaycan dili» yazmaq üçün mən nə qədər mübarizə apardım. Amma, mən açıq üzünüzdə deyirəm, hamınıza, senə de deyirəm, Bəxtiyar müəllimə də deyirəm, biriniz də o vaxt mənə gəlib demədiniz ki, «türk dili» yazmaq lazımdır?

H.Abbaszadə: - Düzdür.

H.Əliyev: - Heç biriniz deməmişdiniz.

H.Abbaszadə: - O vaxt qorxurduq deməyə.

H.Əliyev: - «Azərbaycan dili» demişdilər, onu demişdilər, amma, «türk dili» deməmişdilər»...
“Azərbaycan” qəzeti 10 noyabr, 1995-ci il.

Göründüyü kimi, polemikada mühüm yeri əsas məntiqi fikirlər, sübutlar, faktlar tutur. Həm də polemika iki şəxs arasında gedir. Bu onu göstərir ki, polemikanın əhatə dairəsi diskussiyanın əhatə dairəsinə görə məhduddur. Polemika məhkəmə natiqliyində müttəhimlə hakim arasında, akademik natiqlikdə aspirantla opponent arasında, hətta, müəllimlə tələbə, şagird arasında da baş verə bilər.

Nitqini yüksək səviyyədə qurmaq üçün nitq öz nitqində dərin mənalı mündəricə və bitkin formaya nail olmalıdır. Həyatda nə varsa, nə inkişaf edirsə bir qanunauyğunluq formasında təzahür edir. Deməli, mündəricə ilə forma obyektiv gerçəklikdir.

Gerçək aləmdə hər nə varsa, hamısı mündəricəli və formalıdır. Mündəricə özünə müvafiq formada təzahür tapır. Məzmun və forma maddənin, həyat faktının, insan fəaliyyətinin atributu, mövcudiyət tərzidir. Həyatın özü kimi, onun bədii inikası da mündəricəsiz və formasız ola bilməz.

Əsil həqiqət... təəssüratla varlıq haqqındakı təsəvvürlərin, ideya və idealların müqayisəsindən və peyvəndindən yaranır. Həyatdakı bu inikas tərzini incəsənətdə bədii inikas kimi keçir. Həyat mündəricəsi də burada mütləq bədii mündəricə kimi formalaşır.

İnikasın obyektini, predmeti yox inikasın özü incəsənət əsərinin mündəricəsini təşkil edir. Məsələn üçün C.Cabbarlının «1905-ci ildə» pyesinin mündəricəsi sadəcə inqilab hadisələri deyil, bu hadisələrin müəllif şüurundakı inikasından ibarətdir. Səməd Vurğun «Vaqif» dramında XVIII əsrin hadisələrini bir tarixçi kimi yox, bir sənətkar kimi inikas etdirməsidir.

Natiq nitqini qurarkən, öz təxəyyülünü də bu məzmunla köçürməli, başa düşdüyü formada fikrini ifadə etməlidir. Bu prinsipə nail olmaq üçün natiq kərkən zəhmət çəkməli və öz üzərində işləməlidir. Məzmunu aydınlaşdırmaqdan ötrü natiq induksiya metodundan istifadə etməli, onu təcrübədən keçirib fikrini ümumiləşdirməlidir. İnduksiya üsulu deduksiya ilə əlaqəli olduğu üçün natiq bu üsulu da yaddan çıxarmamalıdır.

Nitqdə forma da qorunub saxlanmalıdır. Təcrübə göstərir ki, hər bir natiq öz üslubuna müvafiq forma qurur. Bəzisi öz bildikləri kimi danışır, bəzisi kitab dilinə üstünlük verir, bəzisi müstəqilliyə, öz sözünü deməyə can atır. Bu isə nitqin formasını təşkil edir.

«Predmetlə mündəricə arasında fərq olan kimi, əsərin bədii ifadə vasitələri ilə onun bədii forması arasında da mühüm fərq vardır. Bədii ifadə vasitələri (söz, dil, cümlə quruluşu, melodiya, ahəng, ritm, kompozisiya, rəng, işıq və kölgə, perspektiv və s.) müxtəlif janrlarda işlənir. Forma isə konkret əsərin ifadəsidir. Forma ümumilik qəbul etmir. O əsərin mündəricəsindən asılıdır və ancaq bu və ya digər mündəricəni əyan edə bilər. Mündəricə mütləq özünə müvafiq formada təcəssüm tapır. Əgər belə formada realizə olunmursa, deməli, öz-özünüdə gərəkli və zəngin olsa belə, potensialda qalır, aşkarlanmır. Mündəricə daha mühüm və aparıcı kateqoriyadır. Forma ondan asılıdır və ona xidmət edir. Lakin bu şərt heç də formanın əhəmiyyətsizliyinə dəlalət etmir. Forma kateqoriyası da bədii yaradıcılıq prosesində mühüm

rol oynayır. Böyük sənətkarlar həmişə bədii forma ustası olmuşdur. Bunsuz sənətkar olmaq və bədii əsər yaratmaq mümkün deyildir. M.Qorki yazır ki, «Sənətkar öz şəxsi, sübyektiv təəssüratının üzərində işləməyi, əsərin ümumi əhəmiyyəti olan cəhətlərini tapmalı, öz təsəvvürlərinə öz formalarını verməyi bacaran adamdır» (M.Məmmədov. “Estetika haqqında söhbət”).

Nitqlərin müxtəlifliyini nəzərə alsaq, onda belə bir nəticə çıxara bilərik ki, hər bir nitqin özünəməxsus forması olur. Formadan danışarkən ənənəvi formanı da yaddan çıxartmaq olmaz. Nitqin dinləyicilərə çatdırılmasında bu prinsipin mühüm rol oynayır. Məsələn, bir natiq çıxış edərkən əvvəl müvəffəqiyyətlərdən, sonra isə nöqsanlardan, daha sonra isə qarşıda duran vəzifələrdən söhbət açır və nəticə əldə edir. Digər natiq isə əvvəl nöqsanlardan, ardınca müvəffəqiyyətdən, sonra isə qarşıda duran vəzifələrdən məlumat verir və nəticə əldə edir. Bu nitq hər iki halda məqbul hesab olunur. Çünki belə nitqi dinləyicilər daha tez qavrayır. Bu ənənəvi formalardan demək olar ki, bütün natiqlər istifadə edir, faydalanır.

Natiq nitqini qurarkən məzmun ilə formanı vəhdətdə götürməlidir. Əks təqdirdə onlar bir-birindən təcrid olar və nitq istənilən nəticəni verə bilməz. Bəzən məzmun ilə forma bir-birini tamamlamır, bu zaman nitqin naqisliyi dərhal hiss olunur. Natiq nitqin ideyasını tamamlaya bilmir, ya da çətinliklə tamamlayır. Bəzi vaxtlar forma məzmunu qurban verilir. Bu daha çox nitqin nəzm formasında özünü göstərir. Şair qafiyə xatirinə formanı məzmunu qurban verir. Lakin nəsr dilində bu prinsip özünü doğrultmur. Natiqin nitqində məzmun ilə forma o zaman dolğun və səlis olur ki, mövzu elmi şəkildə qurulur, fikir məntiqi cəhətdən əsaslandırılır.

Nitqin qurulmasında kompozisiya da əsas amillərdən biri hesab olunur. Natiq nitqini necə qurmalı? sualına özü cavab tapmalıdır. Natiq əvvəlcədən topladığı materialı ardıcıl şəkildə qruplaşdırır. Bunun əsasında plan qurur. Plan ayrı-ayrı hissələrə bölünür, məntiqi əlaqə yaradılır və son variant diqqət mərkəzində qalır. Natiq nitqini plan əsasında şərh edir və ardıcılığı gözləyir. Bu haqda əvvəlki fəsildə məlumat verdiyimiz üçün artıq şərhə ətraflı ehtiyac duymuruq.

Nitq ədəbi dilin normaları əsasında qurulmalıdır. Bu da natiqdən böyük zəhmət tələb edir. Ədəbi dil idarə və təşkilatlarda, ali məktəblərdə (ümumi şəkildə təhsildə), informasiya mərkəzlərində, radio və televiziya və s. yerlərdə istifadə olunur. Ədəbi dilin forması hamı tərəfindən qorunmalıdır.

Ədəbi dil uzun bir tarixi yol keçib formalaşmışdır. Natiq dilin keçdiyi tarixi yolu və onun əsasında ədəbi dilin formalaşmasını, ədəbi dil normalarını, yazılı və şifahi qollarını, səs sistemini, lüğət tərkibini, qrammatik quruluşunu dərinlən bilməli və nitqində onları yerli-yerində işlətməyi bacarmalıdır. Onu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, natiq bu prinsiplərdən seçmə və əvəzetmə yolu ilə bəhrələnməlidir. Bu seçmə və əvəzetməni natiq təxminən belə qruplaşdırmalıdır.

1. Natiq dilimizdəki səslərin spesifik xüsusiyyətlərini, səs və fonemi, fonetik hadisə və qanunları (ədəbi dildə sabitləşənlər qanun adlanır; belə sözlər necə yazılırsa, elə də oxunur; yazıda sabitləşməyənlər isə fonetik hadisə adlanır).

2. Natiq lüğət tərkibinə yaxşı bələd olmalı, hamı üçün aydın və başa düşülən sözləri seçib işlətməlidir.

3. Natiq nitqində qrammatik qaydaları gözləməli, sözlərdə şəkildə düzgün işləməsini, şəkildənin variantını, növlərini düzgün şəkildə müəyyənləşdirməlidir.

4. Natiq müasir dilçilik elminə aid yazılmış lüğətlərdən, ensiklopediyalardan istifadə edib nitqini əsaslandırmalıdır.

5. Dilimizdə işlənən bir sıra sözlər var ki, dialekt xarakteri daşıyır, məsələn, bəzi, qardüş, məmə (ana mənasında), qaş (hündür və yaxud havanın qaralması mənasında) və s. sözlər natiqin nitqində özünə yer tapmamalıdır.

6. Natiq çətin anlaşılın ərəb, fars sözlərindən, həmçinin rus-Avropa mənşəli sözlərdən uzaq olmalıdır. Lüzumsuz sözləri nitqə gətirmək ədəbi dil normalarının pozulması deməkdir.

Nitqə hazırlaşarkən natiq ədəbi dilin özünəməxsus normalarına riayət etməlidir. Normativlik nitq üçün əsas şərtidir. Nitqdə normativlik pozularsa, ədəbi dildən danışmağa dəyməz. hər bir natiq ədəbi dilin bütün formalarına riayət etməli və onlardan faydalanmalıdır. Bu normaları bir daha yada salmağı lazım bildik:

1. Fonetik normalar;
2. Orfoepik normalar;
3. Orfoqrafik normalar;
4. Qrammatik normalar;
5. Üslubi normalar;

6. Semantik normalar;

7. Leksik normalar.

Bu normalar haqqında əvvəlki fəsillərdə ətraflı məlumat vermişik.

Qeyd edək ki, «ədəbi dilin normaları daimi deyildir. Bunlar dilin inkişafı ilə bağlı zaman keçdikcə dəyişir və zənginləşir. Müasir dövrün tələblərini ödəyə bilməyən normalar sıradan çıxır. Hər bir yeni ədəbi norma xalqın ruhuna uyğun yaradılır. Qeyd etdiyimiz bütün bu normalar şifahi ədəbi dilə aiddir.

Ədəbi dilin yazılı növü isə şifahi növdən xeyli sonra təşəkkül tapmışdır. Yazılı nitq şifahi nitqdən onunla fərqlənir ki, yazılı nitq dəqiqlik, səlislik tələb edir. Yazılı nitq müəyyən çərçivə daxilində inkişaf edir. Natiq nitqini yazarkən ədəbi dilə verilən tələbləri bilməlidir. Bu tələbləri təxminən elə qruplaşdırma bilərik:

1) Nitq yazılır və oxunur. Bu nitqi həm natiq, həm də başqa bir şəxs icra edə bilər.

2) Yazılı ədəbi dildə terminlərdən daha çox istifadə edilir.

3) Yazılı ədəbi dil elmi xarakter daşıyır.

4) Yazılı nitqdə əsasən mürəkkəb fikirlər və onların izahı, nitqə ayrılan vaxt çoxluğu, yığcamlıq əsas götürülür.

5) Yazılı nitqdə qrammatik normalara daha çox diqqət yetirilir.

6) Yazılı nitq şərh olunarkən durğu işarələri fikirləri ifadəsinə xidmət edir.

7) Natiq yazılı nitqi hazırlayarkən mənbələrə, kitablara, mətbuata, məqalələrə və s. külliyyatlara tez-tez müraciət edir və sitatlar gətirir.

Natiq nitqini qurarkən həm yazılı, həm də şifahi ədəbi dil normalarından istifadə etməlidir. Nitqin qurulmasında və dinləyicilərə çatdırılmasında sadəlik, yığcamlıq, dəqiqlik də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Nitqin sadəliyi onun aydınlığını, dəqiqliyi isə yığcamlığını təmin edir. Sadə və təmiz nitq dinləyicilərin səviyyəsinə uyğun qurulmalıdır. Yəni nitq hazırlanarkən auditoriyanın səviyyəsi hökmən nəzərə alınmalıdır. Bəzən natiqlər elmi mövzular hazırlayarkən terminlərin izahına çalışırlar, bu isə nitqin dəqiqliyini pozur. Bu müəyyən qədər nitqin təmizliyinə də xələl gətirir. Nitqi sadə, aydın, təmiz qurmaq üçün natiq bədii təsvir vasitələrindən və bədii ifadə vasitələrindən düzgün istifadə etməlidir.

Nitq mədəniyyəti termini, sözün geniş mənasında, yalnız gözəl və aydın danışmaq qabiliyyəti, nitqi düzgün və yaxşı qura bilmək bacarığı demək deyildir. Nitq mədəniyyəti, eyni zamanda məzmunlu, ifadəli, parlaq, orijinal, həm də maraqlı nitq qurmağı bacarmaq deməkdir. Buraya qədər deyilənlərə yekun vuracaq olsaq, aşağıdakı nəticəyə gəlmək mümkündür.

Bizim dilimiz zəngin, qüdrətli və rəngarəng bir dildir. Əgər danışan adamda ümumi mədəniyyət, bilik və hərtərəfli məlumat yoxdursa, o, təkcə dili bilməklə düzgün və səlis nitqə yiyələnmə bilməz. Eyni zamanda dili sevmədən, nitqə şüurlu münasibət bəsləmədən, dilçilik və üslubiyyət sahələrinə dair müəyyən məlumata malik olmadan ən düzgün, ən məntiqli fikirləri ifadə etmək mümkün olmaz.

Dilçilik nöqtəyi-nəzərindən nitq mədəniyyəti, nitqin düzgünlüyü, yəni müasir ədəbi dilin normalarını bilməyi və ona möhkəm, həm də sərbəst yiyələnməyi nəzərdə tutur. O, nitqin üslubca gözəlliyini, yəni hazırda istifadə etdiyimiz üslublara əsaslanaraq, fikri ifadə edən dil vasitələrinin xüsusiyyətini nəzərə almalıdır.

Natiq çıxışında anlaşılmazlığa, ikimənalılığa, uzunçuluğa yol verməməli, nitqin mümkün qədər sadə, aydın və yığcamlığına çalışmalıdır. Natiqin sözü məzmunlu, ifadəli, səlis, obrazlı olmalıdır.

Nitq mədəniyyətinə yiyələnmək çox kərkən əmək tələb edir. Ona hazır reseptlə yiyələnmək olmaz; hər bir adam nitqini müstəqil surətdə, dilə şüurlu münasibət bəsləməklə inkişaf etdirə bilər.

Nitq ilə təfəkkür arasında əlaqə və qarşılıqlı bir asılılıq vardır. Dinləyici və oxuculara nitqin təkmilləşməsi zərurətini başa düşməkdə, onlara dilçilik məsələlərindən baş çıxarmaqda kömək etmək mühüm bir vəzifədir. Çünki «dilin təmizliyi, məna dəqiqliyi və onun kəskinliyi uğrunda mübarizə mədəniyyət silahı uğrunda aparılan mübarizədir. Bu silah nə qədər düzgün istiqamət alsa, bir o qədər qiymətli olar». (A.Abdullayev)

Deməli, nümunəvi nitqə verilən tələblər içərisində sadəlik, dəqiqlik, yığcamlıq mühüm rol oynamaqla bərabər, natiqdən bacarıq, təcrübə və istedad tələb edir. Çünki natiqin ən böyük müvəffəqiyyəti mövzunun ideyasını dinləyicilərə çatdırmaqdır.

İdeya nədir? Cavab belədir: obyektiv gerçəklik, həyat hadisəsi. Hər hansı bir predmet haqqında insanların təsəvvürü. Yaranan təsəvvürlərə insanların münasibəti. Bu münasibətləri əks etdirən fikir məcmusu. İdeya həmişə həyatdakı hadisələrdən doğur və inkişaf edir.

Natiqin dünyagörüşü, onun mövqeyi, nitqinin zənginliyi və ideya istiqaməti əsas meyardır. Natiq nitqində həyatı nə qədər gözəl təsvir edərsə etsin, ideya zəif olarsa, nitq dinləyiciləri razı salmır, Natiqin nitqi dolğun, inandırıcı, xalqın mənafeyinə xidmət edən ideyalarla zəngin olmalıdır. Natiq xalqın mənafeyinə xidmət edən qabaqcıl ideyaları təbliğ və tərənnüm etməlidir. Məsələn, Respublikamızın müstəqilliyi, dövlətçiliyimiz, söz azadlığı, işıqlı gələcəyimiz, torpağımızın bütövlüyü və digər mütərəqqi ideyalar nəzərdən yayınma bilməz. Yeri gəldikdə bu ideyalar dinləyicilərə aşılmalıdır. Bədii əsərdə olduğu kimi, nitqdə də müəllifin təsvir etdiyi hadisələr onun ifadə etdiyi fikirlərin məcmusudur. Əsas ideya da buradan doğur. Məsələn, tutaq ki, böyük Azərbaycan dramaturqu, nasiri, tənqidçisi, akademik M.İbrahimov «Böyük dayaq» əsərini yazarkən, qarşısına belə bir məqsəd qoymuşdur ki, xalqa arxalanmayan inadkarlıq göstərən, mənəm-mənəm deyənlərin axırı fəlakətlə qurtarır. Ona görə də şəxsiyyət-pərəstiş dövrünün məhsulu olan bu əsər Rüstəm kişi ətrafında cərəyan edir. Özündən başqa heç kəslə razılaşmayan gənclərə, ağsaqqallara, əmək qabaqcıllarına, kəndi namuslu, düz adamlarına inanmayan Rüstəm kişinin aqibəti əsərdə çox gözəl və bədii boyalarla əks olunmuşdur. Yaltaqları, əliyəriləri ətrafına toplayan Rüstəm kişi əsərin finalında tək qalır və ətrafına topladığı bu yaramaz adamlar tərəfindən ölüm təhlükəsi ilə üz-üzə qalır. Böyük yazıçı əsərin adını da ideyası ilə bağlayır. Xalq qüvvəsini cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi kimi təsvir edir. Yalnız xalq kütlələrinə arxalanmaqla müvəffəqiyyət qazanmaq olar fikrini əsərin ideyası kimi tərənnüm edir. Öz günahını, səhv mövqeyini başa düşən Rüstəm kişinin xəstəxanada yatması səhnəsi ilə müəllif fikrini və əsərin ideyasını tamamlayır. «Bayırda isə gur yağış yağdı, hər şeyi yuyub təmizləyən yağış». Bu cümlə ilə müəllif olub-keçənləri unutturmaq istəyir. Yeni bir həyatın başlanğıcından xəbər verir.

Həyatı bədii boyalarla əks etdirən, realizm ənənəsini əsas götürən, dolğun süjetə malik olan belə əsərlər natiqlər üçün bir məktəb, örnək olmalıdır. Görkəmli yazıçı əsərdə əsas ideyadan əlavə, ana süjet xəttindən törəyən bir sıra hadisələri də təsvir edib, onlara surətlər vasitəsi ilə münasibətini bildirmişdir. Natiq nitqində nikbin, gələcəyə inamla baxan, yeni dünya quruculuğuna xas olan duyğuları, əməlləri əks etdirən ideyaları açıb göstərməlidir.

İdeya həyatda baş verən mürəkkəb ictimai ziddiyyətləri, natiqin apardığı müşahidələri, ümumiləşdirmələri konkret şəkildə əks etdirir. İdeyanı natiq nitqinin ruhunu kimi qəbul etməlidir. Çünki

ideya nitqin əsasını, canını təşkil edir. Natiq apardığı müşahidələri canlı, bədii təsvir vasitələri ilə işıqlandırır. Təsvir etdiyi və yaxud haqqında danışdığı hadisəyə öz münasibətini bildirir. Bu isə ideyanın özəyini, əsasını təşkil edir. «Böyük sənət-karların öz əsərlərində yürütdüyü ideyalar bəzən mürəkkəb bir xarakter daşıya bilər, əsərlərdə bir sıra ideyalar ifadə oluna bilər. Bu, əlbəttə mümkündür. Dünya ədəbiyyatının təcrübəsi bunu aydınca sübut edir. Lakin əsərin bir əsas ideyası ola bilər, qalan ideyalar isə yardımçı xarakter daşıyır və ədəbi əsərin birliyini mühafizə etmək üçün əsas ideyaya tabe olur, əsas ideyanın təzahür etməsinə yardım edir.

Bədii əsərdə əsas yardımçı ideyalar təbii olaraq, yalnız bədii şəkildə təzahür edir. Yəni ideya mücərrəd şəkildə deyil, fikir, hiss, həyəcan vasitəsi ilə tamamilə konkret şəkildə təzahür edir. Əsas ideya əsərin bütün ideya məzmununu birləşdirir, ümumiləşdirir, əsərin təlqin etdiyi fikir, hiss və həyəcanların birliyini təşkil və təmin edir» (M.Rəfil. “Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş”).

Deməli, yaradıcı olan hər bir adam ideya anlayışına ciddi yanaşmalı və ondan məqsədinə nail olmaq üçün ustalıqla istifadə etməlidir. İdeya hadisələrin inkişafında, fikrin canlandırılmasında, müəllifin hadisəyə şəxsi münasibətini ifadə edən ədəbi termdir. İdeya natiq üçün zəngin və müxtəlif bədii vasitələrdən istifadə edərək, həyata olan münasibətini daha canlı və ifadəli, daha təsirli və mənalı ifadə etmək üçün dəyərli, kəsərli silah olmalıdır.

Natiq onu da unutmamalıdır ki, nitqin ideyasını meydana çıxarmaq üçün nitqdə aparılan təhlillər, məzmunu aydınlaşdırmaq, predmetin səciyyələndirilməsi, fikrin mahiyyətini açmaq əsas şərtlərdən biridir. İdeya həyatın bütün sahələrini əhatə edir. İdeya həyat hadisələrindən, həyatda cərəyan edən hadisələrin inkişafı və fəaliyyətindən doğan, intişar edən idealdır. Bu, natiqin yaradıcılığında əsas xətt kimi keçməli və özünü göstərməlidir.

Nitqin qurulmasında natiqin özünün şəxsi üslubu olmalıdır. Üslub nitqlə sıx şəkildə bağlıdır. Hər hansı bir natiqin yaradıcılığına, dilinə, sözlərin seçilməsinə, işlənmə qaydalarına, təkrar edilən fikirlərinə, dünyagörüşünə xas olan ümumi bir anlayışdır. Fərdi üslubda bir natiqə məxsus xüsusiyyətlər, digər natiqdə olan xüsusiyyətlərdən fərqlənir. Nitqin ideyası, məzmun və forması, özünəməxsus bədii təsvir vasitələri, mövzunun əhatə dairəsi, ən əsası şifahi şərh olunması natiqin üslubunu nümayiş etdirir. Hətta, natiqin nitqində olan orijinal fikirlər, yeniliklər də onun şəxsi üslubudur.

Azərbaycan filologiyasında fərdi üslub anlayışını ifadə edən bir neçə termin işlədilir. «Fərdi deyim tərz», «fərdi manera», «fərdi poetik üslub», «poetik fərdiyyət», «poetik səs», «öz səsi, öz nəfəsi» və s. İşlənən terminlər içərisində «fərdi üslub» daha əhatəlidir və geniş yayılıb, «Poetik dəsti-xətt»; «poetik fərdiyyət», «fərdi poetik üslub», «poetik səs» və s. terminlər daha çox şairin, yazıçının özünəməxsus cəhətlərini əks etdirir. Axı alimin, jurnalistin, natiqin də özünəməxsus ifadə tərzı vardır! Buna görə də «fərdi üslub» termini başqa terminlərdən məqbul sayılır. XVIII əsrdə yaşayıb-yaratmış fransız alimi J.L. Buffon 1753-cü ildə «Üsluba dair mulahizələr» adlı əsərini yazmışdır. Müəllif həmin əsərdə bu qənaətə gəlmişdir ki, «Üslub eyni ilə insandır!» Həmin fikir get-gedə aforizmə çevrilmiş, həm Qərb, həm də Şərq ölkələrində geniş yayılmışdır. XX əsrin əvvəllərində bu nəzəriyyə bizim ədəbiyyatımızda da öz əksini tapmışdır».

Deməli, hər kəsin özünə məxsus nitqi var. İnsanlar bir-birinə oxşamadığı kimi (onların səsi də, bədən quruluşu da, boyu da, üzü də, dünyagörüşü də, müşahidələri də və s), nitqləri də biri-birindən fərqlənir. Hər bir natiqin özünəməxsus fikri, ifadə tərzı ən əsası isə emosionallığı və məntiqi ardıcılığı olmalıdır. Ümumiyyətlə, natiqlər nitqlərini qurarkən iki əsas cəhətə üstünlük verirlər:

1) Bəzi natiqlər nitqlərində məntiqi ardıcılığı, aydınlığı, elmiliyi, fikir dərinliyini, ahəngdarlığı üstün tutur.

2) Bəzi natiqlər isə obrazlılığı, emosionallığı, yığcamlılığı əsas götürür. Adətən, birinci prinsipi daha çox üstünlük verilir. İctimai yerlərdə - idarələrdə, təhsil müəssisələrində, iclas və müşavirələrdə belə nitqlər diqqətimizi cəlb edir, Təcrübəli natiqlər çıxışlarında məntiqi ardıcılığa üstünlük verir və dinləyicilərdə mövzuya güclü maraq oyadırlar.

Fərdi üslub haqqında mulahizələrini oxucularla bölüşən mərhum professor A. Abdullayev yazır:

«Nitqini təkmilləşdirmək istəyən hər adam oy qarşısında üç vəzifə qoymalıdır:

1. Nitqimin güclü və üstün tərəfləri hansılardır? Bunu aydınlaşdırmalı.
2. Nitqimin nöqsanları nədən ibarətdir?
3. Hansı yollarla birincini qüvvətləndirmək və ikincini zəiflətmək olar?

Nitqlərin əksəriyyəti məntiqi növə aid olduğundan və başqa nitqlərdə də mövzunun məntiqi surəti aydınlaşdırılması böyük rol oynadığından, şifahi nitqin bu cəhəti üzərində bir qədər dayanmaq lazımdır.

Fikrimizcə, həmin məsələnin böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq, ali təhsil ocaqlarında olduğu kimi, orta məktəbin yuxarı siniflərində, pedaqoji məktəblərdə də «Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat» fənni üzrə xüsusi kurs yaratmaq lazımdır».

İkinci prinsipi əsas tutan natiqlər əsasən müəllimlərdir. Xüsusilə dil-ədəbiyyat müəllimləri nitqlərində obrazlılığa, emosionallığa daha çox fikir verirlər.

Fərdi üslub natiqin danışmaq tərzini, dil qabiliyyətini, sözə yanaşmasını, ifadə vasitəsini, şəxsi mühakiməsini, mülahizəsini əks etdirir. Fərdi üslub yazılan məqalələrin, kitabların, elmi işlərin, bədii əsərlərin orijinallığını təmin edir, onların bir-birindən fərqli xüsusiyyətlərini oxucuya çatdırır.

Natiq nitqində öz üslubi imkanlarını nümayiş etdirir. Fərdi üslub olmasa, natiqlərin, yazıçıların, alimlərin və ümumiyyətlə elmin bütün sahələrində fəaliyyət göstərən ziyalıların fikri bir-birinə qarışar, elmdə bir hərc-mərclik yaranar. Fərdi üslub insanların öz dili, elmi, dünyagörüşü, fikri, zəkası, ağılı, müşahidəsi və mülahizəsi ilə sıx bağlıdır.

Natiq əməyinin əsas mərhələlərindən biri də onun çıxış edəcəyi auditoriya ilə yaxından tanış olması, onlarla əlaqə saxlamasıdır. Natiq heç vaxt təcrübəsinə və biliyinə arxalanmamalıdır. İmkanı olan kimi mütaliə ilə məşğul olmalıdır. Natiq nitqə hazırlaşarkən müşahidə apardığı mövzu əsasında (yazıya köçürülməmiş) özlüyündə təhlillər aparmalı, fikirləri dəfələrlə nəzərdən keçirməli, plan tərtib etməli, mətn üzərində redaktə aparmalı, sonra auditoriyaya daxil olmalıdır.

Natiq əməyinin əsas mərhələlərindən biri də budur ki, o, auditoriya qarşısına çıxmamış dəfələrlə mətn üzərində redaktə işi aparmalıdır. Bu əsasən, gənc natiqlərə aiddir. Bəzən gənc natiqlər nitqi hazırlayarkən tələsir, sözlərin mənasına fikir vermir, ya da buraxdıqları səhvi düzəltməyə çalışırlar. Xalq şairi Süleyman Rüstəmə istinad edən M.Əsgərov yazır: «Səmədağa Ağamalı oğlu Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri vəzifəsində çalışarkən, yanına gələn gənclərə belə tövsiyələr verirdi. «Sözlərimi cavan yazanlara çatdırarsan. Cavanlar bizim gələcəyimizdir, ümidimizdir, çalışın həmişə xalq içində olun, onun istədiyini yazın, elə yaxşı yazıçılarımız var ki, əsərlərini oxuyub heyfslənirsiniz ki, niyə elin başa düşəcəyi ana dilində yazmırlar. Biz nə farsıq, nə ərəb, özümüzün təmiz, gözəl ana dilimiz var. Ruhulla (Ruhulla Axundov nəzərdə tutulur - A.R.) dilimizi saflığı üçün böyük əmək sərf etmişdir. Dilimizi ərəb, fars, osmanlı sözlərindən

təmizləmək uğrunda əlindən gələni əsirgəməmişdir. Yadımdadır, fəhlə klubunda ilk gənclik şerlərimdən birini oxudum. Salondakılar məni yaxşı qarşıladı. Şerin son beyti belə idi:

Sarsıtmaz varlığını quduz tufan, qasırga,
Annə, bu sözlər olsun qulaqlarımda sırğa.

Bu dəmdə Ruhulla ayağa qalxıb külə-külə mənə dedi:

- Bu da bizim ümid bəslədiyimiz proletar şairimiz. Sözə bax, annə, qasırgamı yapıyorsan, balam - anamıza, «annə» yox, öz dilimizdə ana desək qiyamət qopar?... Bax, bu axırını olsun.

Salondakılar Ruhullanın bu sözlərini alqışladı. Mən pərtlikdən qızardım. Sonralar Ruhulla hər məni görəndə gülə-gülə soruşardı:

- Daha qasırga yapmıyorsan ki?.

Beləliklə, inqilabın yüksəliş illərində, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi naminə aparılan mübarizələr mərhələsində və bu qələbənin ilk dövrlərində inqilabçı nəsil natiqlik sənəti və məharəti sahəsində böyük təcrübə əldə edir».

Deməli, natiqlik sənətində hər bir sözün işlənmə yeri, məqamı gözlənilməlidir. Məhz, belə olduqda natiq geniş xalq kütləsinin ürəyinə yol tapır, xalqın sevimlisinə çevrilir.

Söylənilən nitqin təsir qüvvəsini, mənasını dinləyicilərə daha yaxşı çatdırmaq üçün natiqin davranış da az rol oynamır. Natiq nitqini şərh edərkən özünü elə aparmalıdır ki, onun sözü ilə əməli düz gəlsin. Yersiz öskürmələr, boğaz arıtlamaq, mənəcə, doğrudan, belə ki, deməli, filan, nəhayət və s. sözlərdən tez-tez istifadə etmək onun söz ehtiyatının zəifliyindən xəbər verir. Hətta bəzi natiqlər nitqi şərh edən zaman gözlərini kağızdan çəkə bilmir, bu da öz növbəsində nitqin təsir qüvvəsini nəinki azaldır, bəlkə də anlaşılmaz bir söz yığnağına çevirir. Natiqin ən yüksək mədəniyyəti odur ki, o, həm özünə, həm də qarşıdakı dinləyicilərə böyük hörmət göstərərək nitqi başa düşdüyü şəkildə, öz sözləri ilə sadə, aydın, düzgün şəkildə şərh etsin. Belə olduqda, dinləyicilərlə öz arasında möhkəm bir əlaqə, bir növ, körpü yaradan natiq auditoriyanı ələ alır və istədiyinə nail olur. Mövzunun ideyasını dinləyicilərə təlqin edir.

Natiqin mədəniyyəti onun nitqi ilə ölçülür. Hər bir natiq nitqi hazırlayıb şərh edərkən öz xarakterini yazıya köçürür. Hətta, bəzən əsəbi adamların nitqində hövsələsizlik, tələskənlik özünü biruzə verir. Odur ki, natiq nitq söylərkən nitqə verilən tələblərdən səmərəli istifadə etməyi bacarmalıdır.

Natiqlikdə əsas amillərdən biri də danışanın səsidir. Natiq səs tembrindən düzgün istifadə etməyi bacarmalıdır. Bəzi natiqlər nitq söylərkən ucadan danışmağı üstün tutur. Nəticədə nitqin sonuna qədər boğazları quruyur, onları tər basır, həm özlərini, həm də dinləyiciləri yorub, əldən salırlar. Bu, danışanın ən uğursuz cəhətidir. Natiq öz məharətini, yüksək mədəniyyətini məhz, səsi vasitəsi ilə bildirməlidir. Bəzən də əksinə, böyük auditoriya qarşısında çıxış edən natiq aşağı tonda danışır. Bu dinləyicilərin zövqlərini oxşamır. Yəni, auditoriyanın qabaqda oturan dinləyiciləri nitqi eşidir, arxadakılar isə yalnız nitqin nə vaxt qurtaracağını gözləyirlər. Natiq elə etməlidir ki, səsi bütün auditoriyanı təmin etsin, səsinin ahəngdarlığı, musiqililiyi, gözəlliyi səslənməsi dinləyiciləri valeh etsin. Yeri gəldikcə səsin tonu yüksəltməli, aşağı tondan məharətlə istifadə olunmalıdır. Natiq səsinin tonuna uyğun olaraq mimikasını, duruşunu da nizamlamalıdır. Bu əlamətlər natiqin əldə etdiyi müvəffəqiyyətlərdəndir.

Natiqin xarici görkəmi də diqqətəlayiq olmalıdır. Natiq görkəmi ilə, səliqəsi, mədəni səviyyəsi ilə dinləyicinin diqqətini cəlb etməlidir. Çünki dinləyicilər natiqlə əlaqə yaratmamış onun xarici görkəmi ilə müəyyən təsəvvür əldə etməyə nail olur. Əgər natiq təsəvvürü (nitq başlanmamış) müsbət mənada doğruldursa, yəni gözəl davranışı ilə diqqəti cəlb edirsə, şübhəsiz ki, ilk anlarda auditoriya ilə ünsiyyət yarada biləcəkdir. Belə halda dinləyicilərin natiqi sakitliklə dinləməsi, nitqə maraqla qulaq asmaları imkan yaradır ki, natiq bütün ustalığını, bacarığını və təcrübəsini nümayiş etdirdirsin. Natiq xarici görkəmini elə etməlidir ki, o, dinləyicilərdə gülüş doğurmasın. Məsələn, həddindən artıq bər-bəzəyə meyl eləmək, əlini başına çəkmək, üzünə sığal çəkmək, burnunu çəkmək, tez-tez öskürmə və s. nitqə yad olmalıdır. Bəzən, üzdən kobud görünən, simaları xoş təsir bağışlamayan natiqlərlə də rastlaşırıq. Dinləyicilərdə ilk baxışda mənfi emosiyalar yaradan belə natiqlər çox zaman sənətinin ustası kimi yüksək səviyyəli çıxış edir və onun haqqında olan mənfi təəssüratları alt-üst edir. O, nitqin sonunda dinləyicilərin hüsn-rəğbətini qazanır. Deməli, dərin düşüncə, ağıl, kamal, gözəl dil qabiliyyəti insanı gözəlləşdirir, mədəniyyətini, səviyyəsini artırır və onu insanların sevimlisinə çevirir.

Bəzi natiqlər isə rəsmi olmağı daha üstün tuturlar. Onlar nitqi şərh edərkən ciddi olmağa meyl göstərirlər. Tutaq ki, nitqin mövzusu M.F.Axundovun «Hacı Qara» komediyasıdır. Bu zaman natiq odla su arasında qalır. Gülüş, yoxsa ciddiyyət. Hansını qəbul etsin. Hökmən gülüşü. Çünki gülüş olan yerdə rəsmi danışmaq yersizdir. Natiq bunu yadda saxlamalıdır ki, onun ən böyük qələbəsi auditoriya ilə xoş əhval-ruhiyyə yaratmaqdır.

Bəzən gənc natiqlər nitq zamanı özlərini aparmaq qaydasını tamam unudur. Sanki dinləyicilərdən utanır, sıxılır, həyəcanlanır, deməyə söz tapmırlar. Belə olan təqdirdə natiq gözlərini bir nöqtəyə zilləyib dinləyicilərə məhəl qoymadan danışır. Dinləyicilərlə əlaqə yaratmaq, onlarda maraq oyatmaq natiqin heç ağına belə gəlmir. Belə nitqdə səs tembri, sürət avtomatik olaraq pozulur. Nitqini tez qurtarıb auditoriyanı tərk etməyə çalışan natiq müvəffəqiyyətin ləzzətini dadmağı qarşısına məqsəd kimi qoymur. Belə natiqlər auditoriyanı diqqət mərkəzində saxlaya bilmir, dinləyicilərə nəzarət kənarında qalır.

Belə natiqlər nitq söyləyərkən dinləyiciləri özünə tərəfmüqabil edə bilmir. Ona görə də dinləyiciləri özünə cəlb edə bilmir.

Natiqin davranış qaydaları sırasına daxıl olan məsələlərdən biri də nitq söyləyəcəyi yerlə ilk tanışlığıdır. Yəni natiq harada çıxış edəcəyi yeri əvvəlcədən müəyyən etməlidir. Hətta imkan varsa, lap auditoriyaya getməli və oradakı şəraitlə tanış olmalıdır. Zalda və ya auditoriyada nə qədər dinləyici iştirak edəcək auditoriyanın həcmi nə qədərdir? Auditoriyada mikrofon var, ya yox? Natiq üçün harada yer ayrılıb (öndə, ortada, yoxsa zalın qıraq hissəsində). Bütün bunları natiq nəzərdən keçirəndən sonra şəraitə uyğun şəkildə hərəkət etməlidir. Nitqini şərh edərkən imkan varsa, əyani vəsaitdən, şəkillərdən, çertyojlardan istifadə etməlidir. hətta, mikrofonun sazlığını da yoxlamağı natiq yaddan çıxarmamalıdır.

Bəzən, elə olur ki, hər hansı bir yığıncaqla, yubileylə, hadisə ilə əlaqədar natiq aşağıda, zalda oturur. Yığıncağı başqa bir rəhbər vəzifəli şəxs aparır. Sonra sözü natiqə verir. Bu vaxt natiq zalın axırında oturmamalıdır. İmkan daxilində tribunaya yaxın bir yerdə əyləşməlidir. Ona söz verilərkən dinləyicilərin fikrini yayınmaması üçün vaxtında tribunaya çıxmalı və aramla nitqə başlamalıdır. Sonra isə nitq prosesində sürəti nizama salmalı, konspekti və ya nitqin yazılı formasını səliqə ilə tribunada yerbəyer etməlidir. Yoxsa, nitqi başlamamış ciblərini axtarmaq, gözlük çıxarmaq, qalstuk düzəltmək, alınının tərini silmək, dərindən bir

ah çəkmək, sonra isə nitqə başlamaq nitq mədəniyyətinin tələblərinə və natiqin davranış qaydalarına zidd hərəkət kimi qiymətləndirilməlidir.

Natiq tribunada özünə ciddi bir yer tutmayınca nitqə başlamamalıdır. Sonra nitqini saxlayıb özünə münasib yer axtarmağa məcbur olacaq. Məsələn, işığın düşmə səmtini, xitabət kürsüsünün lazımi yerində konspektini yerləşdirməyi, əgər vaxtla çıxış edirsə, saatını səliqə ilə qoyub, sonrakı mərhələyə başlamalıdır. Natiq nitqini şərh edərkən tribunaya söykənməməlidir. Bəzi natiqlər iki əli ilə tribunadan yapışıb nitqini şərh edir. Bunu bəzi natiqlər bilərəkdən, bəziləri isə bilmədən edir. Bəzi natiqlər isə tərtib etdiyi konspekti, planı dinləyicilərdən gizlətməyə çalışır. Lakin natiq başa düşür ki, onun bu hərəkəti auditoriya ilə onun arasında bir sədd yaradır. Əksinə, natiq konspektdən və ya tərtib etdiyi plandan açıq şəkildə istifadə etsə, bu daha məqsədəuyğun olar. Belə olan halda natiq çıxış edərkən daha sərbəst hərəkət edir. Təcrübə və araşdırmalar sübut edir ki, öz işinin mahir ustası olan natiqlər çıxış edərkən arabir tribunanı tərk edir, auditoriyanın arasında durub nitqlərini davam etdirirlər. Sonra isə tədricən, yavaş - yavaş yerinə qayıdır və nitqini şərh edirlər. Bəzən mütəxəssislər bunu natiqə nöqsan tuqur. Lakin oyu yaddan çıxarırlar ki, natiqin bu priyomu auditoriyanı ələ almaq, onlarla əlaqə yaratmaq, bir növ onları söhbətə cəlb etmək namindədir. Bu adətən böyük auditoriyalarda daha çox müşahidə olunur. Bu zaman natiq auditoriyanın hansı tərəfində daha çox narahatlıq varsa, o hissəni nəzarət altına alır. Dinləyicilərin diqqətini nitqə cəlb etməyə qədər həmin yeri tərk etmir. Bu hal əsasən təcrübəsiz müəllimlərlə tələbələr arasında daha çox müşahidə olunur. Təcrübəsiz müəllim auditoriyanı idarə edə bilmir, çətinlik çəkir, psixoloji cəhətdən hazırlıqsız olduğunu bürüzə verir. Tələbə isə əksinə, səs salmağı, yersiz replikaları, gülüşləri yağış kimi müəllimin üstünə yağdırır, özünü bu «oyunun» qalibi hesab edir. Hətta belə hadisələrə psixoloji cəhətdən hazır olmayan müəllim auditoriyanı tərk etməyə məcbur olur. Belə hallarda müəllimin imkanlarını məhdudlaşdıran tribuna lazımsız əşyaya çevrilir. Müəllim auditoriyanın zalın müəyyən hissəsində yerini dəyişə-dəyişə dinləyiciləri idarə etməlidir. Başqa çıxış yolunu müəyyən edə bilməyən müəllim, tezliklə narahatlıq yaradan hissə ilə əlaqə yaradıb, onları ünsiyyətə cəlb etməlidir. Yeri gələrsə, bir neçə dəqiqə nitqdən kənara çıxıb, müəyyən bir tərbiyəvi mövzuya əl atmaqla dinləyicilərin diqqətini mövzuya cəlb etməlidir. Müəllim tərbiyəvi mövzunu ümumi halda şərh etməlidir. Məsələn, o qeyd edir: son dövrlərdə bizim gənclər üçün təlim-

tərbiyə ocaqları, idman kompleksləri, gələcək nəsillərin dünyagörüşünü artıran informasiya mərkəzləri və s. şəraitlər yaradılır. Bəzi gənclər bunlardan səmərəli istifadə edir, bəziləri isə buna laqeydliklə yanaşır. Onu da qeyd edək ki, hər bir uşaq, gənc hər hansı bir ailənin üzvüdür. həmin ailəni təmsil edir. Yəni uşaq ailənin güzgüsüdür, onu olduğu kimi əks etdirir. Əgər o, mədəni, bir-birinə hörmət etməyi bacaran bir ailədə böyüyüb tərbiyə almışsa, özünü aparmaq qaydalarını da çox gözəl bilir. Belə uşaqlar həm də yüksək savada, mədəniyyətə malik olurlar. Kimin savadı varsa, onun mədəniyyəti, qanacağı da var. Belə adamlar özünü çox gözəl aparır, dərslərini yazır və oxuyurlar. Özünü apara bilməyən uşaq, yeniyetmə həm ailəyə, həm də qohum-qardaşa əngəldirlər. Özünü, sözünü, danışığını bilməyən şagirdlərə müəllim Mücirəddin Beyləqaninin yaradıcılığından bir parçanı misal gətirir:

Bir sıra anlamaz azğınlar da var.
Qohuma eyibdir, məhəlləyə ar...
Onların səsindən qulaqlar dəngdir.
Ancaq ki, dərmanlı boş bir həvəngdir...
Uzun dilləri şam kimi gerçək,
Lakin dedikləri mənə da pəltək.

Bu misallardan sonra müəllim birbaşa nitqin davamını şərh etməyə başlayır. Bu mövzunun yaratdığı sakitlikdən sonra öz məharətini tam səfərbərliyə alıb nitqi yüksək səviyyədə davam etdirmək olar. Yaranan əlaqəni, ünsiyyəti bir növ «dostluğa» çevirib, hətta bəzən yersiz hərəkətlərə, replikalara da ciddi yanaşmamalı və belə vəziyyətləri yalnız yüngül gülüslə qəbul etməlidir. Bu natiqin davranış qaydalarının əvəz olunmaz bir qaydasıdır.

Natiqin davranış qaydalarında əsas amillərdən biri də əl-qol hərəkətlərindən düzgün istifadə edilməsidir. Bəzi natiqlər nitqlərinə uyğun gəlməyən, məzmunu uyuşmayan, daxili aləmdən gələn səsle qovuşmayan yersiz hərəkətlərdən istifadə edirlər. Sonra dinləyicilərin verdiyi reaksiya ilə müəyyən edirlər ki, yalandan, boş yerə gurultulu sözlərlə çıxış edir, əl çalmaq xatirinə danışır. Məsələn, zavodda, məktəbdə, ictimai

yerlərdə «yaşasın zavodlarımız arasında olan dostluq əlaqələri», «yaşasın zavodumuzun beynəlmiləçiliyi», «sizi həmişə gülürüz görüm», «əlləriniz var olsun», «pis adamlara bizim aramızda yer yoxdur» və s. kimi lazımsız söz birləşmələrini ironiya ilə tələffüz edən natiq bu dırnaqarası kəlamaları əllərini Havada oynada oynada, qışqıraraq dinləyicilərə çatdırır. Nəticədə isə yalnız səs telləri korlanır, səsi batır, onu tər basır, ağzı quruyur. Sonra qarşısına çıxan hər bir kəsdən soruşur. «Necə çıxış etdim?» «Hamı sakit dayanıb mənə diqqətlə qulaq asırdı?» «Fikirlərim aydın idi?» «Rəhbərlik çıxışa diqqətlə qulaq asırdı?» və s. kimi inamsız suallarda özünü təhlil etməyə başlayır. Belə ümitsiz suallar natiqə inamsızlıq aşılayır. Onun inkişafına mane olur. Natiq hər şeydən əvvəl yadda saxlamalıdır ki, onun hərəkəti təbii olmalıdır. Kimisə təqlid etmək, özünü kiməsə oxşatmaq, səsin tembrini dəyişmək nitqə bayağılıq, sünilik gətirir. Bunu natiqin özü də hiss edir. Natiqin jesti nə qədər təbii olarsa, fikri bir o qədər dəqiq, sərrast və əyani olar. Çünki jest natiqin fikirlərinin hərəkətlə təsdiqi deməkdir. Natiqin jestləri də ondan asılı olmayaraq dinləyicilərlə əlaqə yaradır, danışır, fikir aşılayır. Bəzi natiqlər çıxış edərkən dinləyiciləri özü ilə birlikdə kədərləndirir, onları göz yaşını tökməyə sövq edir. Tutaq ki, natiq «Qanlı yanvar» hadisələrindən danışır. O, nitqində, səsində, duruşunda, üzünün mimikasında kədərləndiyini bildirir. Həmin anları dinləyicilərlə birgə yaşayır. Vətən uğrunda axıdılan günahsız qanlar dinləyiciləri sarsıdır, onların daxili aləmini bir kədər bürüyür. Natiq isə nitqi şərh edərkən əl-qol hərəkətlərindən istifadə etmir, sanki mimikası ilə dinləyicilərlə danışır, onların dərdlərinə şərik olur. Bu, natiqdən ustalıq, əsil istedad tələb edir. «İnsanlar əlləri vasitəsilə yalnız balta tutmur, ev tikmir, iş görmür, həm də əlləri vasitəsilə dostlarını salamlayırlar, düşmənlərini hədələyirlər, hər hansı varlığı nəvazişlə oxşayırlar. Axı sözlərlə birləşən jestlər nitqin emosional səslənməsini daha da qüvvətləndirərək ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Təsvir əsnasında və ya təqlid xatirinə, müəyyən səmti, yeri, hərəkəti göstərərkən, jestlər ifadələrə lazımi aydınlıq gətirir. Bundan əlavə, jestlər natiqin yaradıcı qüdrətinin fiziki ifadəsi kimi də qiymətlidir, dinləyicilər natiqin belə jestlərini çox diqqətlə izləyir və xoşlayırlar. Natiq fikirlərini başqalarına çatdırarkən, hissələrini müşayiət edən belə fiziki hərəkətlərindən razı qadır. Bundan əlavə natiqin pozasında (duruşunda) ahəngdarlıq əmələ gəlməsinə kömək edir. Natiq jestlərin müxtəlif şəkillərindən istifadə edə bilər. Məsələn, ifadəli jestlər daha çox geniş şəkildə işlənir və tətbiq olunur. Bu jestlər nitqin ən qüvvəli məqamlarını müşayiət edir. Məsələn, natiq dinləyicilərə iki müxtəlif kitabın həcmi barəsində əlləri ilə

məlumat verərkən, jestdən təsviri məqsədlə istifadə edir. Həmçinin tərəqqi və tənəzzülün baş verməsini əllərinin sürəti ilə dinləyijilərə daha yaxşı çatdırı bilər. Cestlərin ən sadə növü (şekli) olan göstəriji cest əllər və barmaqlar vasitəsilə hər hansı bir əşyaya işarə olunur.

... Natiqlər yeri gəldikcə təqlidi cestlərdən də istifadə edirlər. Çünki natiq də bəzi hərəkətləri ilə aktyoru xatırladır. Lakin natiq özünün xariji mimika priyomlarına və səs təqlidinə anjaq yüngül ştrixlər şəklində mürəjət etməsi ilə aktyordan fərqlənir.

Natiqin davranış qaydalarından biri də sərbəst, rəvan danışmağıdır. Həm də sözə verdiyi qiymətdir. Natiq bunu yaxşı yadda saxlamalıdır ki, jümlədə işlətdiyi hər bir söz fikrin ifadəsinə yeni bir şey əlavə edir. Əgər b tendensiya özünü doğrultmursa, deməli, fikir yersiz, əsassız görünəjək. Natiq nitqini qurarkən yalnız bir şeyi fikirləşməlidir: bu kollektiv üçün hazırlanır. Ona görə də kollektivə hörmət etmək hər bir natiqin borjudur. Sözlərə, ifadələrə, jümlələrə qayğı ilə yanaşmaq kollektivə və birinji növbədə natiqin özünə böyük hörmət gətirir. Buna görə də natiqin xüsusi lüğətləri olmalıdır. O, bu lüğətlərdən səmərəli şəkildə istifadə etməlidir. Bəzi natiqlər çıxış edərkən sözlərin sinonimlərini yerli-yerində işlədə bilmir. Hətta, sinonim sözlərlə, dubleti bir-birində ayıra bilmirlər. Nəticədə nitqləri qüsurlu və sönük görünür. Natiq onu bilməlidir ki, sinonimlər nitqdə təkrarın qarşısını alır, ona rəngarənglik gətirir, yeni məna çaları yaradır. Sinonimlər natiqin dilinə çeviklik gətirir, fikrin obrazlı ifadə olunmasına xidmət edir. Məsələn, böyük söz ustası Səməd Vurğun sinonimlərdən məharətlə istifadə etmişdir:

El bilir ki, sən mənimsən, Yurdum, yuvam, məskənimsən. Anam doğma vətənimsən, Ayrılarımı könül jandan, Azərbaycan, Azərbaycan!

Bu bənddə müəllif «vətən» anlayışı ilə bərabər, yurd, yuva, məskən sözlərini işlədib fikrini xüsusiləşdirdikdən sonra Azərbaycanla bağlayıb. Əsl istedad budur.

Natiq də belə misraları qeyd etməli və yerli-yerində işlətməlidir.

NATIQLIK SƏNƏTİ

Nitqi mövcud ədəbi normalara uyğun (düzgün) olmaqla yanaşı, həm də dəqiq və gözəl (ifadəli) olan adamlar nitq adlanırlar. Natiqlik müəyyən peşəkarlıq tələb edən sənətdir.

Natiqlik sənəti dedikdə, hər şeydən əvvəl, professional fəaliyyət sahəsi başa düşülür, ikincisi isə həmin fəaliyyət sahəsindən danışan elm (buna ritorika da deyilir) nəzərdə tutulur.

Natiqlik sənətinin əsas tələbləri aşağıdakılardan ibarətdir:

6. Düzgün, dəqiq və gözəl (ifadəli) danışmaq;
7. Auditoriyanın səviyyəsini, xarakterini nəzərə almaq, yəni auditoriya üçün anlaşılıq olmaq;
8. Nitqin informasiyasına, ritminə fikir vermək, həmin intonasiyanın, ritmin tələblərinə uyğun bədən, baş və əl-qol hərəkətləri etmək;
9. Mümkün qədər yığcam danışmaq, mətləbdən uzaqlaşaraq, dinləyiciləri yormamaq;
10. Nitqə (çıxışa, mühazirəyə və s.) əvvəlcədən hazırlaşmaq, sonra isə təhlil edib konkret nəticələr çıxarmaq.

Natiqlik həm bir sənət, həm də bir elm kimi çoxdan formalaşmışdır. Qədim dünyanın, xüsusilə, antik dövrün yetirdiyi görkəmli natiqlər natiqliyin praktikasını ilə məşğul olmaqla yanaşı, bütöv bir elmi-nəzəri sistem hazırlamışlar. Platon (Əflatun), Aristotel (Ərəstun), Demofsen, Siseron və s. antik natiqliyin ən görkəmli nümayəndələri olmuşlar.

Azərbaycanın tarixi boyu böyük natiqləri fəaliyyət göstərmişlər: Xətib Təbrizli, Nizami Gəncəvi, İmaməddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Fətəli Axundov, Nəriman Nərimanov, Məmmədəmin Rəsulzadə, Səməd Vurğun, Mikayıl Rəfili, Əli Sultanlı, İsmayıl Şıxlı, Şıxəli Qurbanov.

Eyni zamanda Azərbaycanda əsrlər boyu natiqliyin nəzəriyyəsi ilə məşğul olmuş, bir sıra mükəmməl nitq prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir.

Natiqliyin aşağıdakı sahələri mövcuddur:

6. Bədii natiqlik;

7. Akademik natiqlik;
8. Siyasi natiqlik;
9. İnzibati-idarə natiqliyi;
10. İşgüzar natiqlik.

■ **Tapşırıq.** *Aşağıdakı nitq mətnini öyrənin.*

Hörmətli dostlar! Sizdən nə qədər xoş sözlər eşitsəm də əlbəttə, bu sözlərə görə minnətdarlığımı bildirirəm – mən bilirəm ki, 70 yaş ömrün qürub çağıdır və illər boyu qəlbimizi didən sözləri bu gün də deməyib, bəs haçan deyəcəyik?

Azərbaycanın başına bələlərin gəlməsinə səbəb həmişə sapı özümüzdən olan baltalar olubdur. Mənim bu barədə xalq əfsanəsi əsasında yazılmış bir hekayəm də var və yəqin ki, oxumusunuz... Əgər sapı özümüzdən olan baltalar olmasaydı, heç bir xarici düşmən millətimizin üstünə ayaq almağa cəsarət etməzdi.

(İsmayıl Şıxlı, öz 70 illiyi münasibətilə keçirilmiş yığıncaqdakı çıxışından)

■ **Tapşırıq.** *Nəriman Nərimanovun, ya da Məmmədəmin Rəsulzadənin məşhur nitqlərindən birini tapıb oxuyun, nitq mədəniyyətinin tələblərinə necə əməl olunduğuna, natiqlik sənətinin imkanlarından necə istifadə edildiyinə diqqət yetirin, nümunələr gətirib sərh edin.*

■ **Tapşırıq.** *Mətni oxuyun, nitqin düzgünlüyünə, dəqiqliyinə və ifadəliliyinə aid misallar göstərin.*

Əziz tələbələr!

Bugünkü söhbətimiz türk xalqlarının qədim tarixi barədədir.

Türklərin ilk vətəninin hara olması mübahisəlidir, araşdırıcıların əksəriyyəti həmin vətəni Ön Asiyada axtarırlar. Güman olunur ki, türk xalqlarının ulu babaları təxminən e.ə. V minillikdə Ön Asiyada - Urmiya gölünün Cənub sahillərində yaşamış, böyük mədəniyyət yaratmışlar.

E.ə. III-II minilliklərdə türk xalqlarının ulu babaları, yaxud protoaltaylar Şimal-Şərq istiqamətində hərəkət edib Mərkəzi Asiyaya yayılmış və burada bir sıra dövlətlər qurmuşlar: Turan və ya Sak, Altay imperiyaları barədə tarixi mənbələrdə geniş məlumatlara rast gəlirik.

Əziz tələbələr! Tarixini daha yaxşı bildiyimiz türk dövlətlərindən biri də Hun dövləti, yaxud imperiyasıdır ki, e.ə. I minilliyin ortalarından bizim eramın V əsrinə qədər mövcud olmuşdur. Hun imperiyasının sərhədləri müəyyən dövrlərdə Altaydan Avropanın şərqinədək uzanıb gedirdi.

Türk xalqları tarixinin qədim dövrünü tədqiqatçılar o qədər də dərinləndirib öyrənməmişlər, bu da bir sıra məsələlərin bu gün tam aydınlığı ilə şərhinə imkan vermir, ancaq biz fəxr edə bilərik ki, bizim ulu babalarımız tarixdə çox böyük rol oynamış, dünya mədəniyyətinin inkişafında mühüm işlər görmüşlər.

■ **Tapşırıq.** *Bu nitqi natiqliyin hansı növünə aid etmək olar?*

Natiqlik sənətinin mühüm şərtlərindən biri əl-qol hərəkətlərindən - "jestlərdən" nitqin intonasiyasına, ritminə uyğun şəkildə istifadə etməkdir. Jestlər nitqin təsirliliyini artırır, ona emosional güc verir.

Ancaq əl-qol hərəkətlərindən çox istifadə etmək yeri gəldi-gəlmədi əl-qol atmaq, nəticə etibarilə nitqin təsirliliyini artırmaq əvəzinə, azalda bilər. Ona görə də görkəmli nitq ustaları hər bir jesti ölçüb-biçir və onlardan yerli-yerində istifadə etməyə çalışırlar.

Bütün natiqlərin eyni jest sistemindən faydalanması mümkün deyil. Adətən, hər bir görkəmli natiqin özünəməxsus jest üslubu olur.

■ **Tapşırıq.** *Asağıdakı nitq mətnini müvafiq jestlərlə müşayiət etməklə ucadan oxuyun.*

Cənablar! Mən Sizin nəzərinizə çaldırıram ki, Azərbaycan qədim mədəniyyət ölkəsidir, Azərbaycan xalqı isə yüksək mədəniyyətə malik bir xalqdır. Biz qonşu dövlətlərlə müasir beynəlxalq tələblərə uyğun əlaqələr qurmaq tərəfdarıyıq, heç kimin torpağında gözümüz yoxdur. Ancaq öz torpağımızda bir qarışını da heç bir qəsbkara güzəştə getmək fikrində deyilik.

Cənablar! Mən güman edirəm ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı öz böyük siyasi nüfuzundan istifadə edib, Azərbaycana və Azərbaycan xalqına qarşı qeyri-sivilizasiyalı, hətta birbaşa aqressiv münasibətə son qoyulmasına çalışacaqdır.

Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm!

■ **Tapşırıq.** *Şeiri ucadan oxuyun, poetik intonasiyanın tələblərindən irəli gələn jestlər edin.*

Nəbi Xəzri

Şuşanın yolları

Hər yanda bir məclis qurulub gedir,
Buz kimi bulaqlar durulub gedir,
Dağların döşüylə burulub gedir,
Gör necə qovuşur yollara yollar,
Siz nə gözəlsiniz, yollar, a yollar.

Dağın ətəyinə qədəm qoyunca,
Qarqar uğuldayır dərə boyunca,
Durub hüsnünüzə baxım doyunca,
Baxım heyran-heyran mən sizə, yollar.

İlk dəfə gəlmişik üz-üzə, yollar,
Sərin bulaqlardan ellər su içmiş,
Dostunu düşməndən yaxşıca seçmiş,
Burdan Vaqif ötmüş, Vidadi keçmiş,
Gərək ki, onları tanıya yollar.
Onların izləri hanı, a yollar?

Sevirəm çeşməli, sulu dağları,
Vüqarlı dağları, ulu dağları,
Döysə də qar, yağış, dolu dağları,
Dolanıb aparır dağlara yollar,
Bağçalara yollar, bağlara yollar.

Dağların zirvəsi ağa bürünür,
Yaşıl quzeylərdən duman sürünür,
Qəlbimdən bu yerə yollar görünür,
Gör necə qovuşur, yollara yollar,
Siz nə gözəlsiniz, yollar, a yollar!

■ **Tapşırıq.** *Təsdiq, inkar, təəccüb, razılıq və s. bildirən jestlər edin, sonra həmin jestlərin təsvirini (şifahi, yaxud yazılı) verin.*

■ **Tapşırıq.** *Mətni nitq mədəniyyətinin tələbləri baxımından: a/ düzgünlüyünə; b/ dəqiqliyinə; c/ ifadəliyinə görə redaktə edin.*

Azərbaycan mənşəli coğrafi adlar istər aran və istərsə də dağlıq ərazinin bütün qurşaqlarında öz əksini tapmışdır. Ancaq son yarım əsr ərzində Ermənistanda olan Azərbaycan mənşəli uydurma adlarla əvəz edilmişdir. Bu cəhdlər sağlam köklər üzərində deyil, millətçilik hissləri özlündə edilmişdir. Coğrafi adlar yerin yaddaşındadır. Bu adları ona insanlar zaman və məkan daxilində vermişlər. Deməli, coğrafi adlar torpağa hopmuş, xəritələrə həkk olunmuş, yazılarda daşlaşmışdır, sinələrdə bəslənmişdir. Biz azərbaycanlıların birinci müqəddəs borcu həmin coğrafi adları yaşatmaqdır. Buna görə coğrafi adlar toplanmalı və onlar ümumiləşdirilib nəşr edilməlidir.

Əgər biz bu gün coğrafi adlarla məşğul olmasaq, gələcək nəsil ana yurdunu indi tərk etmişləri heç vaxt bağışlamayacaqdır. Coğrafi adların tədqiqinin sabaha qalması bizim üçün bağışlanılmayacaqdır. Bu, bizim üçün bağışlanılmaz səhvlərdən biri və mən deyərdim ki, ən böyüyü olardı.

■**Tapşırıq.** *Azərbaycanın görkəmli siyasi xadimlərindən birinin televiziya çıxışını yadınıza salın, onun özünəməxsus (daha çox istifadə etdiyi) jestlərini qeyd edin.*

■**Tapşırıq.** *Xoşunuza gələn artistlərin yadınızda qalmış jestlərini göstərməyə və həmin jestlərin mənasını izah etməyə çalışın.*

Nitq prosesində üz əzələlərinin mənalı hərəkəti (təəccüb, narazılıq, ehtiram, sevinc və s. müxtəlif emosiyalar ifadə etməsi) mimika adlanır. Nə isə danışır və üz hərəkətsiz (mənasız, ifadəsiz və s.) saxlamaq mümkün deyil və təbii ki, mimika nitqin anlaşılmasında, məsələn, sözün ciddi, yaxud ironiya ilə deyilməsini başa düşməkdə mühüm rol oynayır.

Mimika vasitəsilə natiq nitqinə müəyyən emosionallıq, sözlə ifadəsi mümkün olmayan çalarlar gətirir.

Jestlə mimika mükəmməl nitqdə bir-birini tamamlayır və vahid psixoloji akt kimi çıxış edir. Şifahi ədəbi dil bunlarsız mümkün deyil.

NITQ MƏDƏNİYYƏTİ SXEMLƏRDƏ

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Nitq mədəniyyəti dilçiliyin praktik sahəsi olub, dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə qaydalarını öyrənir.

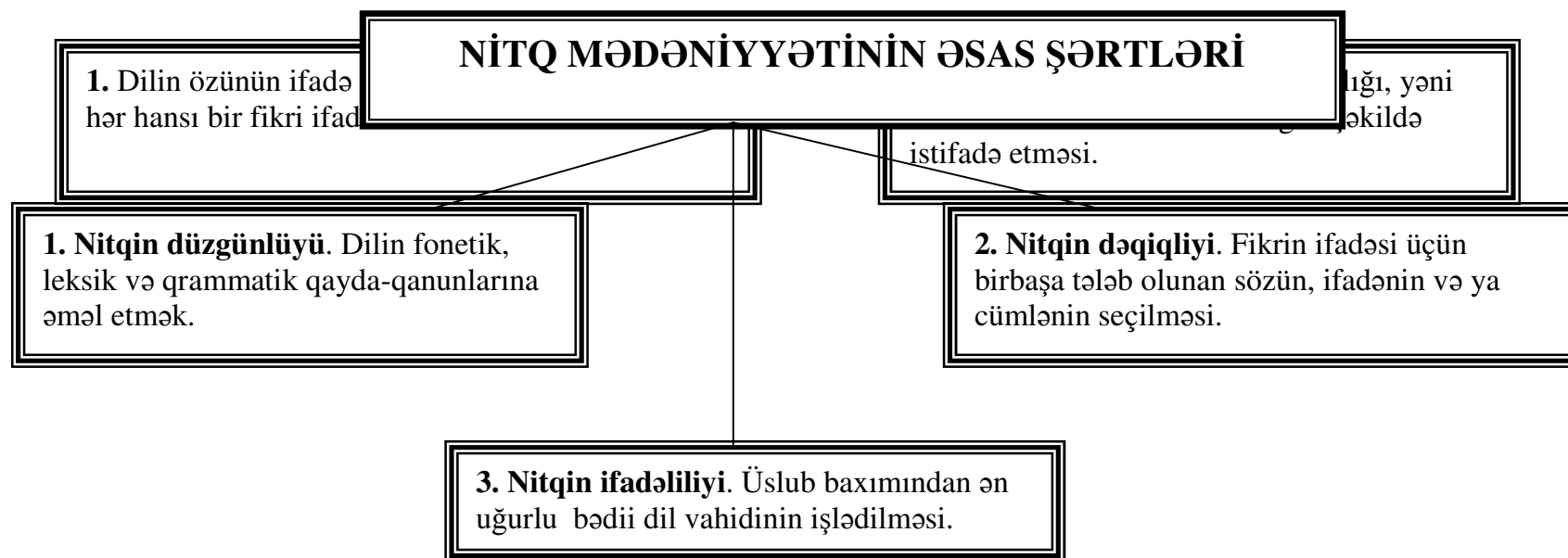
1. Nitq mədəniyyətinə yaxşı yiyələnmək üçün dilin fonetik, leksik, qrammatik qayda-qanunlarını bilmək və nitq zamanı əməl etmək lazımdır.

2. Nitq mədəniyyətində dilçiliyin nəzəri fikirləri əməli şəkildə həyata keçirilir. Buna görə də nitq mədəniyyəti dilçiliyin nəzəri yox, praktik sahəsidir.

3. Nitq mədəniyyətində ayrı-ayrı dil faktları və ya hadisələri yox, dilçiliyin qayda-qanunları sistemi öyrənilir (Nitq mədəniyyətinin konkret predmeti yoxdur).

4. Natiqliklə nitq mədəniyyəti eyni deyil. Natiqlik sənətdir. Ədəbi dilə yiyələnmək nitq mədəniyyətinə yiyələnməyin yoludur.

GÖZƏL NİTQ ÜÇÜN ŞƏRTLƏR

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

Ədəbi dil – milli dilin müəyyən qayda-qanunlara tabe olan və xalqın nümunəvi ünsiyyətə xidmət edən nitq formasıdır.

1. Ədəbi dil xalq dilinin ciddi fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik formaları əsasında fəaliyyət göstərən ən yüksək formasıdır.

2. Ədəbi dil xalq dilinin cilalanmış formasıdır. O, dialektdən fərqlənir.

3. Ədəbi dil bütün üslubların sistemidir.

4. Xalqımızın inkişafı, dünya mədəniyyətinə inteqrasiyası ilə bağlı elmi-kütləvi üslub formalaşmış.

5. Ədəbi dilin iki forması var:

1. Şifahi ədəbi dil

2. Yazılı ədəbi dil

II- YAZILI ƏDƏBİ DİL

1. Yazılan dildir.

2. Orfoqrafik normalara tabe olur.

3. İlk nümunələri dövlət sənədlərinin, dövlət başçıların məktublarının və bədii əsərlərin dili olmuşdur.

4. Mədəni inkişafın yüksəlməsi ilə dairəsi daha da genişlənməmişdir.

5. Qəzet və jurnalların, elmi və publisist kitabların, reklamların da dili yazılı ədəbi dil nümunəsidir.

I- ŞİFAHİ ƏDƏBİ DİL

1. Saslanan ədəbi dildir.

2. Əlifba, yazı yaranmamışdan qabaq xalq yaradıcılığının dili kimi işlənmişdir.

3. Orfoepik normalara tabe olur.

4. Nitq, çıxış və məruzələr şifahi ədəbi dil normalarıdır.

5. Radio, televiziya dilinin hesabına daha da genişlənir.

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN NORMALARI

1. FONETİK NORMA

2. LEKSİK (LEKSİK-SEMANTİK) NORMA

3. QRAMMATİK NORMA

1. Dilimizin dialekt və ya şivələrinə məxsus normalardan və xalq danışığı dilindəki qeyri-mükəmməl normalarından fərqlənir.

3. Orfoqrafik və orfoepik normalar fonetik və qrammatik normalar əsasında formalaşır.

5. Ədəbi dilin normaları bütövlükdə bir sistem şəklindədir, ancaq hər bir normanın müstəqilliyi də vardır.

2. Sabiq, mükəmməl normalardır. Onlar müəyyən tarixi təkamülün məhsuludur.

4. Azərbaycan dili iltisacı quruluşa malikdir: sözlər ahəng qanununa tabe olur, şəkilçilər sözün sonuna qoşulur, cümlə qrammatik kateqoriyalarla təşkil olunur.

6. Dilimizin fonetik, leksik, qrammatik, orfoepik və orfoqrafik normaları normativ qrammatikalarda, dərslik və lüğətlərdə əks olunur.

FONETİK NORMA

Dilin fonetik norması həm orfoepik, həm də orfoqrafik normanı birləşdirir.

I Sözüün ədəbi dildəki tələffüz qaydası **orfoepik norma** adlanır.

II Sözüün ədəbi dildəki yazılış qaydası **orfoqrafik norma** adlanır.

1. Hər iki norma dilin fonetik quruluşu, xüsusilə də ahəng qanunu ilə müəyyən edilir. Fonetik normada dəyişmə gec olur.

2. Dilimizin orfoepik və orfoqrafik normaları orfoepik və orfoqrafik lüğətlərdə əks olunmuşdur.

3. Sözlər ədəbi dildə düzgün tələffüz edilmədikdə və ya düzgün yazılmadıqda fonetik norma pozulur.

4. Elə sözlər var ki, onları tələffüz edildiyi kimi yazmaq və ya yazıldığı kimi tələffüz etmək səhvdir.

LEKSİK NORMA

Leksik normanın əsas şərti sözlərin dəqiq seçilməsi, ifadəli şəkildə və məna incəlikləri nəzərə alınmaqla işlədilməsidir.

1. Ədəbi dilin leksik normaları yazılı dildə və ya şifahi nitqdə hər bir sözün mənasına yaxşı bələd olmağı, onun düzgün və yerində işlətməyi tələb edir.

2. Yazıda və ya nitqdə hər hansı bir söz düzgün və yerində işlədilməklə ədəbi dilin leksik norması pozulur.

3. Dilimizin lüğət tərkibində əsl türk sözləri ilə yanaşı, həm formaca, həm də məzmunca türkləşmiş ərəb və fars mənşəli sözlər işlənir.

4. Dilimizə Avropa dillərinə məxsus sözlərin daxil olması XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində başlanıb.

5. Dünyanın bütün ədəbi dillərində olduğu kimi, dilimizdə də leksik (leksik-semantik) normanın keyfiyyətini milli leksika təşkil edir. Alınma sözlərin forma və məzmunca milliləşməsi həmin leksik mühitdə aədirdir.

6. Leksik normada dəyişkənlik fonetik və qrammatik normaya nisbətən daha tez olur.

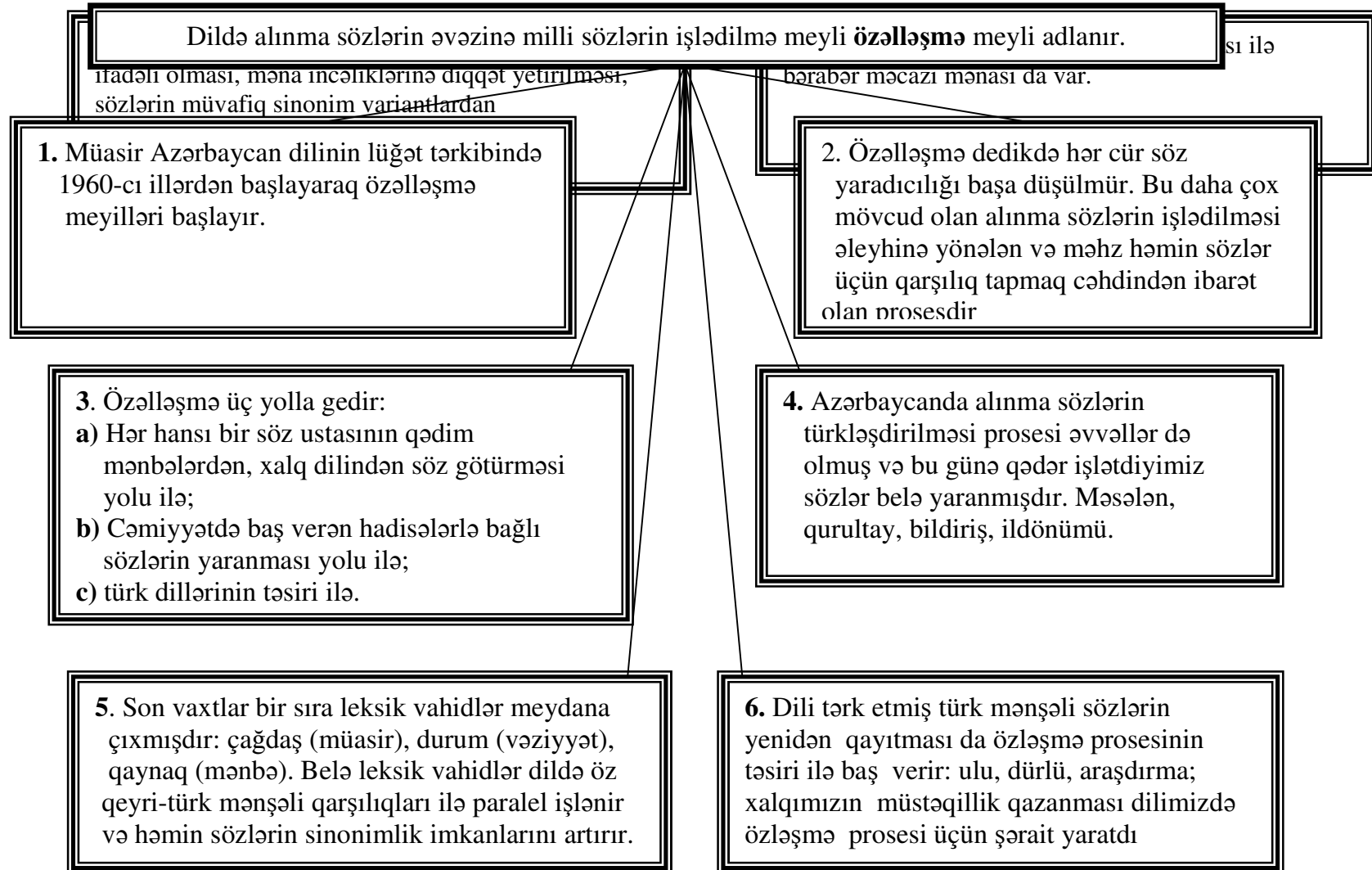
7. Milli leksika (əsl türk sözləri) ədəbi dildə daha fəaldır, dildə işlənmə tezliyi yüksəkdir.

8. Elə alınma sözlər var ki, ədəbi dilin müəyyən bir funksional üslubu üçün xarakterikdir. Məsələn: elmi üslubda işlənən terminlərin çoxu alınmadır.

9. Leksik norma funksional üslublara görə fərqlənir. Məsələn: bədii üslubda obrazlı sözlər işləndiyi halda, elmi üslubda terminlər üstünlük təşkil edir.

10. Ədəbi dildə söyüşlərə, loru və kobud sözlərə yer verilmir.

DİLİMİZDƏ ÖZƏLLƏSMƏ MEYİLLƏRİ

GRAMMATİK NORMA

Grammatik norma sözlər və cümlələr arasındakı əlaqələrin istər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə düzgün quruluşunu tələb edir.

2. Miqdar sayından sonra gələn isimlər təkdə işlədilir.

2. Adlara (isim, sifət, say və s.) sıra ilə cəm, mənsubiyyət, hal və xəbərlik şəkilçiləri artırılır.
universitet-lər-imiz-də-dir

3. Fel kökünə sıra ilə təsirlik, qrammatik mənə növü, sadə şəkillərin morfoloji əlaməti və şəxs (xəbərlik) şəkilçiləri artırılır: **yaz-ış-aq**

4. Mübtədə ilə xəbər şəxsə və kəmiyyətə görə (III şəxsin cəmi istisnadır) görə uzlaşır.
Mən oxuyuram. Onlar gəlir (lər)

5. Cümlədə söz sırası gözlənilir.
Mübtədə – təyin – tamamlıq- zərflik – xəbər.
Təyin ya əvvəldə, ya da təyin olunanın yanında gəlir.

6. Yuxarıda qeyd olunan 5 qaydaya əməl edilmədikdə, sözlərin qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqələnməsində səhvə yol verildikdə qrammatik norma pozulur.

7. Ədəbi dilin normaları uzun müddət dəyişməz, sabit qalır. Leksik normada zaman keçdikcə müəyyən dəyişiklik baş verir. Fonetik və qrammatik normalarda isə dəyişmə nisbətən gec olur.

NATIQLIK SƏNƏTİ

Natiqlik müəyyən peşəkarlıq tələb edən qədim sənətdir. Əsas növləri:

1. Bəddi natiqlik

2. Akademik natiqlik

3. Siyasi natiqlik

4. İnzibati-idarə natiqliyi

5. İşgüzar natiqlik

**Nitqi ədəbi normalara uyğun, düzgün, dəqiq və gözəl (ifadəli) olan adamlar nitq adlanır.
Əsas tələbləri:**

1. Düzgün, dəqiq və gözəl (ifadəli) danışmaq.

2. Dinləyicilərin (auditoriya) səviyyəsini nəzərə almaq, onlar üçün anlaşılıq bir dildə danışmaq.

3. Nitqin intonasiyasına, ritminə fikir vermək və ona uyğun əl-qol, baş və bədən hərəkətləri etmək.

4. Mövzu haqqında yığcam danışmaq, mətləbdən kənara çıxmamaq

5. Nitqə əvvəlcədən hazırlaşmaq və sonra təhlil edib konkret nəticələr çıxarmaq.

NİTQ ETİKETLƏRİ

Ünsiyyət zamanı müraciət, görüşmə, ayrılma, təbrik və s. formalarına (ifadələrinə) nitq etiketləri, yaxud nitq yarlıqları deyilir.

Nitq etiketləri xalqın milli mədəniyyətinə, təfəkkürünə uyğun olur və nitq mədəniyyətinin mühüm bir göstəricisi sayılır. Nitq etiketlərinin aşağıdakı növləri var.

Bəzi nitq etiketləri minilliklər boyu sabit qalır, bəziləri müəyyən dövrdə işlənib sonra ünsiyyətdən çıxır. Məsələn: yoldaş, vətəndaş

1. Müraciət etiketləri: Özündən yaşca böyüyə “Siz” deyərək müraciət edilməlidir.

3. Ayrılma etiketləri:
Xudahafiz! Əlvida, Sağ ol!

5. Alqışlar (xeyir dualar):
Allah köməyiniz olsun!

2. Görüşmə etiketləri:
Salam! Salaməleyküm! Xoş gördük! və s.

4. Təbrik etiketləri:
Mübarəkdir! Təbrik edirəm! Gözünüz aydın!

6. Qarğışlar (bəd dualar)
Allahg cəzanı versin!

7. Söyüşlər:

ÜSLUBİYYAT

Üslubları öyrənən dilçilik bölməsi **üslubiyyat** adlanır.

1. Üslub-dil vasitələrindən məqsədyönlü şəkildə istifadə üsuludur. Üslublar həm ümumi, ictimai baxımdan, həm də xüsusi, fərdi baxımdan özünü göstərir.

a) Üslublar ümumi, ictimai məzmun daşdıqda funksional üslublar ortaya çıxır. Onlar bütövlükdə ədəbi dili təşkil edir.

2. Üslubiyyatla müqayisədə üslub anlayışı daha geniş məzmun daşır. Üslubiyyat ancaq dilçilik anlayışdır, üslub ədəbiyyat və incəsənət sahələrinə aiddir: romantik üslub, M.Ə.Sabir üslubu

b) Fərdi üslub xüsusi səciyyə daşır və əsasən, görkəmli şair və yazıçılara aiddir.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN FUNKSIONAL ÜSLUBLARI (milli təfəkkürün müxtəlif sahələrini əhatə etdiyi üçün bir neçə növə bölünür)

1. Bədii üslub

2. Elmi üslub

3. Publisistik üslub

4. Məişət üslubu

5. Rəsmi-işgüzar üslub

Bədii üslubların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

2. Bu üslublar bir-birindən nə qədər fərqlənsə də, onların hamısı ədəbi dilin üslublarıdır.

3. Üslubların hər biri ədəbi dilimizi fonetik, leksik və qrammatik normalarına tabe olur.

BƏDİİ ÜSLUB

Bədii üslub – milli bədii təfəkkürün ifadəsidir. Obrazlı, emosional nitq formasıdır.

1. Bədii üslub ədəbi dilimizin tarixində həmişə aparıcı olmuşdur.

2. Funksional imkanların genişliyinə görə bədii üsluba ədəbi-bədii dil də deyilir.

3. Bədii üslubun ən vacib şərti və ümumi cəhəti obrazlılıqdır.

4. Bədii üslubun obrazlılığı fonetik, leksik, həm də qrammatik səviyyədə özünü göstərir.

5. Emosionallıq (ekspressivlik) ilk növbədə obrazlılıqdan yaranır.

6. Obrazlı nitq həm də emosional (ekspressiv) nitqdır.

Fonetik səviyyədə bədii üslubun göstəriciləri

alliterasiya

Eyni samit səslərin təkrarı:
*Yaxşılığa yaxşılıq hər
kişinin işidir, yamanlığa
yaxşılıq nər kişinin
işidir.*
y, ş samitləri

assonans

Eyni sait səslərin təkrarı:
*Azacıq aşım, ağrımaz
başım.*
a, ı saitləri

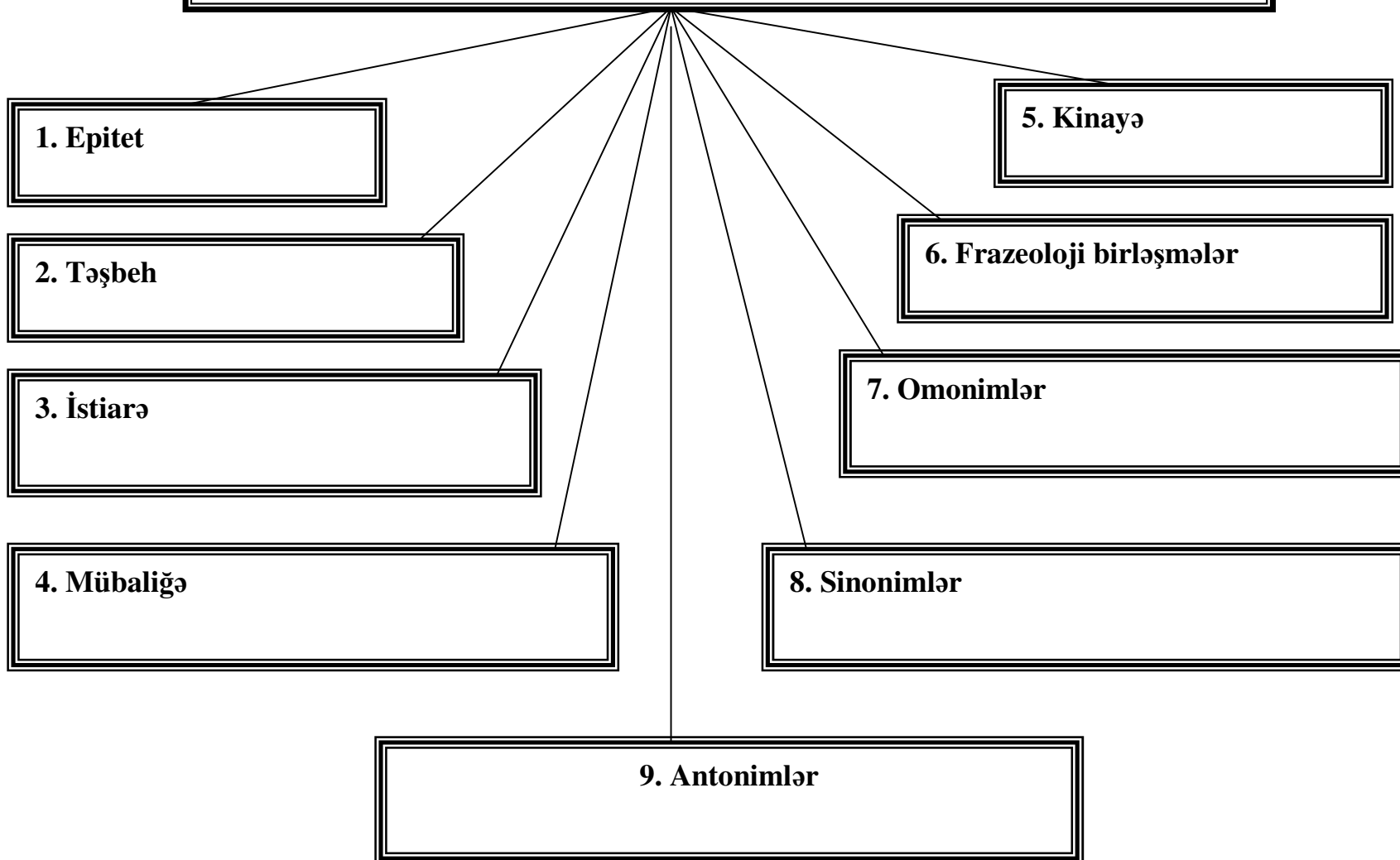
təkrar

Ritmik (fonetik) təkrar:
*Edəməm tərki Füzuli
səri-kuyin yarın,
Vətənimdir,
vətənimdir,
Vətənim
Vətən sözü*

intonasiya

Şerin və ya cümlənin xüsusi intonasiya ilə oxunmasıdır.

BƏDİİ ÜSLUBUN LEKSİK SƏVİYYƏDƏ GÖSTƏRİCİLƏRİ

BƏDİİ ÜSLUBUN QRAMMATİK SƏVIYYƏDƏ GÖSTƏRİCİLƏRİ

1. İnversiya (söz sırasının qəsdən pozulması)

2. Qeyri-normativ quruluşlu cümlələr

3. Ellipsis (sözlərin və ya şəkilçilərin ixtisarı)

BƏDİİ ÜSLUB ÖZÜNÜ GÖSTƏRİR

1. Şeir dili formasında

Müəyyən ahəngə, ölçüyə və bölgüyə malik olan və qafiyələnən

2. Nəsr dili formasında

Müəyyən süjetə malik olan təhkiyənin – hekayə, povest, roman dilidir.

3. Drammaturgiya dili formasında

Monoloq və dialoqlardan ibarət olan səhnə əsərinin dilidir.

SÖZÜN POETİK FUNKSİYASI (POETİZM)

Sözün mətndə bədii vəzifə daşmasına, obrazlı şəkildə işlənməsinə sözün poetik funksiyası deyilir.

1. Mətnə poetik funksiya daşıyan söz və ya ifadə poetizm adlanır.

3. **Yumşaq çörək, yumşaq oturacaq – yumşaq** informativ vəzifə daşıyır.

5. Bədii söz, əsasən, məcazi mənada işlənir və güclü emosional bədii təəsirət varadır.

7. Bir çox sənətkarlar sözdən məharətlə istifadə yolu ilə güclü poetizmlər yaratmışdır.

9. Sözün bədii imkanlarına “**sözün sehri**”, “**sözün estetikası**” da deyilir.

2. Sözün poetik funksiyası onun informativ (məlumat səciyyəli) vəzifəsindən fərqlənir.

4. **Yumşaq ürək, yumşaq xasiyyət – yumşaq poetik** funksional sözdür.

6. Sözün bədii imkanlarının genişliyi birbaşa sözlərin istedadı və yaradıcılıq qabiliyyəti ilə bağlıdır.

8. Zaman keçdikcə ayrı-ayrı poetizmlər hamı tərəfindən mənimsənilir və tədricən informativ səciyyəyə daşır: **şirin arzu**.

10. Sözün köməyi ilə bütöv bir sənəd sahəsi – bədii ədəbiyyat yaranmışdır.

BƏDİİ TƏSVİR VƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ (MƏCAZLAR)

Sözün poetik funksiyası ən çox bədii təsvir və ifadə vasitələrində - məcazlarda özünü göstərir. Məcazlar birbaşa deyil, məcazi mənada işlənən söz və ifadələrdir.

1. Epitet (bədii təyin) – Əşyanın əvvəlinə artırılır və onun müəyyən bir əlamətini bildirir. Epitet adı təyinlərdən fərqli olaraq, məcazi mənada işlənir:
dərin quyu – **dərin** təyindir
dərin mənə – **dərin** epitetdir

2. Təşbeh (bənzətmə) – Bir əşyanın özündən qüvvətli başqa bir əşyaya bənzədilməsinə deyilir. Təşbehdə adətən 4 ünsür olur: **bənzəyən, bənzədilən, qoşma, bənzətmə** əlaməti. *Qız sərv kimi ucadır*. Bu müfəssəl təşbehdir. Son iki ünsürün iştirak etmədiyi təşbeh mükəmməl təşbehdir.

3. İstiarə (metafora) – “köçürmə” deməkdir. Bir əşyanın əlamətinin başqa əşya üzərinə köçürülməsinə deyilir. Təşbehdən fərqi ondadır ki, bənzəyən və bənzədilənin yalnız biri iştirak edir. *Göy kişnədi*.

4. Mübaliğə - Əşya və hadisənin həddindən artıq şişirdilməsinə deyilir. Daha çox folklorda, klassik ədəbiyyatda işlənir.
Nəsrəddin quşlar qanad çalır.

5. Kinayə - sözün zahirən müsbət, əslində mənfi mənada işlənməsidir: ağılsız adam alim deyəndə: 1) yumorlu kinayə: Çox ürəkli adamsan (qorxağa müraciət); 2) Satirik kinayə: Xalqın halına ağlamaqdan gözün çıxıb (Xalqı vecinə almayana müraciət)

Epitet, təşbeh, istiarə, eləcə də, metonimiya (addəyişmə), sinekdoxa, simvol-bədii təsvir vasitələridir. Mübaliğə, kinayə, eləcə də sual, təzad, təkrir, inversiya-bədii ifadə vasitələridir.

MÜƏLLİFİN DİLİ (TƏHKİYƏ) VƏ TİPİN DİLİ

1. Bədii üslubda müəllifin dili (təhkiyə) yazıçının öz üslubudur.

2. Müəllifin dilində hadisələrin təsviri əsas yer tutur.

3. Tipin dili dedikdə əsərdəki surətlərin danışq tərzini nəzərdə tutulur.

4. Adətən tipin dili müəllifin dilindən fərqlənir.

5. Hər tipin özünəməxsus fərqli cəhətləri olur. Məsələn: C.Məmmədquluzadənin "Ölümlər" əsərində İskəndərin danışq tərzini Şeyx Nəsrullahın danışq tərzindən fərqlənir.

6. Tipin dilində bir çox hallarda dialektizmlərə, loru sözlərə, varvarizmlərə rast gəlinir. Məsələn: "Danabaş kəndinin əhvalatları" əsərində Xudayar bəyin dilində söyüşlər işlənir.

ELMI ÜSLUB

1. Elmi üslub milli elmi təfəkkürün ifadəsidir.

2. Elmi üslub müxtəlif elmi sahələrin dilidir.

3. Elmi üslubun əsas xüsusiyyəti məntiqilik, dəqiqlik, ardıcılıq və konkretlikdir.

4. Bədii üslubun əsas göstəriciləri olan obrazlılığa, emosionallığa elmi üslubda, demək olar ki, təsadüf edilmir.

5. Elmi üslubun əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri onda ixtisas sözlərinin – terminlərin bol-bol işlənməsidir.

6. Hər bir elm sahəsinin özünəməxsus terminləri vardır ki, onlar yalnız mütəxəssislər üçün tam və dəqiq şəkildə anlaşılıqlı olur.

7. Elmi üslubda mürəkkəb cümlələr, modal sözlər çox işlənir.

9. Fikrin daha dəqiq və yığcam şəkildə ifadəsi üçün çox vaxt müxtəlif sxem və qrafiklərdən, şərti işarələrdən istifadə edilir.

8. Söz və ifadələr müəyyən elmi anlayışları birmənalı şəkildə, birbaşa ifadə edir.

10. Fikrin müxtəlif cür anlaşılmasına, mətnaltı mənaya və ya çoxmənalılığa yol verilmir.

SÖZÜN TERMINOLOJİ FUNKSIYASI (*TERMİN*)

Sözün elmi üslubdakı əsas vəzifəsinə onun **terminoloji funksiyası** deyilir.

1. Mətdə birbaşa terminoloji funksiya daşıyan söz və ya ifadə termin adlanır.

2. Başqa üslublar üçün səciyyəvi olmayan terminlər elmi üslubun əsas göstəriciləridir.

3. Termin ilk növbədə ayrı-ayrı elm sahəsinə aid olan və yalnız həmin elm sahəsində işləyən mütəxəssislər üçün anlaşılıqlı olur.

4. Terminin xüsusiyyəti təkmənalı olması, yəni bir anlamı ifadə etməsidir.

5. Başqa dillərdə olduğu kimi, bizim dilimizdə də alınma terminologiya – beynəlmiləl səciyyə daşıyan ixtisas sözləri çoxdur.

6. Elmi üslub get-gedə daha çox formullara, sxemlərə meyilli olur.

ELMİ ÜSLUBUN MÜXTƏLİF ELM SAHƏLƏRİ ÜZRƏ TƏZAHÜRÜ

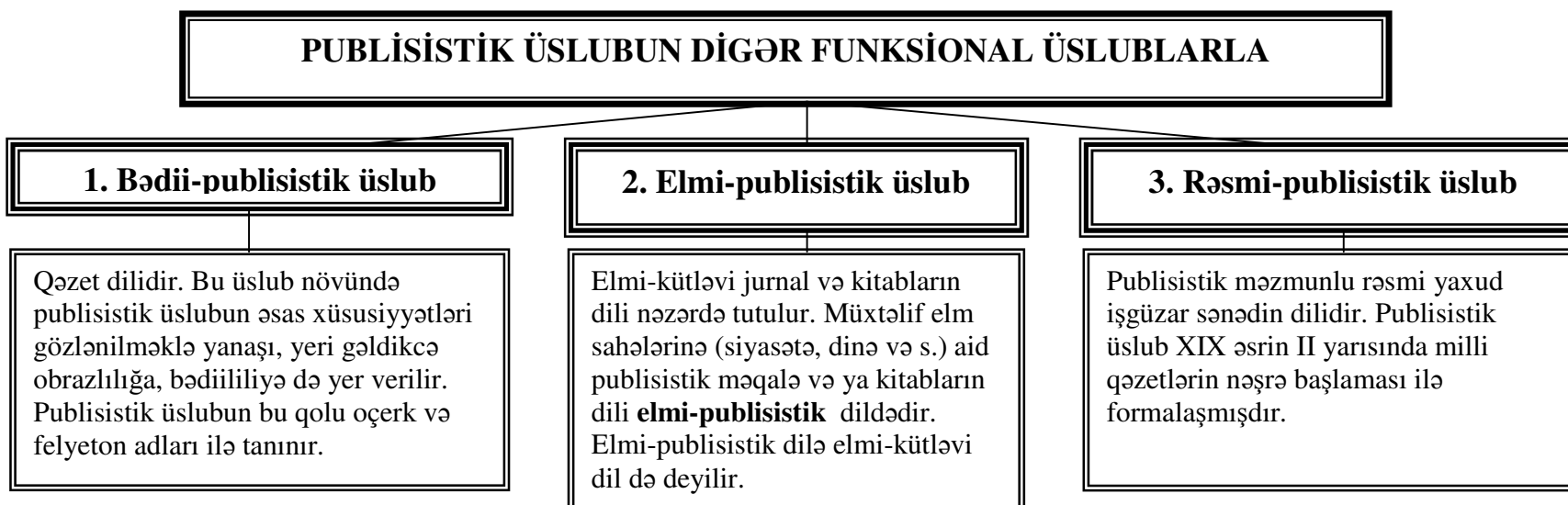
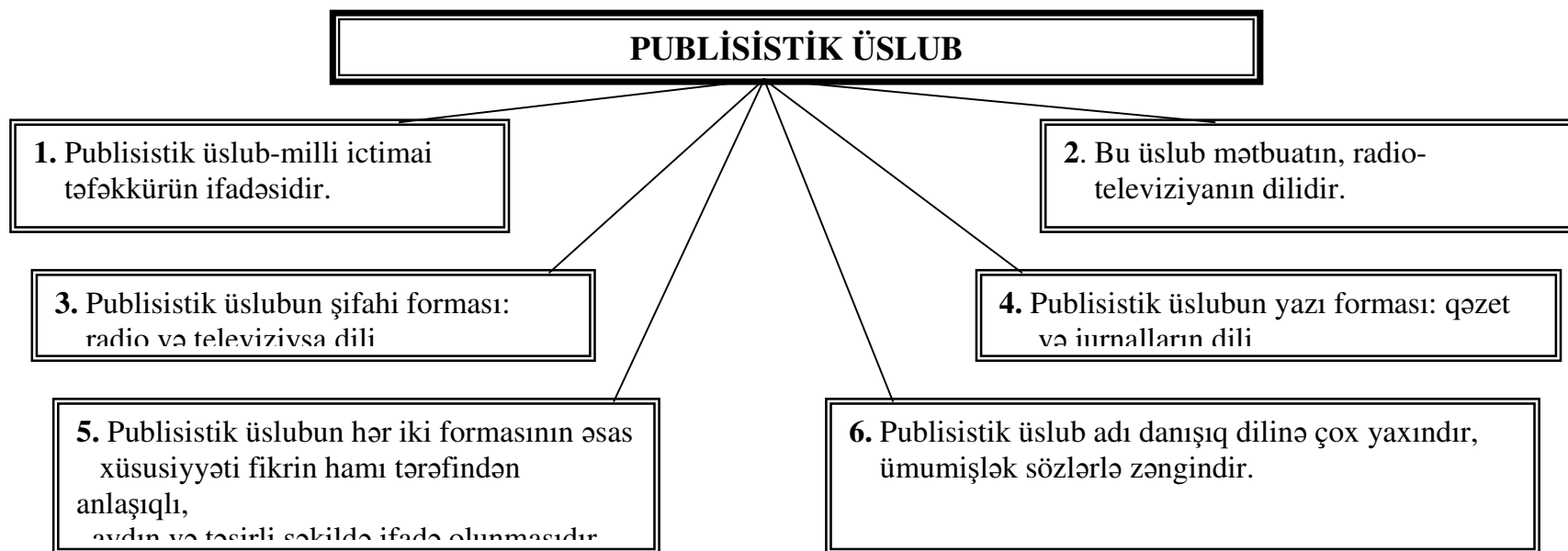
1. Humanitar elmlər
Fəlsəfə, tarix, filologiya, psixologiya və s.

Daha çox milli səciyyə daşıyır.

2. Təbiət elmləri:
Biologiya, coğrafiya, tibb və s.

Daha çox beynəlmiləl səciyyə daşıyır.

3. Texniki elmlər:
Riyaziyyat, fizika, kimya

MƏİŞƏT ÜSLUBU

1. Gündəlik həyatda insanların bir-biri ilə ünsiyyət saxladığı dildir.

2. Ədəbi dilin gündəlik davranışında işlənən sərbəst və şifahi nitq formasıdır.

3. Ədəbi dil ən geniş yayılmış üslubdur.

4. Fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərinə görə yazılı ədəbi dildən fərlənir.

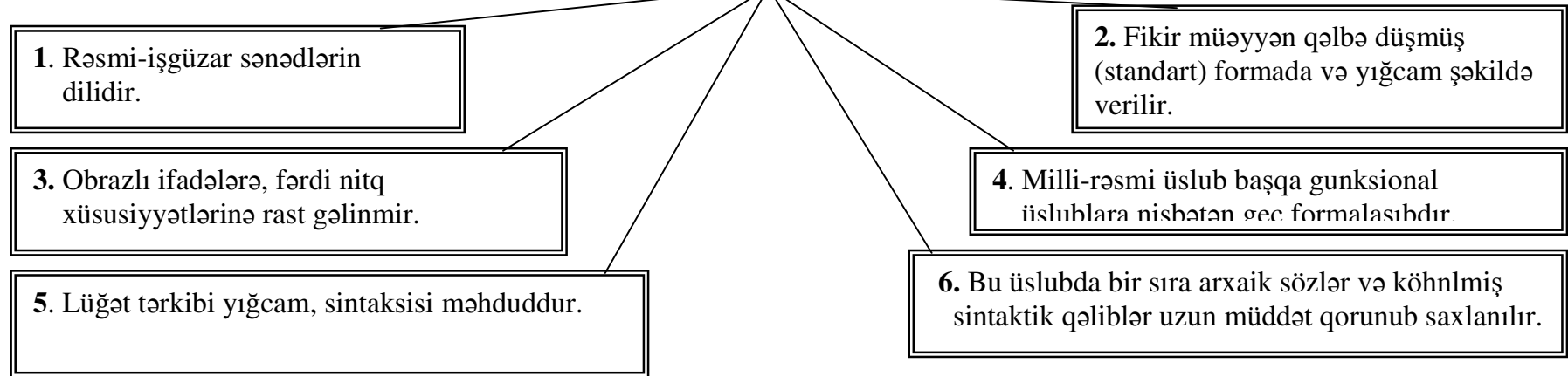
5. Sözlər orfoepik normalara uyğun şəkildə tələffüz olunur, cümlələr də quruluşuna görə yazılı ədəbi dildəki ilə müqayisədə fərqlənir.

6. Əsas səciyyəvi xüsusiyyəti sərbəstliyi və yığcamlığıdır.

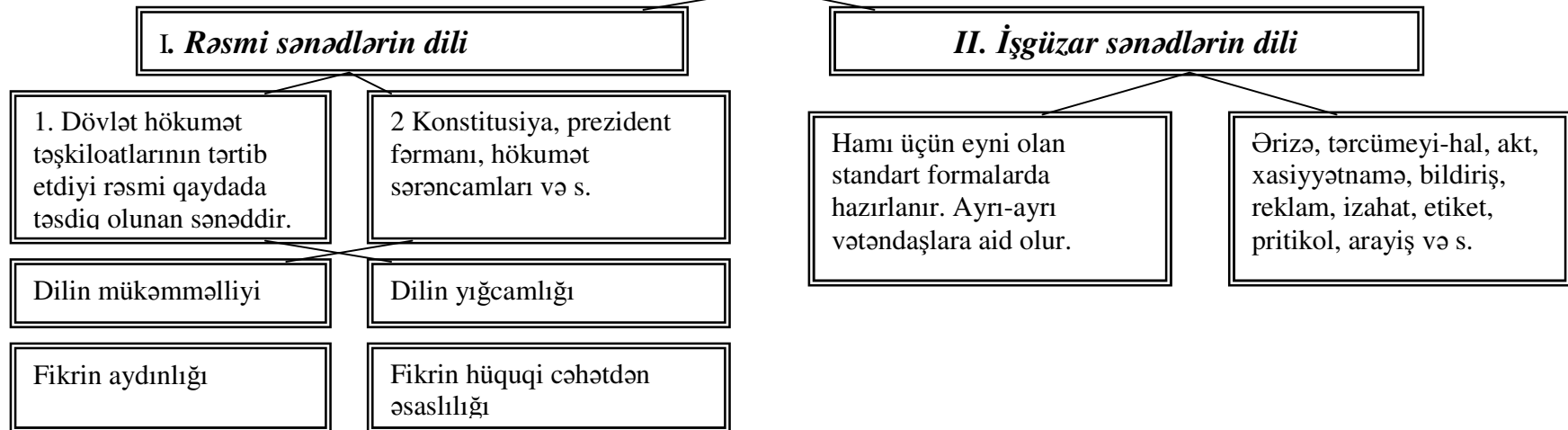
7. İntonasiya ilə jest hərəkətləri mühüm rol oynayır. Yarımqıq cümlələr çox işlənir.

8. Bir çox şair və yazıçılar əsərlərində məişət üslubundan – canlıdanışq dilindən uğurla bəhrələnir.

RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUB

RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUB İKİ YERƏ AYRILIR:

FƏRDİ ÜSLUB

1. Bu və ya başqa bir görkəmli sənətkarlara məxsus şifahi, yaxud yazılı nitq xüsusiyyətləri fərdi üslub adlanır.

2. Fərdi üslub bədii üslublardan daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

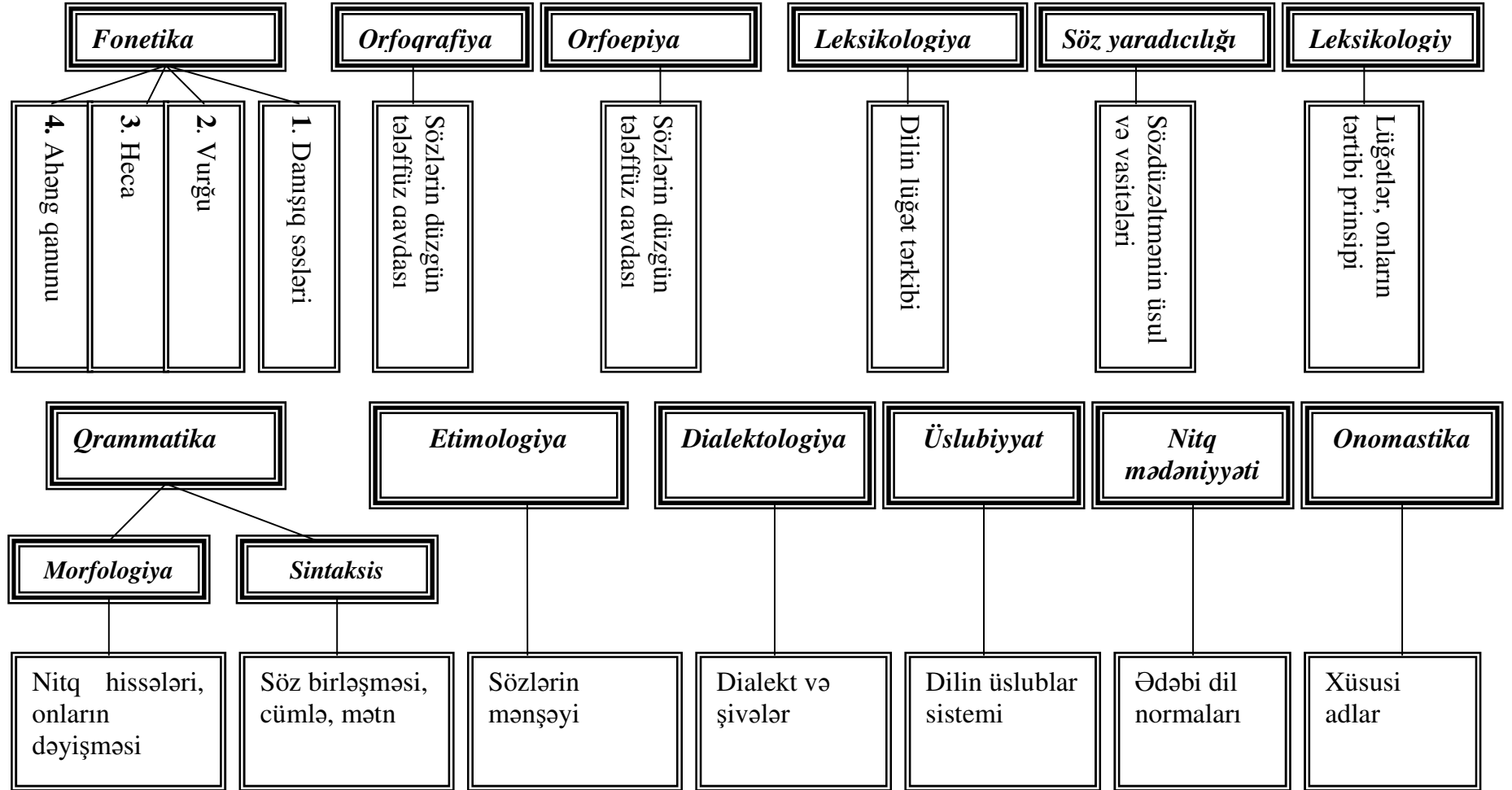
3. Fərdi üslub ayrı-ayrı sənətkarların ümumi dünyagörüşü, təfəkkürü ilə sıx bağlıdır.

4. Ədəbi dilimizin tarixində Nəsimi üslubu, Füzuli üslubu, Sabir üslubu.

5. Fərdi üslubi ictimai-tarixi şərait yetişdirir.

6. Rəsmi-işgüzar üslubdan başqa digər üslubərdə də nitq fərdililiyi olur.

DİLÇİLİYİN BÖLMƏLƏRİ

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNƏ VERİLƏN TƏLƏBLƏR NİTQİN ƏSAS KEYFİYYƏTLƏRİ

NİTQİN DÜZGÜNLÜYÜ. Nitqin düzgünlüyü eyni dərəcədə onun forması və məzmununa hesablanmış anlayışdır, yəni formaca və məzmunca düzgün qurulmuş nitqdir. Düzgün nitqə yiyələnmək üçün təkcə qrammatik qaydalara riayət etmək azdır, ədəbi dilin digər normaları da nəzərdə saxlanılmalıdır. İlk növbədə cümlələr məntiqi cəhətdən düzgün qurulmalı, dilin fonetik, leksik və qrammatik normaları pozulmamalıdır.

Düzgün nitq qarşılıqlı anlamanın açarıdır. Nitqin düzgünlüyü onun qarşılıqlı anlaşılmasını, birliyini təmin edir. Nitqin bu keyfiyyəti olmasa, nitq ünsiyyətinin dəqiqlik, məntiqililik, uyarlıq kimi kommunikativ keyfiyyətləri pozular. Düzgün nitq həmişə ədəbi dil normaları çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Nitqin düzgünlüyü nitq-dil əlaqəsi əsasında anlaşılır.

Düzgünlük kommunikativ keyfiyyətdir. Nitqin düzgünlüyü onun qarşılıqlı anlaşılmasını, birliyini təmin edir. Düzgünlük nitqin struktur təşkilini müəyyən edir. Onun komponentlərinə təkrarlanma, yerləşdirilmə, birləşdirilmə və dəyişdirilmə daxildir.

Düzgünlük cəhətdən nitq iki formada: düzgün nitq və qeyri-düzgün nitq. Düzgün nitq gerçəklik haqqında məlumatın daha düzgün formasıdır. Düzgün olmayan nitq mətni anlamaq işini çətinləşdirə və ya strukturda ciddi pozulma yarada bilər, onun gerçəklik haqqında verdiyi məlumat dəqiq olmaz. Yanlışlıq qeyri-dəqiqlik törədir. Düzgün nitqin məzmunu qaydalı formalaşdığı və ifadə olunduğu üçün əlverişli sayılır, çünki hərəkidir.

Nitq mədəniyyəti qrammatik cəhətdən cümlələrin düzgün qurulması, sözlərin düzgün işlədilməsi, düzgün tələffüz edilməsi, fikrin aydın, dəqiq və məntiqi ardıcılıqla ədəbi tələffüz normalarına uyğun ifadə etməyi bacarmaq deməkdir. N.Q.Çernişevskinin sözləri ilə desək, “ifadənin qeyri-dəqiqliyi və dolaşlıqlığı, əlbəttə, fikrin dolaşlıqlığına təsir göstərir. Dil şüurun ifadə formasıdır; dil düzgün deyildirsə, deməli, şüur da qüsurludur. Əgər dil (nitq) səliqəsiz və anlaşılmazdırsa, deməli, orada fikrin özü də qeyri-dəqiqdir».

Nitqin bu keyfiyyətindən bəhs olunarkən çox zaman göstərilir ki, düzgünlük həm yazılı, həm də şifahi nitqdə qrammatik qaydalara əməl etməkdir. Lakin nitqin düzgünlüyü üçün təkcə qrammatik qaydaları gözləmək kifayət deyildir. Qrammatikanı yaxşı bilən adamlardan elələrinə təsadüf edilir ki, onların nə yazdıqlarını oxumaq, nə də

danışığını dinləmək, anlamaq mümkündür. Belələrinin nitqi cansız, təsirsiz və qüsurlu olur. Düzgün nitqə yiyələnmək üçün qrammatikanın qaydalarını bilməkdən əlavə, ədəbi dilin digər normalarına da riayət etmək lazımdır. Bunun üçün cümlələr məntiqi cəhətdən düzgün qurulmalı, oradakı fikirlər aydın olmalı, münasib sözlər seçilməli, həmin sözlər düzgün tələffüz edilməli, canlı sözün təsir gücünü artıran vasitələrdən yerində və məqsədəuyğun istifadə olunmalıdır. Nitqin düzgünlüyü üçün başlıca şərtlərdən biri ifadə edilən fikrin reallıqla bağlılığı, gerçəkliyin hadisə və predmetlərini olduğu şəkildə əks etdirməsidir. Reallıqdan uzaq, ona söykənməyən nitq hansı mövzuda olursa-olsun maraqsızdır, təsirsizdir, sönükdür.

Nümunəvi nitqin mühüm şərtlərindən biri də cümlələrin düzgün qurulmasıdır. Bu cəhətdən natiqin nitqi başqalarından fərqlənməlidir. O, dinləyicilərlə ünsiyyətin bütün formalarında fikrini dolğun, sanballı, aydın və təsirli cümlələrlə ifadə etməyi bacarmalıdır. Danışq prosesində yaxşı cümlə qurmaq məqsədlə fikirləşmək və nümunəvi cümlələr düzəltmək mümkün deyildir və buna ehtiyac da yoxdur. Belə bacarıq xüsusilə natiqlərdə möhkəm nitq vərdişinə çevrilməli, nəzərdə tutulan fikir özünəməvafiq forma ilə verilməlidir.

Nitqin düzgünlüyü yalnız o zaman təmin oluna bilər ki, nitq söyləyən şəxs bədii təsvir vasitələrindən, sinonimlərdən, obrazlı ifadələrdən, yeri gəldikcə atalar sözləri, zərb-məsəllərdən, aforizmlərdən məqamında bəhrələnsin.

Danışan bu vasitələrlə ən incə mətləbləri dinləyicilərə çatdırma bilməlidir. Belə obrazlı ifadələr yerində, məqamında işlədikdə nitq xoşagəlimli olur, onun bədiiliyi, təsir gücü artır.

Deməli nitqin düzgünlüyü üçün məntiqi və qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş cümlələr əsas götürülməklə ədəbi tələffüz qaydaları gözlənilməli, normal diksiya, nitq fasilələri, məntiqi vurğu nəzərdə saxlanılmalıdır.

NITQİN TƏMİZLİYİ. Danışq normalarından kənara çıxmayan, yararsız yad üsürlərdən uzaq olan və milli ədəbi dilin qayda və qanunlarına uyğun gələn nitq təmiz adlanır. Belə nitq dil vasitələrinin təhrif olunması ədəbnə, ədəbi dilin normalarından kənara çıxmağa yol vermir. Əlbəttə, hər bir şəxs öz nitqində həmişə bu tələbləri ödəyə

bilmir. Bəzilərinin nitqi düzgün, təmiz olmur, kələ-kötür olur. Belə nitq dilin təmizliyinə zərbə vurur. Dilin, nitqin təmizliyinin pozulmasının müəyyən səbəbləri var. Bunun birincisi dialektizmlərdir. Bəzilərinin nitqində həddən artıq yerli şivə və dialekt sözləri işlədilir. İkincisi, nitqdə varvarizm, vulqarizm və jarqonizmlərdən istifadədir.

Heç bir ehtiyac olmadan nitq dialektizm, varvarizm, jarqonizm və əcnəbi sözlərlə yüklənir. Dialektizmlərin ədəbi nitqdə işlədilməsi və tətbiq olunması mümkündür. Azərbaycan həyatını, kəndini təsvir edən, milli kolorit yaradan hər bir yazıçı əsərində dialekt sözlərinə müraciət edir, dialekt leksikası işlədir. Bədii nitqdə dialektizmlərin işlədilməsinə çox ehtiyatla yanaşmaq lazımdır.

Bədii üslubdan kənarında dialektizmlərin işlədilməsi arzuolunmazdır. Elə ziyalılar var ki, onlar öz nitqlərində əcnəbi sözlərdən, dialektizmlərdən, loru sözlərdən, jarqonlardan bol-bol istifadə edir. Belə ziyalıların nitqini «ədəbilikdən uzaq ziyalı nitqi» adlandırmaq olar.

Bədii əsərlərdə dialektizmlərin tez-tez yersiz işlədilməsi özünü doğrultmur, onların xüsusən nəsr əsərlərində yersiz işlədilməsi fikrin asanlıqla anlaşılmasına maneçilik törədir.

Dilin təmizliyini qoruyub saxlamaq üçün aşağıdakılara əməl olunmalıdır:

1) *Nitqdə məhəlli dialektlərə, yerli şivələrə məxsus danışq tərzinə yol verilməməlidir:*

2) *Əcnəbi sözlər lüzumsuz işlədilməməlidir.* Bəzi hallarda natiqlər heç bir ehtiyac olmadan nitqlərini çətin, mənası çoxları üçün aydın olmayan terminlərlə doldururlar ki, nəzərdə tutulan fikir, məzmun bu terminlərin kölgəsində itib-batır, mətləb dinləyici üçün aydın olmur.

3) *Tüfeyli sözlərlə bağlı qüsurlar aradan qaldırılmalıdır.* Bəziləri danışq zamanı qurmaq istədikləri cümlələri tamamlaya bilmir, zəruri sözləri tapmaqda çətinlik çəkirlər. Bu səbəbdən danışqan yersiz fasilələr etmək məcburiyyətində qalır, mətnlə əlaqəsi olmayan sözlər, ifadələr işlətməli olur: əsas etibarilə, deməli, məsələn, türkün məsəli, ən azı, ona görə ki, beləliklə, adı nədir, adını sən de.

4) *Jarqon sözlərin və ifadələrin işlədilməsi* (məsələn; znaçit, voobşe, temboli, mejdu proçim) məqbul sayılmamalıdır.

- 5) *Mədəni danışığda başqasını təhqir etmək, heysiyyətinə toxunmaq məqsədini daşıyan söyüş və qarğışlara, adəbsiz, təhqiramiz, qeyri-etik sözlərə, ifadələrə (anqırmaq, bağırmaq, soxuşdurmaq, xosunlaşmaq, donquldanmaq, qatıqlamaq, qanmaq, tülkü, ayı, eşşək, qoduq, heyvərə, alçaq, tupoy, qanmaz, gəbərtmək, qırıldamaq, burnunu soxmaq, kəllən haqqı, çərənləmək, başı girməyən yerə bədənini soxmaq, hırıldamaq, hürkmək, xoruzlanmaq və s.) yer verilməməlidir.*
- 6) *Äëëèí òÿìèçëèèéíÿ öÿëÿë ýÿòèðÿí ñþç ãðóíëàðûíäàí àèðè äÿ àðqíëàðäûð. Ôðàíñûç äèèèíäÿí êâ-ìèø áó òàðìèí àèðûíäà ìÿùäóä äàèðÿÿÿ èøëÿíèá áàøääèàðûíúí áàøà äöøìÿäèèè øÿððè èòääÿ âÿ èà ñþç íÿçÿðäÿ òòòóéóð.*

NİTQIN ZƏNGİNLİYİ. Nitqin zənginliyi dil və nitq əlaqəsi əsasında meydana gəlir. Nitqdə müxtəlif və təkrarlanmayan dil vahidlərinin işlədilməsi nitqi zənginləşdirir. Nitqdə eyni işarələr və işarələr həlqəsi nə qədər az təkrarlanarsa, nitq o qədər qazanar, zəngin olar. Bu, o deməkdir ki, dil strukturu nə qədər zəngin olarsa, nitq də o qədər zəngin olacaq. Nitqdə eyni dil ünsürlərinin yersiz təkrarlanması, eyni konstruksiya və formaların dalbadal verilməsi, düzülməsi, şablon ifadə vasitələrinə tez-tez müraciət nitqi zənginləşdirmir. Əksinə, bu, nitqin yoxsulluğu, kasıblığı deməkdir. Eyni cür danışığ tərzi, monoton intonasiya dinləyiciləri yorur, nitqi korlayır.

Nitqin zənginliyini və ya kasıblığını obyektiv mühakimə etmək üçün mətnin statistik təhlili, eyni üslubda yazan müxtəlif müəlliflərdən götürülmüş mətnlərin müqayisəsi aparılmalıdır.

Nitqin zənginliyi bütün üslublar üçün səciyyəvidir. Lakin bədii və publisistik üslublarda nitq zəngin, elmi üslubda isə zəifdir.

Nitqin zənginliyi üçün başlıca meyar danışanın (yazanın) geniş söz ehtiyatına malik olmasıdır. İnsan təfəkkürünün hüdudu sonsuzdur, dildə sözlərin miqdarı bununla nisbətə məhduddur. Natiq bu cəhəti nəzərə almalı, hər hansı bir mətləbi aşkarlayarkən daha münasib sözlərdən – sinonimlərdən, antonimlərdən, frazeoloji birləşmələr və ibarələrdən, digər məcazlardan, intonasiya, üslubi vasitələr və s.-dən məharətlə istifadə etməyi bacarmalıdır.

Nitqin zənginliyi və emosionallığını təmin edən amillərdən biri də intonasiyadır. Bu o deməkdir ki, söylənilən fikirlər, onlara münasibət uyğun səs tərtibatı, avazla verilə bilsin, nitq rəngarəng intonasiya çalarlarına malik olsun, danışan intonasiya elementlərindən (məntiqi vurğu, nitq fasiləsi, nitq tonu, səsin tembrri və s.) düzgün istifadə etməyi bacarsın və s. Nitqin intonasiya baxımından zənginliyindən danışarkən sual, nida, əmr cümlələri, xitablar, ara sözlər, ara cümlələr və s. sintaktik quruluşların özünəməvafiq formada, təbii şəkildə tələffüz olunmasının vacibliyi də diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Nitq zənginliyinin başlıca əlamətlərindən biri də onun məzmun cəhətdən dolğunluğudur. Nitq o zaman maraqla dinlənir ki, haqqında bəhs olunan məsələ yeni olsun, həm də hərtərəfli şəkildə, sübutlarla, dəlillərlə, həyati misallarla, dinləyicini qane edəcək bir formada şərh edilsin.

NİTQİN AYDINLIĞI. Nitq üçün aydınlıq, səlislilik və yığcamlıq yüksək qiymətləndirilir. Nitqin düzgünlüyü fikrin aydın ifadəsinin ilkin şərti sayılır. İnsan ifadə edəcəyi mövzu haqqında mükəmməl məlumata malik olub onu dərindən və yaxşı bilirsə, müvafiq dil vasitələri hesabına nitqində sözcülüyə yol verməz, fikrini maraqlı qurar, dolaşq cümlələrə deyil, sadə, münasib cümlələrlə deyəcəyi faktları ifadə etməyi bacarar.

Nitqin aydınlığı tələffüzlə sıx bağlıdır. Dil səsləri öz məxrəcində deyilməsə, hecanın tələffüzdən düşməsi, normal intonasiyaya əməl olunmaması, bütün cümlələrin ya yüksək, ya da alçaq tembrlə deyilməsi, rəqəmlərin ardıcıl və sürətlə sadalanması, bəzi hərflərin sözlərin sonunda buraxılması şəxsən savadı, dünyagörüşü, mütaliəsi, söz ehtiyatının kəmiyyət və keyfiyyətə azlığının nəticəsidir.

Aydınlıq dinləyici və oxucunun nitqi asanlıqla anlaması, başa düşməsidir. Aristotel nitqin aydınlığını ünsiyyət üçün başlıca şərt sayır və göstərirdi ki, nitq aydın deyilsə, deməli natiq öz məqsədinə çata bilməmişdir. Nitqin aydınlığı üçün əsas amil danışanın (eləcə də oxuyanın və yazanın) nitq obyektini haqqında mükəmməl məlumata malik olmasıdır. Natiq haqqında danışacağı materiala dərindən və yaxşı bələd olsa, həmin materialı ifadə etmək üçün müvafiq dil vasitələri də tapa bilər. Bəhs olunan mövzular, hadisələr, əhvalatlar və s. barədə dərin, həm də

ətraflı biliyə malik olan natiqlər daha maraqla dinlənilir, onların şərhində heç bir dolaşıcılıq, zidd fikirlər müşahidə olunmur. Belə adamlar sadə, aydın cümlələrlə, faktlarla, dəlillərə əsaslanaraq danışır və yazır, işlədilən hər bir sözün əhəmiyyətini, ifadə olunan fikir üçün onun nə dərəcədə yararlı olduğunu aydın təsəvvür edirlər. Firudin bəy Köçərli nitqin aydınlığını təfəkkürün düzgün işləməsi, fikrin düzgünlüyü ilə əlaqələndirir: “Bizim yəqinimizdir ki, dili dolaşmış şəxsin fikri də dolaşmışdır. Doğru və salamat fikirli adamların kəlamı həmişə aydın, açıq və düzgün olur”.

Düzgün olmayan tələffüz – səslərin öz məxrəcində deyilməməsi, qarışdırılması, bəzən də səslərin, hecaların tələffüzdən düşməsi, məzmunu, məqsədə uyğun intonasiyaya əməl olunmaması və s. də nitqin aydınlığına xələl gətirən səbəblərdir. Normal nitq tempindən yavaş və ya əksinə, iti danışanlara təsadüf etmək çətin deyildir. İti templə danışarkən sözlər yarımçıq tələffüz olunur. Belə nitqi eşitmək və qavramaq çətin olur. Sözlərin əvvəli və ya axırı “udulur”, səslər anlaşılır. K.S.Stanislavski bu cür nitq haqqında demişdir: “Səsləri dəyişdirilmiş sözlər mənə ağzının yerində qulağı, qulağın yerində barmağı olan adam təsiri bağışlayır. Əvvəli aydın deyilməyən söz başı əzilmiş adam kimidir. Sonu eşidilməyən söz isə mənə ayaqları kəsilmiş adamı xatırladır. Ayrı-ayrı hərf və hecaların buraxılması əzilmiş burun, çıxarılmış göz və ya diş, kəsilmiş qulaq və bu kimi şikəstliklər təsirini bağışlayır. Bəzi adamlar ehtiyatsızlıq üzündən sözləri yapışdırıb, mənasız və formasız kütləyə çevirəndə mənə balın üstünə düşmüş milçəyi xatırlayır və tutqun dumanda payız palçığı və çiskinini təsəvvürümə gətirirəm” . Nitqin aydınlığını yaradan amillərdən biri də diksiyadır. Diksiya latınca “dictio” sözündən alınmışdır, mənası sözlərin düzgün, səslərin öz məxrəcinə uyğun şəkildə tələffüz olunması deməkdir. Aydın və oxunaqlı xətt yazılı nitqin asan anlaşılmasına nə dərəcədə şərait yaradırsa, düzgün diksiya da şifahi nitqin başa düşülməsi, qavranılmasını o dərəcədə təmin edir.

NİTQİN İFADƏLİLİYİ. Nitqin ifadəliliyi ünsiyyət mühiti ilə dilin struktur sahələri və üslub sistemi ilə şərtlənir. İfadəli nitq təfəkkürlə, müraciət olunan şəxslə və dili yaxşı bilməklə onun ifadəlilik imkanlarını duyub qiymətləndirməklə əlaqədardır. Adi sözlərdən qurulmuş epitet, metafora, metonimiya, sinekdoxa və məcazlar ifadəliliyi, bədiililiyi gücləndirən vasitələrdir.

Nitq düzgün, dəqiq, təmiz, məntiqli olmaqla yanaşı, həm də mənalı, təsirli və ifadəli olmalıdır. Ünsiyyətin yaranmasında ifadəlilik kateqoriyası böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İfadəlilik dilin əsas kateqoriyalarından biridir və geniş diapazona malikdir. Bu genişlik həm onun əmələgəlmə mənbələrinin rəngarəngliyindən, həm də təzahüretmə xarakterinin mürəkkəbliyindən irəli gəlir.

İfadəlilik kateqoriyasının nitqdə təzahürü son dərəcə mürəkkəbdir. İfadəlilik nitqdə nə cür gəldi, kor-koranə deyil, müəyyən dil qanun-qaydaları, nitqin formaları, funksional üslublar, janr növləri, hətta ayrı-ayrı fərdi üslubların xarakterinə müvafiq özünü göstərir.

İfadəlilik kateqoriyasının təzahüretmə səciyyəsi ən əvvəl nitqin yazılı və şifahi formalarda çıxış etməsi ilə bağlıdır. Şübhəsiz, nitqin hər iki formasında ifadəlilik keyfiyyəti dilin bütün sistemlərinin iştirakı sayəsində mümkünləşir. Lakin yazılı nitqdən fərqli dialoq və monoloqlardan ibarət olan şifahi nitq səslənən nitq olduğuna görə, burada ifadəliliyin meydana çıxması üçün daha geniş imkanlar açılır. Burada müxtəlif xarakterli dil vahidləri ilə yanaşı, insanın psixoloji-fizioloji sistemi və səs cihazı da fəaliyyətdədir. Nəfəs, səs, diksiya və s. anlayışlardan ibarət olan bu səs cihazı müəyyən qaydalar və vərdişlərin məcmusu vasitəsilə dili konkret ünsiyyət şəraitində reallaşdırır. Səs cihazı intonasiya, vurğu, pauza, orfoepiya, temp, ritm, tembr, mimika, hərəkət kimi anlayışlarla birləşib, nitqin texnikası adlı bir sahəni təşkil edir. Həmin sahə nitq mədəniyyətinin əsas bölmələrindən biri olub, şifahi nitqin daxili, səslənən tərəfinin ifadəlilik keyfiyyətinin yaranmasına xidmət edir.

İfadəlilik ifadəli olma, yaxşı və aydın ifadə etmək deməkdir. Bu, dilin söz xəzinəsinə, onun qanun-qaydalarına yaxşı bələdlilik, fikrin ifadəsində onlardan məqsədəuyğun istifadə edə bilmək bacarığı ilə bağlıdır. Nitq vərdişlərini möhkəmləndirmək üçün sisteməlik məşğul olmaq lazımdır. İfadəli nitq üçün bacarıq və vərdiş əsas şərtidir. İfadəli nitqi dinləyənlər onu asanlıqla qavrayır və mənimsəyirlər, yaddaşlarında uzun müddət qalır. Mükəllimlərin əvvəlində, ortasında və sonunda eyni sözlərin təkrarı, qoşa sözlərin işlədilməsi, nitqdə ədəbi tələffüz normalarına düzgün əməl olunması, danışmada fasilə və durğulardan düzgün istifadə kimi cəhətlər nitqin ahəngdarlığına müsbət təsir göstərir, musiqililiyini gücləndirir.

Nitq düzgün, təmiz, məntiqli olmaqla yanaşı, həm də mənalı, təsirli və ifadəli olmalıdır. İfadəlilik dilin əsas kateqoriyalarından biridir. İfadəlilik keyfiyyətinin əmələ gəlməsində dilin bütün sistemləri iştirak edir: fonetika, leksika, semantika, qrammatika, intonasiya, üslubiyyət.

İfadəliliyin müxtəlif tipləri var. Bunun üç əsas şərtini göstərmək olar: ilk şərtlərdən biri ünsiyyət mühitidir. Müəllimin nitqinin ifadəliliyi siyasi natiqin və ya diplomatın, vəkilin məhkəmədəki ifadəliliyindən, məruzəçinin nitqinin ifadəliliyindən fərqlənir. İkinci əsas şərt dilin struktur sahəsidir, tələffüz, leksik, sözyaratma, morfoloji və sintaktik normalarla, intonasiya ilə bağlıdır. Üçüncü şərt üslubi ifadəlilikdir.

Nitqin ifadəli olması müəyyən şərtlərlə bağlıdır: birincisi, ayrı-ayrı şəxslərin nitqinin ifadəliliyi təfəkkürün müstəqilliyi, nitq müəllifinin şüurlu fəaliyyəti ilə əlaqədardır. İkinci şərt nitq müəllifinin hazırlığıdır. Danışan və ya yazan bilməlidir ki, nə haqda danışır, yazır və ya onun danışdığını və yazdığını kim bilməlidir. Belə olmasa, nitq söyləyənin danışığı dinləyicilərə maraqsız görünəcək. Üçüncü şərt dili yaxşı bilmək və onun ifadəlilik imkanını ilə əlaqədardır. Dil haqqında belə bilik elmin köməyi olmadan əldə edilə bilməz. Buna görə də səsləri, vurğunu, sözləri, cümlə üzvlərini, intonasiyanı bilmək vacibdir. Dördüncü şərt dilin üslublarını bilməklə bağlıdır: bədii, elmi, işgüzar, publisistik, danışiq-məişət və s. Bu üslubların hər birində ayrı-ayrı söz qruplarından, dil vasitələrindən istifadə edilir. Beşinci şərt nitq vərdislərinə sistematik və şüurlu münasibətdir. Əsas vasitə nümunəvi mətnin diqqətlə oxunuşu, bədii, elmi, publisistik və s. üslublarda ifadəli danışmağı bacaran adamların nitqini dinləməkdir. Öz nitqinə nəzarət etməyi öyrənmək lazımdır. Hər bir adamın öz-özünü nəzarət etmək vərdişinə yiyələnməsi vacibdir. Altıncı şərt beşinci ilə əlaqədardır. Müəllif nitqi şüurlu, məqsədlidir. Yeddinci şərt ayrı-ayrı adamların iradə, istək və şüurundan asılı olmayaraq obyektivdir. Nitqin əsas mənbələrindən biri leksikadır.

İfadəli ifadələrin əsas şərtləri çətinliklə ifadə edilə bilər. Ənənəvi ifadələrin bəzi nümunələri aşağıdakı kimi təsvir edilə bilər. Ənənəvi ifadələrin əsas şərtləri çətinliklə ifadə edilə bilər. Ənənəvi ifadələrin əsas şərtləri çətinliklə ifadə edilə bilər.

Ənənəvi ifadələrin əsas şərtləri çətinliklə ifadə edilə bilər. Ənənəvi ifadələrin əsas şərtləri çətinliklə ifadə edilə bilər. Ənənəvi ifadələrin əsas şərtləri çətinliklə ifadə edilə bilər.

Ənənəvi ifadələrin əsas şərtləri çətinliklə ifadə edilə bilər.

1) Üstünlük əlaqəsi (öyünmə, uşaq, əldə etmək və s.)

- 2) Ôêêðý ääíúøàíúí àîññèííàè ìöíàñèáýðèèè áèèèèðýí ñþçèýð (àôýðèí, éàøà, ààð íè; éàðàìàç, àè÷-àã, øýðýðñèç âý ñ.)
- 3) Áîññèííàè àèèíýðèýíáèðèçè ñèííèèèýð («ýáðìýè» ýâýçèíý «ýþðòððèèýè», «ääááí àèúá àà÷-ìàã», «ýèèèèýè», «àðàááí ÷úðìàã»; «þèíýè» ýâýçèíý «ýýáýðìýè», «çýùýíýìý ààñèè èèìàã» âý ñ.)
- 4) Ýçàçè ìýíàèù ñþçèýð;
- 5) Áîññèííàèèúá áèèèèðýí íèààèàð âý ýààðèàð (ùáéùàð, ýðñóñ, àé ýýèèè ùà! âý ñ.) Áîññèííàèèúá éàðàááí ñþç âý èðàáýèýð çèèèýý þçöíö ìðððýèèð ÷-àèàðèù àîññèííàè áíèèèàð øýèèèèý ýþñðýðèð.

NİTQİN MƏNTİQLİLİYİ. Obyektiv gerçəkliyi doğru, dürüst əks etdirən hökm, fikir məntiqə əsaslandığı üçün “məntiqi nitq” adlanır. Məntiqlilik nitqin ən mühüm keyfiyyətidir. Elmi informasiya məntiqə əsaslanır, insanlar onu dərk etməkdə çətinlik çəksələr də, fikrin düzgünlüyü və həqiqiliyi kimlərdəsə şübhə doğurmur.

Nitqin məntiqiliyi həm də onun kompozisiyası ilə tamamlanır. Bu danışandan bir neçə vacib şərti gözləməyi tələb edir.

1. Mümkün olduğu halda öz fikrini yığcam ifadə etməyi;
2. Fikrini çatdırarkən dinləyicinin diqqətini nitqin predmetinə yönəltməyi.

Kommunikativlik keyfiyyəti kimi məntiqlilik dəqiqliklə əlaqədardır. Onların ümumi cəhətləri çoxdur. Bunlar nitqin konkret aktında birgə çıxış edir. Qarşılıqlı əlaqə onlar arasındakı fərqi aradan qaldırır. Dəqiqlik mətnin mənasını, nitqin semantik bütövlüyü və toplusuna münasibəti qiymətləndirir, məntiqlilik isə nitqin semantik strukturu və onun təşkili ilə səciyyələnir. Dəqiqlik kimi, məntiqlilik nitqin əlverişliliyi, hərəkiliyi və uyğunluğu kimi keyfiyyətləri formalaşmasının bazasıdır.

Məntiqliliyin qanunauyğun şərtləri var. Onlar, əsasən, ikidir: dilxarici və dildaxili (lingvistik). Məntiqliliyin dilxarici şərti mühakimənin məntiqinə yiyələnmək, normaların prinsiplərinə uyğun düzgün düşüncə, yeni həqiqət

axtarmaqla, dildaxili şərt isə mənanın bağlılığına təsir göstərən və nitqin strukturunun elementlərinə zidd olmama, dil vasitələrini bilməklə bağlıdır. İkinci şərt kommunikativ nitq səviyyəsində hərəkətlə əlaqədardır.

Düşüncənin məntiqliliyi daxili nitq prosesində həyata keçir, onun nəticəsi sonralar ünsiyyət zamanı zahiri nitqə çevrilir.

Deyilmə səviyyəsində qanunauyğunluğun şərtləri: birinci, bir sözün digər sözlərlə əlaqəsində ziddilik olmamalıdır, ikinci, nitqin məntiqi olmasının vacib şərtlərindən biri də cümlədə sözlərin sırasıdır, üçüncü şərt onun leksik əlaqələrinin bəzi cəhətləri, məntiqi əlaqənin və deyilmənin hissələri arasında münasibətin vacib ifadə vasitəsi kimi köməkçi nitq hissələridir.

Mətnin məntiqi təşkilinin bütövlüyü və möhkəmliyi, bir nitq hissəsinin digərinə keçməsinin aydın ifadə olunması nitqin məhdud bütövlükdə daxili sabitliyinə və tamamlanmasına kömək edə bilər. Belə bütövlük barədə Platon gözəl demişdir: «Hər nitq canlı varlıq təsiri bağışlamalıdır, elə tərtib olunmalıdır ki, sanki varlıqdır. Onun bədəni, başı və ayaqları ilə birgə olmalıdır. Belə ki, gövdə və əl-ayaq bir birinə yaraşmalı və bütövlüyə uyğun gəlməlidir».

Məntiqlilik elmi nitqin ən mühüm keyfiyyətlərindən biridir. Elmi nitqin müxtəlif formaları elmi axtarışların məntiqi haqqında məlumat vermək və yeni elmi biliyin nitqdə formalaşdırılması kimi mövcuddur. Yeni elmi informasiya aydın olmalıdır ki, onu başqa adamlar dərk edə bilsinlər, onun düzgünlüyü və həqiqiliyi qəbul edilsin. Elmi nitqin əsas janrları məqalə, məruzə, mühazirə, monoqrafiyadır.

Bədii nitqdə məntiqlilik xüsusi səciyyəlidir. Burada düzgün təfəkkürün qanunları gözlənilməlidir. Bədii mətndə, sözsüz, ardıcılıq, izahın ziddiyyətsizliyi, deyilən fikirlər arasındakı əlaqə aydın ifadə olunmalıdır. Lakin məntiqlilik meyarı bədii fikrin ifadə olunma tələblərini çətinləşdirir. Bədii nitqdə məntiqlilik daxili birlik kimi mövcuddur, daha doğrusu, iki görkəmli müəllifin qarşılıqlı əlaqəsidir. Konkret ədəbi janr şəraitində gerçəkliyin əksi və bədii ideyanın ifadəsidir.

Bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədar olan üç mənbəyi nəzərə almaq lazımdır: gerçəkliyin məntiqi, fikrin məntiqi və nitqin məntiqi. Ziddiyyət gerçəkliyin dialektik məntiqinə daxildir. Bu, nitqin təşəkkülü, müəyyən şəkllə salınması ilə ölçülür. Nitq deyimində, əsərlərdə fikrin məntiqliliyi birbaşa, açıq və ardıcılıqla ifadə olunmalıdır. Fikrin məntiqliliyi deyəndə gerçəklik obyektlərinin, faktlarının əksinin düzgünlüyü nəzərdə tutulur. Onların əlaqəsi

ümumi-fərdi, səbəb-nəticə, uyğunluq-fərqlənmə, mahiyyət-görünüş, məzmun-forma, tabelilik-tabesizlik və s. gümanlara, dəlillərə əsaslanır. Müəllif bədii əsərində, Belinskinin sözləri ilə desək, «sübut etmir, amma göstərir, daha dəqiq göstərməklə sübut edir».

NİTQİN AHƏNGDARLIĞI. Nitqin ahəngdarlığı deyiləndə onun səlisliyi, gözəlliyi, axıcılığı, rəvanlığı gözlənilməklə materialın alçaq tondan başlayaraq , uca tona doğru yüksəlməsi, eyni zamanda avazın, tempin dəyişməsi, dinləyiciləri özünə cəlb etmə qabiliyyəti, dilin fonetik imkanlarından bəhrələnməklə cümlədə eyniköklü üzvlərin ardıcıl sıralanması və sadə fikirlərin mürəkkəbə doğru faktlar və rəqəmlərlə ahəngdar verilməsi nəzərdə tutulur.

Estetikakın ən mühüm kateqoriyalarından biri də ahəngdarlıqdır. Estetika ədəbli, incə, mülayim, hazır cavab və bədii-emosional müxtəliflikdir. Nitqdə ahəngdarlıq deyəndə nitqin uyğunluğu, səlisliyi, gözəlliyi başa düşülür. Ahəngdarlığı təmin edən xüsusiyyətlər bunlardır: 1. Azərbaycan sözləri üçün açıq hecalar səciyyəvidir. Açıq hecalar yüksək intonasiya ilə tələffüz olunur. Bu da, şübhəsiz, nitqin ahəngdarlığına, uyğunluğuna, axıcı və musiqili olmasına təsir göstərir. 2. Azərbaycan sözlərində saitlər, sonor və cingilti samitlər işlənmə tezliyinə və kəmiyyətinə görə fərqlənir. 3. Ahəng qanununun nitqin uyarlığında rolu böyükdür. 4. Cümlədə eyniköklü üzvlərin ardıcıl sıralanması nitqin ahəngdarlığına imkan yaradır. K.S.Stanislavskinin dediyi kimi, “danışıq, şeir özü də musiqi kimidir, mahnıdır. Danışıqda da, şeirdə də səs məlahətli olmalıdır. Skripka kimi səslənməlidir, taxtaya dəyən noxud kimi taqqıldamamalıdır”.

NİTQİN DƏQİQLİYİ. Dəqiqlik nitqin ilk və əsas şərtidir. Dəqiqlik, bir tərəfdən, nitqin gerçəklik və təfəkkürlə əlaqəsinin, digər tərəfdən, fikrin dil vasitələri ilə düzgün verilməsinin göstəricisidir. Dəqiq söz işlətmə dilin leksik sistemində olan sözlərin semantikasını, sinonimliyi, çoxmənalılığını, terminləri, müxtəlif funksional üslubları və qrammatik formaları yaxşı bilməyi tələb edir. Dilin sinonimlik imkanlarından istifadə edərək lazım olan sözün seçilib işlədilməsi nitq üçün çox vacibdir.

NİTQİN YIĞCAMLIGI. Nitqin yığcamlığı geniş anlayışdır. Burada yığcamlıq dedikdə müxtəsərlik, fikrin qısa və aydın, lakonik şəkildə ifadə olunması nəzərdə tutulur.

Yığcamlıq fikrin ən zəruri sözlərlə, söz birləşmələri və cümlələrlə ifadə olunmasıdır. Bu, nitqdə sözcülüyə, uzunçuluğa qarşı qoyulan bir anlayışdır. Sözcülük, əsasən, iki formada özünü göstərir: a) nitqdə artıq, lüzumsuz sözlərin, ifadələrin işlənməsi, fikrin təkrarı, eyni bir mətləbin ayrı-ayrı cümlələrlə bir neçə dəfə ifadə olunması; b) çox danışmaq, uzunçuluq, çərənçilik. “Çox yeməkdən, çox danışmaqdan və çox yatmaqdan uzaqlaşmalıyıq” (İslamın prinsiplərindən).

Yığcam danışa bilmək insanda çox vacib keyfiyyətlərdəndir. Hər kəs özünün və başqasının danışığına (eləcə də yazısına) bu cəhətdən tənqidi münasibət bəsləməli, imkan daxilində yığcam, həm də məntiqi danışmağı bacarmalıdır.

Fikri əhatə etməklə qısa demək bacarığı istedad əlamətidir. İstedadla bağlı olan yığcamlıq söz söyləyəndən deyəcəklərini ölçülü-biçili, geniş mətləbləri yığcam şəkildə deməyi, vaxt almamağı, təkrarçılıqdan qaçmağı, məlum olanları yenidən xatırlatmamalı, başqalarını yormamağı tələb edir.

Yığcam nitq danışandan dərin bilik, həssas düşüncə, zəngin lüğət ehtiyatı tələb edir. Yığcamlıq məzmunu dolğun əhatə edən adekvat formadır. Burada fikir geniş, sözlər az, məna dərin olmalıdır. Babalarımız həmişə yığcamlığı gözləmiş, uzunçuluğa, yoruculuğa qarşı mübarizə aparmışlar. Məsələn, “uzun sözün qıyası” (Atalar sözü), mənası genişdir, qafiyəsi dar.

Yığcamlıq nitqin bəzəyidir, təsirliliyidir. «Yığcamlıq nitqi qüvvətləndirir. Elə ifadələr var ki, günəş şüalarına bənzəyir, nə qədər çox olursa, o qədər şiddətlə yandırır» (H.Suit); «Yığcamlıq ağlın bacısıdır» (A.P.Çexov).

FİKRİN SADƏLİYİ. Nitqin aydın, asan, anlaşılıq, düzgün olması tez başa düşülməsinin rəhnidir. Sadə nitq hər cür sünilikdən, yalançı pafosdan, qondarma ifadələrdən, təmtəraqdan, ibarəçilikdən, əllaməçilikdən uzaq nitqdır. «İfadə nə qədər gözəl olarsa, fikir və hisslər o qədər zərif olar» (D.N.Pisaryev).

Nitqin sadəliyi üçün yığcamlıq, aydınlıq, anlaşılıq və cümlənin qısalığı əsas şərtidir. Vaxtilə Flober yazırdı: «Əgər cümləni qısaltmaq mümkünsə, qısalt. Bunu həmişə etmək olar. Ən yaxşı cümlə? - Ən qısa cümlədir».

“Dil nə qədər asan, sadə olsa, bir o qədər gözəl, göyçək və məqbul olar” (F.Köçərli). Nitqin sadəliyi onun aydınlığı, anlaşılıqlı olması, asan qavranılmasıdır. Sadəliyi heç də fikrin məzmununun, mahiyyətinin bəsitləşməsi, ibtidailəşməsi kimi başa düşmək olmaz. Nitqin sadəliyi mürəkkəb cümlələrdən qaçmaq, məzmunu mümkün qədər sadə cümlələrlə vermək mənasında da anlaşılmalıdır. Natiq danışarkən, əşya və hadisələri təsvir edərkən onların mahiyyətini daha aydın və dəqiq vermək üçün həm sadə, həm də mürəkkəb konstruksiyalardan istifadə etməlidir. Nitqin sadəliyi tələb edir ki, orada işlədilən bütün sözlər dinləyicilərin (auditoriyanın) ümumi səviyyəsinə və xüsusiyyətlərinə uyğun gəlsin, hamı üçün aydın və anlaşılıqlı olsun.

Dinləyicilərin ümumi səviyyəsinə uyğun olmaqla hər cür qondarma, süni ifadələrdən, təmtəraqlı, gurultulu, yabançı pafosdan, gerçəkliyi əks etdirməyən söz birləşmələrindən (vicdanın böyük heykəli, ölməzlik zirvəsi, şeirin günəşi, kadr potensialı və s.) istifadə nitqin sadəliyi baxımından məqbul sayılır.

NİTQIN MÜNASİBLİYİ . Dil ünsiyyəti müxtəlif şəraitdə, müxtəlif tərzdə və məzmununda olur. Nitq məqamına, yerinə, danışan və dinləyənin xarakterinə, şəxsiyyətinə, təhsilinə, sənətinə, savadına, məqsədinə və s. görə müxtəlif şəkildə təzahür edir.

Nitqin münasibliyi deyəndə aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: Ünsiyyət neçə şəxs arasındadır?; Natiq (müəllim və başqaları) yığıncaqdamı, auditoriyadamı danışır, mühazirə oxuyur, yaxud radio və ya televiziya vasitəsilə çıxış edir?; Danışan kimdir?; Kimə müraciət olunur?; Dinləyən kimdir?: uşaqdırımı?, ağsaqqaldırımı?, məktəblidirmi?, tələbədirimi?, alimdirmi?; Savadı, təhsili necədir?; İxtisası nədir?; Nitqin məzmunu, məqsədi, istiqaməti necədir?; Danışan nə haqda məlumat verir?; Nəyi sübut etmək istəyir?; Dinləyiciləri nəyə sövq edir və ya nədən çəkindirmək fikrindədir? və s. Qarşıya qoyulan məqsəddən, dinləyicilərin tərkibindən, səviyyəsindən və s. asılı olaraq nitqdəki sözlər, ifadələr, sintaktik konstruksiyalar müxtəlif olur.

2. Hər hansı bir məsələ barəsində danışılarkən (və ya yazılarkən) müəyyən məntiqi ardıcılığa riayət olunmalıdır. Başqa cür desək, fikrin izah olunması ardıcılığı məntiqə əsaslanmalıdır. Məsələn, tutaq ki, mühazirəçi Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası barədə danışmağı (yazmağı) planlaşdırmışdır. O, fikirlərini belə bir ardıcılıqla şərh etməlidir.

- 1) Orfoqrafiya haqqında məlumat, orfoepiya anlayışı
- 2) Orfoqrafik qaydalara əməl olunmasının vacibliyi.
- 3) Orfoqrafiyanın orfoepiya ilə əlaqəsi. Onların oxşar və fərqli cəhətləri.
- 4) Azərbaycan dili orfoqrafiyasının tarixi, onun formalaşması və inkişafı.
- 5) Müasir Azərbaycan dili orfoqrafiyasının əsas qaydaları:
 - a) saitlərin təsnifatı;
 - b) samitlərin təsnifatı;
 - c) bəzi qrammatik formaların yazılış qaydaları.

Belə bir ardıcılıqla şərh olunan material, söylənilən fikir yaxşı dinlənilir, asan başa düşülür. Əks halda nitqdə rabitə pozulur, fikirdə ümumi bir qarışıqlıq yaranır, deyilənlər çətin anlaşılır, yadda qalmır.

3. Danışan (yazan) əsas və ikinci dərəcəli məsələləri bir-birindən ayırmağı bacarmalıdır. Natiq şərhində əsas məsələ üzərində xüsusi dayanmalı, söhbətin mahiyyətini dinləyiciyə çatdırmalıdır. Onun nəzərində tutduğu məsələdə ikinci dərəcəli fikirlər əsas fikrin izahına, anlaşılmasına kömək etməlidir. Amma bəzən nitqdə bu tələb gözlənilmir. Danışan mövzuda az əhəmiyyətli məsələlər üzərində daha çox dayanır, uzunçuluğa yol verir ki, belə nitqdə fikir zəif və natamam ifadə olunur. Əsas fikri çatdırma bilməyən natiqin nitqi, şərhə maraqsız olur, dinləyici belə söhbətdən tez can qurtarmağa çalışır.

4. Natiq öz sözü, cümləsi, düşüncəsi, üslubu ilə danışmalıdır. Özgə dili ilə, hazır cümlələrlə danışmaq nitqin keyfiyyətini aşağı salır, onu canlılıqdan məhrum edir. Natiq məlum olanları şərh etdikdə belə onları öz dili – ifadə tərzilə daha bitkin, daha maraqlı bir formada dinləyicilərə çatdırmağı bacarmalıdır.

NİTQİN ORIJİNALLIĞI. Nitqin məziyyətlərindən biri onun orijinallığıdır. Bu, nitqdə özünəməxsusluqdur, bir şəxsin başqalarından fərqli danışması və yazmasıdır. Nitqin orijinallığı bir neçə cəhətdən özünü göstərir ki, bunlardan birincisi fərdi tələffüz tərzidir. Nitqin tələffüz baxımından fərqlənməsi, nəzərə çarpması aşağıdakı amillərlə daha çox bağlı olur:

1. Səslərin, sözlərin aydın diksiya ilə tələffüzü.
2. Söz və qrammatik formaların orfoepik qaydalar əsasında tələffüzü.
3. Bir qədər ucadan, aramla danışmaq və oxumaq.
4. Bir qədər astadan danışmaq, nitq fasilələrində daha münasib sözlər fikirləşib tapmaq və nitqini davam etdirmək.
5. Danışiq və xüsusən oxu prosesində intonasiya çalarlarından daha bacarıqla, məzmunu uyğun şəkildə istifadə edə bilmək.
6. Danışanın səciyyəvi söz, ifadə, sitat, sintaktik konstruksiyalar, frazeoloji ifadələr, aforizmlər, atalar sözü, zərb-məsəllər və s. işlətməsi, nitqin xüsusi tərzdə qurulması.

Nitqin orijinallığını təmin edən vasitələrdən biri də bədii təsvir vasitələridir. Bədii təsvir vasitələrindən (məcazi mənada işlədilən söz və ifadələr, təşbeh, metafora, mübaliğə və s.; müxtəlif üslubi priyomlar – sözlərin təkrarı və ya buraxılması, inversiya, ritorik-natiqanə suallar və s.) yerində, həm də uyurlu bir şəkildə istifadə nitqi təsirli, parlaq, obrazlı etməklə bərabər, ona orijinallıq da gətirir. Həmin vasitələrdən nitqdə istifadə bacarığına yiyələnmək üçün natiq müntəzəm olaraq bədii əsərləri müəliə etməli, yazıçı və şairlərin dilindəki natiqlik sənəti baxımından daha yararlı və münasib söz və ifadələrə, digər təsvir vasitələrinə diqqət yetirməli, onlardan yeri gəldikcə istifadə etməyə çalışmalıdır. Volterin təbirincə desək, “adamlar yaxşı yazıçıları müəliə etdikcə, yaxşı danışmağa vərmiş edirlər”.

NİTQİN EKSPRESSİVLIYI VƏ EMOSIONALLIĞI. Ekspressivlik (mənalılıq, təsirlilik, ifadəlilik) nitqin obrazlığı, emosional keyfiyyəti, təsirliliyi deməkdir. Emosionallıq (həyəcan) emosiyanın ifadə edilməsi, emosiya ilə dolu olan, həyəcanlı, tez təsirlənən, tez mütəəssir olan mənadır.

Ekspressivlik, emosionallıq və obrazlılıq bir-bir ilə əlaqədardır, onlar birgə təzahür edir. Emosionallıq ancaq patetik çıxışlarda, qızğın və coşqun nitqlərdə, məntiqi ardıcılıq və təmkinlə söylənilən mühazirələrdə özünü göstərir.

Ekspressivlik dilin bütün səviyyələrində müxtəlif vasitələrin köməyi ilə əldə edilir: fonetika, intonasiyanın ünsürləri (ton, vurğu, temp, fasilə və s.); leksika (sinonim, antonim, frazeologizm və s.); morfolojiya (zaman, növ, şəkil, nida və s.); sintaksis (nəqli, əmr, elliptik, ritorik sual və s. cümlələrlə); ekspressivliyə xidmət edən vasitələrlə.

Emosionallıq yaradan başlıca dil vahidləri bunlardır: 1) hiss adları olan sözlər (təəssüf, kinayə, sevinc və s.); 2) deyilən fikrə danışanın emosional münasibətini ifadə edən səciyyələndirici sözlər (alçaq, şərəfsiz, dələduz, fırldaq, əziz); 3) neytral sözlərdə emosional qiymətləndirici sinonim kimi işlənən sözlər (qaçmaq-əkilmək, getmək - sürüşmək, ölmək-gəbərmək, cəhənnəmə vasil olmaq və s.); 4) məcazi mənalı sözlər və birləşmələr; 5) sintaktik və morfoloji ekspressiv vasitələr (ritorik fiqurlar, emosional qiymətləndirici şəkillər və s.); 6) emosional nidalar və ədatlar (heyhat, əfsus, yazdı ki, ay gəldi ha). Emosional boya əlavə mənə çalarındır. Emosional boya dil faktı, dil hadisəsidir. Emosionallığın “rəngli” növləri üslubi cəhətdən neytral olan nitq fonunda təzahür edir. Sözü bütün emosional boyalarını iki böyük qrupda əks etdirmək olar: a) müsbət çalarlı emosional boyalar (təntənəli, dəbdəbəli, adi və s.); b) mənfi çalarlı emosional boyalar (etinasızlıq, dolama, həqarət və s.).

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN BAŞQA ELMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ

Hər bir insana bəllidir ki, yaşadığımız dünya keşməkeşli hadisələrlə dolu bir aləmdir. Maddi aləmin bu mürəkkəb proseslərini elm sahələri araşdırır, müəyyən nəticələr əldə edir. Maddi aləmin müxtəlifliyi, elmlərin də müxtəlif şaxələrə bölünməsinə gətirib çıxarır. Nitq mədəniyyəti də bu elmlərdən biridir. Başqa elm sahələrində olduğu kimi, bu sahədə də cəmiyyətin tələblərindən doğan zəruri məsələlər diqqət mərkəzində durmalıdır. Cəmiyyətin inkişafı ilə bərabər inkişaf edib bu günümüzdə gəlib çatan bir çox elmlər kimi, nitq mədəniyyəti elmində də həllini gözləyən məsələlər mövcuddur. Çünki nitq mədəniyyəti uzun illər başqa elmlərin tərkibində formalaşmışdır. Qədim Yunanıstandan tutmuş bir çox dünya ölkələrində təşəkkül tapmış nitq mədəniyyəti bu gün də müxtəlif elmlərlə əlaqəli şəkildə inkişafını davam etdirir. Nitq mədəniyyətinin aşağıdakı elmlərlə əlaqəsi mövcuddur:

1. Dilçilik
2. Ədəbiyyat
3. Üslubiyyat
4. Psixologiya
5. Pedaqogika
6. Tarixlə
7. Etika
8. Estetika
9. Fiziologiya
10. Məntiq və s.

Qeyd edək ki, bu bölgü şərti xarakter daşıyır. Burada əsas elmlər nəzərdən keçirilir. Siyahıya fəlsəfəni, mətnşünaslığı, ədəbiyyatşünaslığı, fizikanı, hətta riyaziyyatı da əlavə etmək olar.

Nitq mədəniyyətinin bütün elmlərin açarı olan dillə əlaqəsi haqqında I fəsildə ətraflı məlumat vermişik.

Onun ədəbiyyatla əlaqəsindən danışanda birinci növbədə yadda saxlamalıyıq ki, ədəbiyyat həyatı bədii obrazlarla əks etdirən söz sənətidir. Deməli, həm nitqin, həm də ədəbiyyatın materialı sözdür. Ədəbiyyat xalq arasında ən geniş yayılmış elm sahələrindən biridir. Bu sənət hamının (qocaların, cavanların, ziyalıların, uşaqların, böyüklərin və başqalarının) diqqətini cəlb edib. Ədəbiyyat böyük auditoriyanı əhatə edir. Ona görə də şair və yazıçılarımız əsəri yazarkən, hər bir söz haqqında, cümlə haqqında dərinlən düşüncəyə, ona yeni rəng, çalar, mənə verib sonra işlədirlər. Beləliklə, yazıçı özü bilmədən, natiqlik sənətinə xidmət edir. Yəni nitqin gözəlliyinə xidmət edən bu ifadələr bədii təsvir və ifadə vasitələrinin, bədii üslubun yaranmasına, inkişaf etməsinə gətirib çıxarır. Bədii ədəbiyyatda istifadə olunan məcazi mənəli sözlər, sinonimlər, cinas qafiyənin yaradılmasında işlənən omonimlər və s. nitqin qurulmasında mühüm rol oynayır. Bədii əsərlərin dilinin tədqiqində dilçi dil vahidlərini təhlil edərkən yazıçının nitq qabiliyyətini, dildən istifadə yollarını aydınlaşdırmağa çalışır. Bu da ədəbiyyatın nitq mədəniyyəti ilə əlaqəsi, elmi nailiyyətlərin qarşılıqlı istifadə olunması nəticəsində əldə edilir.

Nitq mədəniyyətinin üslubiyyatla əlaqəsi daha geniş şəkildə özünü göstərir. Belə ki, hər bir yaradıcı adam nitqini öz səviyyəsinə uyğun qurur, müvafiq funksional üsluba müraciət edir. Üslubiyyat nitqin bütün mənə çalarlarını, fonetik, leksik, qrammatik cəhətlərini əhatə edir. Üslubiyyat həm də kamilləşən nitqin prinsiplərini araşdırır, təhlil edir. Üslubiyyat elmi varlığını nə qədər gec təsdiq etsə də, müstəqil elm kimi çox geniş şəkildə təbliğ olunmaqdadır. Bu haqda alimlərin (prof. Ə. Dəmirçizadə, prof. A.Qurbanov) dəyərli tədqiqat işləri, kitabları, məqalələri diqqəti cəlb edir.

Ümumiyyətlə, üslubiyyat dilin təzahürü olan nitqi hərtərəfli öyrənib tədqiq edir.

Nitq mədəniyyətinin psixologiya ilə əlaqəsi də araşdırılmağa ehtiyacı olan problem kimi öz həllinin təhlilini gözləyir. Psixologiya insan xarakterlərini, hər bir xarakterin spesifik xüsusiyyətlərini öyrənir. Professor A.Qurbanov yazır: «Bu mexanizmlər içərisində nitq, ünsiyyət və təfəkkür proseslərinin tədqiqi dilçilik və psixologiya elmlərini hansı nöqtədə isə birləşdirir və əlaqələndirir». Fikrini davam etdirən

professor A.Qurbanov daha sonra yazır: “Bu tədqiqatlarda nitq fəaliyyəti, nitq və qavrayış, nitq mexanizmi, radio verilişlərində nitqin mənimsənilmə xüsusiyyətləri, vurğunun mənimsənilməsi, danışq səsləri etalonları, qrammatik kateqoriyaların mənimsənilməsi, qrammatik təhlillərin patologiyası, daxili nitq fasiləsinin mənimsənilməsi, nitq axınında sözün quruluşu və s. məsələlər araşdırılır. Dilçi alimlərin öz tədqiqatlarında psixolinqvistikanın əldə etdiyi nəticələrdən istifadə etməsi, şübhəsiz ki, onların işinə müsbət təsir göstərir. Nitqin daxili cəhətini öyrənən dilçi müəyyən psixoloji hadisələrdən yan keçə bilməz. Məsələn, nitqin növləri həm dilçini, həm də psixoloqu maraqlandırır».

Gətirdiyimiz sitatdan aydın olur ki, nitq insan psixologiyası ilə daim sıx əlaqədə inkişaf edir. İnsan psixologiyası onun nitqi ilə ayrılmaz tellərlə bağlıdır. Bəzən natiqlər çıxış edərkən həyəcanlanır və bir müddət özlərini ələ ala bilmirlər. Keçirilən gərginlik nitqin gözəl ifadə olunmasına (dəqiq, faktlarla, səlis, aydın, ardıcıl və s.) maneçilik törədir. Ona görə də natiq düşdüyü vəziyyətdən çıxmaq üçün psixi cəhətdən hər hansı maneəyə qalib gəlməyi, əsəblərini cilovlamağı bacarmalıdır. İnsan psixologiyasının müxtəlifliyi onun nitqində əks olunur.

Natiq nitqini şərh edərkən, ona psixoloji cəhətdən tam hazır olmalıdır. Onun nitqinin gözəl olması üçün psixoloji hazırlıq olduqca faydalı və məqsədəuyğundur.

Nitq mədəniyyətinin pedaqogika ilə əlaqəsi uzun bir tarixə malikdir. Qədim Yunanıstanda, xüsusilə Afinada yetişən ritorlar natiqlik sənətinin sirləri ilə bərabər, təlim, tərbiyə, təhsil haqqında da məlumat verir və tədris prosesində nitqlə bərabər pedaqogika elmini də inkişaf etdirirdilər. Tədris prosesi ilə sıx şəkildə bağlı olan pedaqogika natiqlik sənəti ilə qarşılıqlı şəkildə müəyyən prinsiplərin, problemlərin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Pedaqogika elmi tədris prosesində, nitqin qurulmasında və şifahi şərhdə əsas rol oynayan konkretliyin, bəzən ümumiliyin rolunu müəyyənəşdirir. Pedaqogika həm də nitq zamanı natiqə özünü aparmaq qaydalarını öyrədir. Yersiz hərəkətləri, jestləri, «deməli», «mənə elə gəlir», «filan», «alimlərin dediyinə görə» və s. kimi ifadə və sözləri lüzumsuz olaraq işlətməkdən çəkindirir.

Pedaqogika natiqlik sənətinin əsas prinsiplərinin, nitqin qurulması yollarının, elmi-nəzəri biliklərin, mənbələrdən düzgün istifadə olunmasında natiqə istiqamət verir.

Ümumiyyətlə, natiqlik sənəti ilə pedaqogikanın əlaqəsi özünü həm təlim-tərbiyə prosesində, həm də tədqiqat işinin aparılmasında göstərir.

Nitq mədəniyyətinin tarixlə əlaqəsi. Tarix cəmiyyətin yaranmasını, inkişafını öyrənən bir elmdir. Tarix bütün elmlərlə əlaqəli şəkildə öyrənilir. Hər bir elm yarandığı gündən öz tarixini yaşadır. Natiqlik sənəti, nitq mədəniyyəti də belə elmlərdən biridir. Yarandığı gündən bu günümüzdə qədər müəyyən inkişaf mərhələləri keçmiş cəmiyyət həyatında, məişətində baş verən hər hansı bir dəyişikliyi tarixin yaddaşına həkk edir. Bu qədim abidələrin, salnamələrin -məxəzlərin vasitəsi ilə bugünkü tədqiqatçılar xalqın keçmişinə aid mülahizələr, mühakimələr yürüdə bilir. Natiqlik sənəti də məhz, belə bir tarixi yol keçmiş, tədqiq olunmuş, müəyyən müvəffəqiyyətlər əldə etmişdir. Natiqlik sənətinin ilk rüşeymlərini araşdırmaq, tədqiq etmək üçün onun tarixinə nəzər salmaq lazımdır. Məhz, məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda nitq mədəniyyətinin tarixi, söz yaradıcılığı, sözə verilən qiymət haqqında mütəxəssis fikirləri əsas götürülür.

Nitq mədəniyyətinin tarixlə əlaqəli inkişaf etməsinin əsas amillərindən biri budur ki, sözlərin mənasının daralmasını və ya genişlənməsini, yeni semantik məna kəsb etməsini, arxaikləşməsini müəyyənləşdirir.

Ümumiyyətlə, bu bir həqiqətdir ki, nitq mədəniyyəti ilə tarix elmi bir-biri ilə sıx şəkildə əlaqədardır. Tarixçi əldə etdiyi nəticəni nitq vasitəsi ilə (istər yazılı, istərsə də şifahi yolla) şərh edir. Belə şərh faktlarla, mülahizələrlə, sübutlarla, dəlillərlə, əşyalarla bağlı şəkildə edilir. Bu da nitq mədəniyyətinin əsas prinsiplərini müəyyənləşdirir.

Nitq mədəniyyətinin etika ilə əlaqəsindən danışarkən birinci növbədə rus xalq məsəlini xatırlamaq yerinə düşərdi: «Ruslar qonağı geyiminə görə qəbul edir, ağına görə yola salır». Hər bir şəxsin özünü necə maskalamasından asılı olmayaraq, nitqi ağına əks etdirir. Natiq olmaq istəyən hər bir şəxs bütün etik normalara riayət etməlidir. Natiq danışarkən səsinə münasib tembr seçməli, jestlərdən düzgün istifadə etməli, mimika ilə mənalar ifadə etməlidir.

Natiq olmaq istəyən şəxs bütün davranış qaydalarını gözəl mənimsəməlidir. Natiqin yerişi, baxışı, hərəkəti, geyimi, nəzakəti, üzünün ifadəsi dinləyicidə ona qarşı rəğbət hissi oyatmalıdır. Bəzi natiqlər etik normalara düzgün əməl etmədiyi üçün dinləyicilərin rəğbətini qazana bilmir. Məsələn, bəzən elə olur ki, üzü tükü, kostyumları standarta uyğun gəlməyən natiq yorğun halda tribunaya doğru yaxınlaşır. Bu hər bir

dinləyicidə natiqə qarşı mənfi hisslər oyadır. Bəzən də natiq həddindən artıq bər-bəzəyə aludə olur. Belə vaxtda dinləyici onun nitqindən çox, bər-bəzəyinə diqqət edir. Natiq fikirləşməlidir ki, mən auditoriya ilə necə ünsiyyət yaradım, nitqimi necə başlayım? Olduqca həssas və tələbkar dinləyicilər natiqin səsinin titrəməsini, həyəcanlanmasını, bir an çaşıb qaldığını da duyub hiss edirlər. Təcrübəli natiqlər isə belə momentləri nitqlərində etdikləri pauza ilə az da olsa aradan qaldırırlar.

Natiqlər çıxış edərkən qalstukunu, pencəyinin düyməsini, əlindəki təbaşiri və yaxud qələmi oynada-oynada fikrini ifadə edir. Etika nitqin şərh zamanı göstərilən bu nöqsanların aradan qaldırılmasına köməklik göstərir. Bir anlığa məşhur natiq Demosfenin natiqlik sənətinə gəlişini xatırlamağa ehtiyac duyulur. Həqiqətən, etika ilə nitq mədəniyyətinin əlaqəsi vacib məsələdir.

Nitq mədəniyyətinin estetik ilə əlaqəsi. Nitqin gözəl ifadəsi dedikdə gözəllik, ülvilik, faciəvilik, komiklik - estetikanın əsas kateqoriyaları yada düşür. Bizi əhatə edən obyektiv varlığın dərk edilməsində (estetikanın mühüm rolu vardır. Estetik kateqoriya olan gözəllik yalnız insanlara məxsusdur. Estetik gözəllik insana məxsus olduğu kimi, dil də, nitq də, nitq mədəniyyəti də insana məxsusdur. Həyatda baş verən hər bir hadisəni estetik surətdə dərk edib qavrayan insan, əsasən, bədii dil və sənətkarlıq, nitq, habelə estetik zövq, bədii obraz, bədii ustalığ kimi estetik kateqoriyaların tədqiqində özünü göstərir.

Hələ qədim yunan filosofu Aristotel «Poetika» əsərində bir sıra dil qanunauyğunluqlarını estetikanın kateqoriyaları baxımından şərh edir. «... ifadələri bir-birinə nə isə xüsusi bir tərzdə qatarıq istifadə etmək lazımdır ki, qlossa, metafora, zinət və digər bu kimi başqa növlər nitqin təravət və ucalığını aşağı endirib yıpranmış hala salmasın, ümumən işlənən sözlər isə nitqə aydınlıq gətirsin. İfadənin aydınlığına, səlisliyinə sözlərin uzadılması, qısaldılması və dəyişdirilməsi az təsir etmir, sözlər yeni şəkildə səsləndiyindən nitqi təravətləndirir».

Bu gözəllik qanununa əsaslanıb dilin ahəngdarlığına, zərifliyinə, musiqililiyinə və başqa estetik keyfiyyətlərinə dair maraqlı əsər yaradır.

Həmin əsərlərdə klassiklərimizin yaradıcılığında dilimizin gözəlliyini əks etdirən poetik ifadələr, bədii vasitələr, qanadlı sözlər, onların rəngləri, mənə çalarları, zövqü oxşayan müasir şəxs adları, yer adları və s. öz əksini tapmışdır».

Gətirilən sitatlardan da aydın olur ki, natiqlik sənəti, nitq mədəniyyəti nə qədər estetikaya yaxın bir elmdir. Estetikanın əsas kateqoriyalarından biri olan gözəllik ən ümumi və geniş anlamdır. Estetik qiymətləndirmə isə insan təfəkkürünün məhsuludur. Bu əsas şərtidir. Nitqin qurulmasında qeyd olunan bu prinsiplər mühüm rol oynayır. Gözəl nitq dinləyiciyə estetik zövq və ləzzət verir. Auditoriyanı məftun edir, dinləyicilərin fəallığını artırır. Estetik kateqoriya olan «gözəllik kateqoriyası daxilində qəşənglik, gözəllik, incəlik, heyranlıq kimi bölgülər», dərəcələr və rənglər tapmaq olar. Habelə komiklik kateqoriyasında gülüş, rişxənd, istehza, ifşa, yumor, satira, parodiya kimi müxtəlif münasibət dərəcələri və boyaları vardır. Bunlardan başqa fəlsəfə elminin bir sıra kateqoriyaları (mündəricə, forma, materializm, idealizm, ideyalılıq və s.) estetika elmində də işlənməkdədir. Bu elmin incəsənətə aid bəhsində sənətsünaslıq məfhumlarından, düstur və istilahlardan da istifadə olunur. Əlbəttə, canlı həyat və incəsənət hadisələri, insanların estetik fəaliyyəti bu düsturların, istilah və kateqoriyaların hamısından zəngin və rəngarəngdir. Amma, hər halda bu kateqoriyalar həyatın estetik təzahürlərinin tipik və ümumi cəhətlərini əhatə və ifadə edə bilir».

Deməli, estetika elə bir elmdir ki, onu həyatın bütün sahələrinə şamil etmək mümkündür. O ki qaldı nitq mədəniyyətinə, natiqlik sənətinə və incəsənətin digər növlərinə, estetika onlarla nəinki əlaqədə, hətta birgə inkişaf edir. Nitq mədəniyyətinə xas olan müəyyən prinsiplər, qanunauyğunluqlar, mündəricə, forma və məzmun, ideyalılıq və s. məsələlər həm də estetikanın tədqiq obyektidir. Gözəlliyə, gözəllərin tərifinə yüksək qiymət verən böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi «Leyli və Məcnun» poemasında Leyli surətini estetik bir dil zənginliyi ilə belə ifadə etmişdir:

Murad dastanının ilk səhifəsi,
Gözəllik mülkünün baş sərkərdəsi,
Yeddi ulduz kimi gözəl camallı,
O göylər duruşlu, göylər cəlallı,
Gözəl cəlalına ay həsəd çəkən,

Hüsnüylə sərvin də bağırını sökən.

Ümidi, qorxunu mat qoyan hünər,
O, aydan, günəşdən irs alan dilbər,
O, büt-pərəstlərin səcdə mehrabı.
O, saray qəndili, gülşən güləbi...
Hüsnün, gözəlliğin ziynət mayəsi
Şəkər dillilərin naz sərmayəsi...

Böyük şairin bu kəlamından sonra gözəlliyi, sözü, söz sənətini ifadə etmək üçün yeni bir söz deməyə sözün qüdrəti çatmadı.

Nitq mədəniyyətinin əlaqədə olduğu elmlərdən biri də fiziologiyadır. Nitqin əmələ gəlməsində orqanizmin bir sıra üzvləri iştirak edir. Nitqin əmələ gəlməsində fiziologiyanın tədqiq obyektini olan danışq üzvləri (ağ ciyər, boğaz, qırtlaq, ağız boşluğu, burun boşluğu, dilçək, üst damaq, alt çənə, dil, diş, dodaqlar), əsəb sistemi mühüm rol oynayır. İnsan nitqinin əmələ gəlməsində və öyrənilməsində fiziologiyanın əvəzsiz xidməti vardır. Nitq prosesində fəaliyyət göstərən səslər ictimai mənası olan səslərdir.

Əgər normal insanın «nitq prosesində fəaliyyət göstərən üzvlər»i möhkəm və mürəkkəb sistem halındadırsa, bunların birinin zədələnməsi nəticəsində nitq prosesində müəyyən çatışmazlıq, anormallıq əmələ gələ bilər. Məsələn, beyinin zədələnməsi nitq fəaliyyətinin pozulmasına səbəb olur. İnsan beyininin müəyyən hissələrinin zədələnməsi nəticəsində nitq fəaliyyətində bu və ya başqa qüsurlar yaranır. Belə ki, xəstələrin bəzisi sözləri tələffüz edə bilmir, digəri dərk etmə qabiliyyətini itirir və s. Nitq fəaliyyətinin pozulmasına səbəb olan başqa faktlar da vardır. Məsələn, insanda ciddi yorğunluq, sarsıdıcı qorxu, gərgin əsəbilik nəticəsində də nitqin pozulması halları baş verə bilər.” (A.Qurbanov)

Nitqin əmələ gəlməsində iştirak edən danışq üzvlərindən hər birinin möhkəm və sağlam olması əsas şərtidir. Bu üzvlərdən birinin anormallığı mütləq nitqə qüsür gətirir. Məsələn, dilin böyüklüyü səslərin düzgün tələffüz olunmasına (*r* səsi *l* kimi, *ş* səsi *s* kimi, *j* səsi *z* kimi tələffüz olunur) mane olur. Nitqin səlis ifadə olunmasında, səs tembrlərindən düzgün istifadə edilməsində eşitmə üzvünün də mühüm rolu vardır.

Son vaxtlar natiqlik sənəti cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar bir çox nailiyyətlər əldə etmişdir. Son dövrün məhsulu olan kibernetika da nitq mədəniyyəti ilə əlaqəli xassəyə malikdir. Kibernetikada istifadə olunan rabitə və informasiya sistemi natiqlik sənətində, xüsusilə də nitqin hazırlanmasında istifadə olunur. Bundan əlavə, kibernetik maşınların köməyi ilə sözlərin işlənmə tezliyi, lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin təhlili, səslərin və fonemlərin tədqiqi, cümlədə söz sırası, mətnlərin tərcümə olunması və s. məsələlər öz həllini tapır.

Kibernetik maşınlar həm də nitqə xidmət edən bir sıra amilləri özündə birləşdirir. Məsələn, yazılmış nitqin məzmununu olduğu kimi yaddaşına köçürür. İstənilən vaxt həmin nitqi bu maşın vasitəsi ilə əldə etmək olar. Beləliklə, natiq yazılı nitqin üzünün koçürülməsini, dinləyicilərə çatdırılmasını tezləşdirir və səliqəyə salır.

İndi kibernetik maşınlar vasitəsilə natiqlik sənətinin son nailiyyətləri tədqiq olunur, öyrənilir.

Nitq mədəniyyəti eyni zamanda fəlsəfə ilə də əlaqəlidir. Fəlsəfə insanlarda müəyyən bir dünyagörüşü yaradır, həm də obyektiv gerçəklikdə onun yerini müəyyənləşdirir. İnsan onu əhatə edən aləmdə nə qazanırsa, fəlsəfənin dialektik qanunları ilə əlaqələndirir. Bu dərk etmə istər yazılı nitqlə, istərsə də şifahi nitqlə reallaşır. Hətta fəlsəfənin bəzi prinsipləri, nitqin prinsipləri ilə üst-üstə düşür.

Nitq mədəniyyəti ilə daha geniş şəkildə əlaqədə olan elmlərdən biri də məntiqdir. Məntiq təfəkkür qanunlarından bəhs edir. Ona görə də nitq mədəniyyəti ilə sıx şəkildə bağlıdır. Məntiq elminin əsas tədqiqat obyektinə və predmetinə təfəkkür prosesidir. Nitq mədəniyyətinin əlaqədə olduğu digər elmlərdən fərqli olaraq, məntiq bizi əhatə edən obyektiv gerçəkliyin dərk olunmasını tədqiq edir. Bu xüsusiyyət onu digər elmlərdən fərqləndirir və düzgün təfəkkürün formalarını, qanunlarını, həyatı dərk etmə yollarını öyrənir. Dil təfəkkürün maddi forması kimi fəaliyyət göstərir. Nitq isə dilin cilalanmış, rəngə, boyalara salınmış təzahür formasıdır.

Natiq dilin bütün incəliklərindən istifadə edir. Nitqini qurarkən bir çox çətinliklərlə üz-üzə qalır. Nitqimi necə qurum, fikrimi necə ifadə edim? Faktları, dəlilləri dinləyici ilə necə bölüşüm?-kimi suallar ilə qarşılaşır. Bu zaman nitqin köməyinə məntiqi qanunlar gəlir. Natiq məntiqin vasitələrindən zərgər dəqiqliyi ilə istifadə edir. Bu da təbii bir prosesdir. Çünki məntiq şüurumuzla birbaşa bağlıdır. Məntiq şüurla bağlı olduğu üçün, nitqlə də qırılmaz tellərlə bağlıdır. Əgər məntiqin qanunlarından düzgün istifadə etməsək, nitqimiz dolğunluğunu, zənginliyini, düzgünlüyünü itirər. Çünki məntiq fikrin təzahür formalarını öyrənir.

Bunları vəhdət halında qəbul edən natiq dolğun və zəngin nitq yaratmağa nail olur. Hər bir məntiqi kateqoriyanın araşdırılmasında, onun mahiyyətinin açılmasında nitq xüsusi rol oynayır. Natiq nitqin gözəl aşılması üçün düzgün təfəkkürə meyl etməlidir. Məhz, düzgün təfəkkür dəqiq nəticələr əldə etməyə imkan verir. Bura sübutları, mühakimələri, mülahizələri də əlavə etmək olar. Bundan əlavə nitqin əsas prinsiplərindən olan və onun əsasını təşkil edən fonetik (bura intonasiya, vurğu, sözlərin düzgün hecalanması), leksik, morfoloji, semantik, sintaktik sistemin öyrənilməsində də məntiqi kateqoriyalar mühüm rol oynayır. Onu da qeyd edək ki, məntiq həmişə filologiya elmləri ilə sıx əlaqədə olub və onların öyrənilməsində, araşdırılmasında, müəyyən nəticələr əldə etməyə imkan və şərait yaradıb. Çünki düzgün və məntiqi təfəkkür olmadan elmdə heç bir nailiyyət əldə etmək olmaz. Əslində məntiq bütün elmlərin tədqiqində istifadə olunan bir üsuldur. Bütün elmlər ümumidən xüsusiyyə və ya əksinə, xüsusidən ümumiyyə gədən tarixi yolu aydınlaşdırır.

«Tarix çox böyük ölçüdə ümumi və təkcə, zəruri və təsadüfi, başlıca və ikinci dərəcəli və i.a. hadisələrin qəribə bir çulğışmasıdır. Tarixi proseslər müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən, müxtəlif üsullarla öyrənilir. Bunlardan biri tarixi öyrənərkən hadisələrin bütün tərffüatını, bütün rəngarəngliyini nəzərdə tutur. Bu tarixi tədqiqat üsuludur. Digəri tarixi prosesdə təkrarlanan ümuminin öyrənilməsini nəzərdə tutur. Bu artıq məntiqi üsuldur. Məntiqi üsul əslində tarixi üsuldur, lakin çoxlu tərffüatdan, təsadüflərdən, təfsilatdan təmizlənmiş halda olan tarixi üsuldur.

Tarix və məntiqi tədqiqat üsulları vəhdət halındadır, axı bunların köməyi ilə eyni bir predmetin meydana gəlməsi və inkişafı öyrənilir. Bunlardan birinin unudulması və ya digərinin mütləqləşdirilməsi nəzəriyyədə və praktikada ciddi səhvlərə gətirib çıxarır. Tarixi üsula laqeydlik göstərilməsi subyektivizmə, predmetsiz nəzəriyyəbazlığa, real tarixi proseslə əlaqələndirilməyən məntiqi mülahizələrə gətirib çıxarır. Məntiqi metodun unudulması isə bu prosesi ümumilikdən, daxili əlaqədən məhrum olan empirik faktorlar yığını kimi təsəvvür etməyə gətirib çıxarır.

Predmeti onun hərəkəti və inkişafı halında, onun daxili əlaqələri halında tədqiq etmək üçün daha bir üsul abstraktdan konkretə yüksəltməkdir». (A.Afanasiyev)

Sitatdan bəlli olur ki, məntiqi və tarixi idrak üsulları nitqdə aparılan ümumiləşdirmələr və konkretləşmə fikrin ifadəsinə (istər zəif fikrin, istərsə də dolğun fikrin) xidmət edir. Ona görə də filosoflar məntiqi fikri ifadənin təzahür forması kimi qəbul edirlər (İstər formal məntiqi, istərsə də dialektik məntiqi). Fikrin dolğunluğu, zənginliyi, elmiliyi hələ nitqin qəbul olunması demək deyildir. Nitqdə qoyulan elmi məsələ (mübahisə də demək olar) əsaslı surətdə faktlarla, sübutlarla təsdiq olunmalıdır. Məhz, bu mərhələdən sonra məntiqi şəkildə dinləyiciləri razı salmaq olar.

Ümumiyyətlə, hər hansı bir elmi kəşf, irəli sürülən fikir, ixtira təcrübədən və sınaqdan keçirilir, sonra ona müəlliflik şəhadətnaməsi verilir. Bu yenə də məntiqi təfəkkürə əsaslanır. Məntiqi təfəkkür isə öz növbəsində yüksək inandırıcılıq qabiliyyətinə malik olur.

Natiq nitqini qurarkən (mövzusunun asılı olmayaraq) məntiqi təfəkkürün qanunlarını dərinləndirilməli və fikrini şüurlu surətdə ifadə etməlidir. Bu nitq mədəniyyətinin əsas amillərindən biridir. Qeyd edək ki, bəzi natiqlər bu qanunauyğunluqlara məntiqin qanunlarını bilmədən əməl edirlər. Bu nitq mədəniyyətinin məntiqi təfəkkürlə nə qədər yaxın olduğunu sübut edir.

Məntiqi qanunların nitq üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu aydınlaşdırmaq üçün bir anlığa fikirləşək ki, hər hansı bir mövzuda nitq hazırlayırıq və bu nitqdə məntiqi təfəkkürə aid qanunları, normaları işlətməyib, onların üstündən sükutla keçirik. Əvvəla, nə qədər çalışsaq da, bu mümkün deyil. İmkan daxilində məntiqi təfəkkürə xas olan qanun və normalardan az istifadə edək. Sonra yazdığımız nitqi oxuyaq. Hər halda (əgər buna nitq demək mümkünsə) özümüz nitqin ilk tənqidçisinə çevriləcəyik. Deməli, nitq mədəniyyətini məntiqi təfəkkürdən ayırmaq qeyri-mümkündür.

Nitqin aydın, məntiqi olmasının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bunun üçün hər hansı bir obyektin, məfhumun, əşyanın hissələrini əks etdirən ən sadə, elementar anlayışdan, getdikcə daha mürəkkəb anlayışa, elmi nəzəriyyəyə, sistemə doğru hərəkət etmək lazımdır. Ona görə də məntiqi təfəkkürün müxtəlif forma və qanunları vardır. Bunlardan dörd əsas qanunu nəzərdən keçirək:

1. Eyniyyət qanunu
2. Ziddiyyət qanunu
3. Üçüncünü istisna qanunu

4. Kafi - əsas qanunu

Öz üzərində çalışan, natiq olmaq istəyən hər bir şəxs bu dörd əsas qanunu dərindən bilməlidir.

Eyniyyət qanunu əsas qanunlardan biridir. Bu qanunun xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hər hansı bir predmet, əşya, məfhum, obyekt halında yürüdülmən fikir (burada mübahisə də, mühakimə də ola bilər) eyni, birmənalı olmalıdır. Buradan elə bir nəticə çıxmamalıdır ki, natiqin nitqində şərh etdiyi hər hansı predmet ətalətdədir. Predmet də, həyat da inkişaf edir, dəyişir. Natiq təsvir etdiyi predmeti daha dərində öyrənir və birmənalı şəkildə mövzusunda əks etdirdiyi məfhumu münasibətini bildirir. Natiq nitqində təyin etdiyi predmeti pərakəndəlikdən qurtarır. Eyni zamanda ona birmənalı yanaşır və müəyyən nəticələr əldə edir.

Əlimizdə olan materialların bolluğundan istifadə edib belə bir nəticəyə gəlirik ki, eyniyyət lap qədim dövrlərdən, şifahi xalq ədəbiyyatından bu günümüze qədər yazılmış hər hansı bir ədəbi növdə, məqalədə, rəydə və s. janrların yaranmasında özünə möhkəm yer tutmuşdur. Eyniyyət hər yerdə- cəmiyyətlə insanlar, təbiətlə canlılar arasında yaranıb inkişaf etmişdir. Buna görə qədim insanlar təbiətlə öz aralarında bir yaxınlıq, eynilik hiss edirdi. Ona görə də qədim xalqların yaratdığı hər hansı bir abidənin kökü eynidir, lakin bu eynilik sonralar insanların təxəyyülünə, təfəkkürünə təsir edib fərqlənmişdir. Mirəli Seyidova istinad edən İ.Musayev yazır:

«Hər bir xalqın şifahi yaradıcılığı orijinaldır, doğmadır, özünəməxsusdur. Bununla belə, həmin yaradıcılıq prosesi müəyyən yad təsirlərə də məruz qalmışdır. Belə ki, xalq istilalara məruz qaldıqca onun yaddaşına hücumlar edilib, lakin onu tamamilə dağıtmaq, yox etmək heç kəsə müyəssər olmayıb.»

Təbiəti dərk etmədəki oxşarlıq, bəlkə də eynilik xalqların təfəkkür tərzində, düşüncəsində oxşarlıq yaratmışdır. Bu oxşarlıq həm də xalqların həyat tərzindəki yaxınlıqla bağlıdır.

Məşhur Amerikalı türkoloq - alim (şumerşünas) S.N.Kramerə istinad edən İ.Musayev yazır: «Şumer atalar sözü ən azı üç min beş yüz il bundan əvvəl yazıya alınmışdır ki, bunların da əksəriyyəti yəqin daha qədimlərdə yaranmış, şifahi şəkildə nəsil-dən-nəslə keçərək yaşamışdır. Bunlar bizdən hər cəhətcə fərqli bir xalq tərəfindən yaradılmışdır. Bu xalqın öz dili, öz coğrafi mühiti, öz adət-ənənəsi, öz dini, öz siyasi və iqtisadi prinsipləri olmuşdur. Lakin bütün onlarla birlikdə qədim Şumer atalar sözü heyrətamiz dərəcədə

bizimkinə yaxındır. Biz onlarda da öz arzu və ümidlərimizin, öz zəiflik və çətinliklərimizin, öz görüşlərimizin inikasını çox aydın bir şəkildə görməkdəyik».

Deməli, bütün xalqlar ayrı-ayrılıqda eyni nəticələrə gəliblər. Axı bütün xalqların bioloji kökü birdir. Bioloji kökü bir olanların düşüncüləri və təsəvvürlərinin kökü də bir olmalıdır. Belə olan halda, hansısa xalq düşüncə tərzini hansısa xalqdan götürüb - konsepsiyası kökündən yanlışdır. Çünki bu cür yanaşma xalqların kökünə ayrılıq salır, bəzi xalqların qədim, bəzilərinin törəmə olduğu ideyasını yaradır və nəticədə əsassız mübahisələr və lazımsız müharibələr üçün bəhanə yaradır.

Eyniyyət qanununun əsas xüsusiyyətlərini, cəmiyyətin və təbiətin inkişafında nə kimi rol oynadığını natiq nəzərdən qaçırmamalıdır.

Ziddiyyət qanunu. Bu qanun da natiq üçün əhəmiyyət kəsb edir. Natiq bu qanunu da dərinləndirib öyrənməli və nitqində yerli-yerində istifadə etməlidir. Bu qanun söylənilən zidd fikrə münasibəti ifadə edir. Hər hansı bir predmetə, hadisəyə münasibət bildirən şəxslərin dünyagörüşü müxtəlif olduğu üçün, onların irəli sürdüyü konsepsiya da rəngarəng olur. Yəni fikirlərin biri düzgün, o biri yanlış ola bilər. Bu, nitqin mübahisəli, canlı ifadə olunmasına şərait yaradır və düzgün yeridilən fikri müdafiə edir. Ziddiyyət qanunu irəli sürülən iki zidd fikrin birini təsdiq, o birini təkzib edir. Yəni fikirlərdən biri düzdür. Lakin onu yaddan çıxarmaq olmaz ki, bu prinsip predmetin müəyyənliliyinə, onun varlığına arxalanır. Məsələn, tutaq ki, «bu gələn mənim dostum Akifdir», eyni zamanda «bu gələn mənim dostum Akif deyil» fikrini iddia edə bilərik. Ona görə ki, bu fikirlərin yalnız biri doğru ola bilər. Məntiqi ziddiyyət qanunu belə fikirlərin işlənməsinə yol vermir. Ziddiyyət qanunu elmi nəzəriyyələrin, sınaqdan çıxmış ixtiraların, düsturların, təriflərin ifadə olunmasında nitqə daxil edilir. Məsələn, hamı bilir ki, isim əşyanın adını bildirir, sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirir və yaxud atalar sözü, zərbi-məsəllərin bu qanuna heç bir ehtiyacı yoxdur. «İgiddin igiddən ehtiyatı artıqdır», «Saxla samanı, gələr zamanı», «Mərdi qova-qova namərd edir» və s.

Bəzən elə hallar da olur ki, yürüdülməli fikirlərin heç biri düz olmur. Ziddiyyət qanunu hər iki fikrin səhv olduğunu aydınlaşdırır və düzgün hökm çıxarılmasına imkan və şərait yaradır. Deməli, ziddiyyət həm həyatda, həm də sözdə özünü göstərir. Ona görə də işi ilə əməli düz gəlməyən adamlara ziddiyyətli adam kimi qiymət verirlər. Sözü ilə əməli, işi düz gəlməyən natiqlər müəyyən yığıncaqlarda, elmi-nəzəri konfranslarda,

müzakirələrdə çıxış edərkən müvəffəqiyyət qazana bilmir, uğursuzluğa düşər olur. Ziddiyyət qanunu həyatın bütün sahələri kimi nitq mədəniyyəti ilə də əlaqəli şəkildə inkişaf edir və müxtəlif elmlər bu ziddiyyətlərlə məşğul olur. Ziddiyyətlər həm daxili, həm də xarici olur.

Müxtəlif elmlərin bu ziddiyyətləri müəyyən predmetin, məfhumun biri o birinə təsir göstərdiyi əks tərəflərin qarşılıqlı mübarizəsindən doğur, yaranır.

Xarici ziddiyyətlər isə müəyyən predmeti, məfhumu əhatə edən mühitlə, bu mühitin predmetlərlə ziddiyyətli münasibətlərindən irəli gəlir. Ziddiyyət qanunu əməli fəaliyyətin mühüm tələblərindən biridir. Ziddiyyət qanunu hadisələrin təhlil edilməsinə, fikirlərin sübut olumasına, idrak prosesinə də aiddir. Həyatın əsas qanunlarının şərhini məhz ziddiyyətdən başlayır.

Üçüncünü istisna qanunu iki fikrin birinin doğru, digərinin yalan olduğunu isbat edir. Üçüncü hökm və ya fikir ola bilməz. Yalnız düzgün təfəkkürdə bu qanun özünə yer tapır. Bəzi xüsusiyyətlərinə görə ziddiyyət qanununa oxşayır, lakin ondan fərqlənir. Bu fərq ondan ibarətdir ki, nitq zamanı ortaya çıxan mübahisədən aydın olur ki, fikirlərdən biri doğrudursa, şübhəsiz ki, digəri yalan olacaq, üçüncü fikir ola bilməz. Bu üçüncünü istisna qanunudur. Üçüncünü istisna qanunu həmişə zidd fikirlərə aid olur. Məsələn, Əli vaxtında gəldi. Əli vaxtında gəlmədi. Bu cümlələrdə biri doğru, o biri yanlışdır. Qıraqdan kimsə söhbətə qoşulub təkid etsə ki, vaxtında gələn Əli yox, Akifdir. Bu hökm yenə də Əlinin vaxtında gəlmədiyini hökmünü ifadə edir. Üçüncü orta bir fikir yoxdur. Üçüncünü istisna qanunu fikrin ümumi və xüsusi formalarını da ifadə edir. Bu zaman yenə də fikirlərdən biri yalan, digəri isə mütləq doğru olmalıdır. Üçüncü ola bilməz. Tutaq ki, natiq belə bir ziddiyyətli hökm irəli sürür.

1) Meydana toplaşan camaatın hamısı şairə rəğbət hissi ilə baxırdı.

2) Meydana toplaşan camaatın bəzisi şairə rəğbət hissi ilə baxırdı.

Yenə də üçüncü hökm ola bilməz.

Onu da qeyd etmək ki, natiq nitqində ziddiyyətli fikir söyləyirsə, üçüncünü istisna qanunundan istifadə edərsə, təsdiq ilə inkar arasında orta bir şey olmadığını, qeyri-müəyyənliyi dəqiqləşdirməli, bu problemi aradan qaldırmalı, fikrin yalanlığını açıb göstərməlidir. Bəzi nətiqlər hiss etmədən bu prinsipin üstündən

sükutla keçir. Lakin dinləyicilər tələbkar olduqda nətiq çıxılmaz vəziyyətdə qalır. Belə olan halda nətiqə üçüncünü istisna qanunu kömək edir.

Bəzən də elə olur ki, nətiq məsələnin mahiyyətinə diqqət vermədən fikrin birinin doğru, digərinin yalan olduğunu təsdiq edir. Bu məsələnin həlli demək deyildir. Hətta dinləyicilərdə də mücərrəd bir anlayış yaradır. Buna görə nətiq hökmü predmetin, məfhumun və ya hadisənin dərindən öyrənilməsi yolu ilə verə bilər. Üçüncünü istisna qanunu həm nətiqin, həm də nitqin prinsipial olması, hadisənin düzgün şərh üçün ən gözəl vasitədir. Nətiq nitqini hazırlayarkən, fikrin gerçəkliyini, şəxsi biliyini, müşahidə və mülahizələrini gərgin əməyi nəticəsində başqa fikir və mülahizələrlə əlaqələndirməlidir.

Kafi əsas qanunu. Bu qanunun əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, yürüdülmüş fikir dəqiq faktlara əsaslandırılmış olsun. Kafi əsas qanunu gerçəklikdə əks olunan fikirləri və müddəaları başqa bir fikirlə əsaslandırır. Kafi əsas qanunu məntiqi cəhətdən əsaslandırılmamış hər bir fikri rədd edir. Nətiq nitqini qurarkən belə bir müddəa irəli sürə bilər ki, dünyada ilk yaşayış yeri, qədim insanların məskəni Azərbaycandır. Bu fikri təsdiq edən heç bir fakt, dəqiq məlumat, sübut yoxdur. Ona görə də kafi əsas qanunu pozulur, bu cümlədəki fikir başqa bir fikirlə əlaqələnmə bilmir.

Yaddan çıxarmaq olmaz ki, nitq elə qurulmalıdır ki, hər bir fikrin, konsepsiyanın, müddəanın məntiqi əsaslandırılması nitqi məntiqsizliyə aparmasın, mövzunun məqsəd və vəzifəsi, məzmun və forması, ideyası müəyyən faktlara söykənmiş olsun. Məsələn, Bakı Azərbaycanın paytaxtıdır. Mən Bakı şəhərində yaşayıram. Azərbaycan şairlər diyarıdır və s. belə cümlələrdə kafi əsas qanununa heç bir ehtiyac hiss olunmur. Fikrin məntiqi cəhətdən doğruluğu heç bir şübhə yaratmır.

Deməli, nitqi qurarkən və yaxud şərh edərkən faktlara tez-tez müraciət düz deyil və buna heç ehtiyac da yoxdur. Təcrübə göstərir ki, hər bir faktı nitqə gətirmək onun şərhini çətinləşdirir. Nətiq ümumi biliyi, konsepsiyayı kənarda qoyur, tək-tək predmetlər, hadisələr haqqında fikir yürüdür. Məsələn, bütün metallar qiymətlidir. Fikir belə ifadə olunur, metallar qrupuna aid olan mis, qızıl, alüminium, bürünc, gümüş və s. bu ümumi fikirdə əks olunur. Lakin qızıl qiymətli metaldır - dedikdə, xüsusi bir metaldan söhbət getdiyi oxucuya və ya dinləyiciyə dərhal aydın olur.

Kafi əsas qanunu təfəkkür prosesi ilə bağlı olduğundan, fikrin düzgünlüyü, əsaslandırılması üçün, gətirilən faktlara, dəlillərə, hökmlərə söykənir. Buna məntiqi əsas deyilir. Bu da həmişə real əsasla bağlı olur və əlaqə yaradır. Natiq kafi əsas qanunundan yerli-yerində istifadə etməlidir. Faktları əsaslandırmaq üçün natiqə həmişə müəyyən sübutlar lazımdır. Bəs sübut nədir? Sübutun xarakterinə, xüsusiyyətlərinə keçməzdən əvvəl bir məsələni nəzərdən keçirmək məqsəduyğundur. Natiq nitqini qurarkən, hökmən sınaqdan çıxarılmış, təcrübədən keçmiş, elmi dəlillərlə ifadə olunmuş hökmləri üstün tutmalıdır. Əgər natiq bu konvensiyanı əsas götürməsə, onda nitqin məntiqi qanunlardan kənar qalacağı şübhə doğurmur. Məsələn, natiq heç bir elmi əsasla əlaqələnməmiş fikirləri nitqə daxil edibsə, onda o, fakt qarşısında aciz qalacaq və ya fikrini əsaslandırmağa dəlil, sübut tapa bilməyəcək. Məsələn, sağ gözün səyriməsi xoş xəbərdən, sol gözün səyriməsi pis xəbərdən məlumat verir. Qaşığın yerə düşməsi qadın, bıçağın yerə düşməsi kişi qonağın gələcəyindən xəbər verir. Faktlara söykənməyən belə fikir və mülahizələri kafi əsas qanunu rədd edir. Odur ki, natiq bir məsələdən digərinə keçərkən fikirdə qırıqlıq hiss olunmamalıdır. Nitqdə irəli sürülən fikir əsaslandırılmış şəkildə olmalıdır. Fikirdəki mülahizələr həyati faktlara əsaslanmalı, aydın, konkret, səlis olmalıdır. Nitqin hər bir müddəası düzgün və sərrast nəticə ilə qurtarmalıdır. Natiq irəli sürdüyü hər bir konsepsiyanı sübuta yetirməlidir. Fikri sübuta yetirmək üçün məntiqi priyomlarından və üsullarından düzgün istifadə etməlidir. Sübut üç hissədən ibarət olur.

1. Tezis
2. Əsas (dəlil)
3. Sübutmə

Tezis həqiqətə uyğun olmalıdır. Tezis gələcəkdə görülməli işlərin həqiqi yolunu təmin edir. Lakin son vaxtlar natiqlik sənətinə uyğun gəlməyən, həqiqətdən uzaq tezislər də yazılır. Onu da qeyd edək ki, tezis bütün elmləri əhatə edə bilmir. Həyat hadisələrini əks etdirən tezislər bəzən özünü doğrulda bilmir. Məsələn, uzun illər təbliğ olunan dünya sosializm sistemi, bərabərlik, qardaşlıq və s. tezislər özünü doğrultmadı.

Əsas (dəlil). Elm aləmində təsdiq olunmuş, təcrübədən, sınaqdan çıxmış hər hansı bir əsas (dəlil) sübutun tərkib hissəsidir. Əsas, obyektiv gerçəklikdə məntiqi qanunların ən düzgün ifadə olunmasında

mühüm rol oynayır. Əsas tezisə məxsus olan (həqiqətdən ibarət olan tezisdən söhbət gedir) fikir və iddiaların ən düzgün və doğru əsaslarla ifadəsi deməkdir.

Sübutetmə yuxarıda söylənilən tərkib hissələrin arasında (tezis və əsas (dəlil) əlaqə yaradır. Bu anlayış məntiqi qaydaların məcmusu deməkdir. Əsasən, nitq prosesində ardıcılığa xidmət edir. Yuxarıda belə bir iddia irəli sürdük ki, sübut nədir?

Sübut. Ədəbi dilimizin izahlı lüğətinə istinad edən K.Əliyev yazır: «Hər hansı bir şeyin həqiqiliyini, düzgünlüyünü göstərən fakt, mülahizə, müddəa, dəlil».

Natiqin nitqdə irəli sürdüyü müddəalar əsaslandırılmış olmalıdır. Nitq zamanı söylənilən nəzəri fikirlər sübutsuz qəbul edilmir. Natiq nitq prosesində bir fikrin, iddianın doğruluğunu başqa bir fikir vasitəsi ilə ifadə edir. Bu priyom sübutun bir üsuludur.

Sübutun üsulu bir sıra mərhələlərin ardıcıl əlaqəsi, hökmlərin silsiləsi olub, inandırıcı bir surətdə göstərməlidir ki, sübut edilən tezis məntiqi olaraq müqəddimələrdən və ya doğruluğu təcrübədə yoxlanılmış dəlillərdən çıxır. Ayrı-ayrı müqəddimələrin sadəcə mexaniki olaraq cəmlənməsi heç də sübut qüvvəsinə malik deyildir.

Natiq nitq zamanı fikrini ifadə edərkən sübutun müxtəlif üsullarından istifadə edir. Bu sübutlar isə özünəməxsus xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Əgər natiq fikrini, müddəanı birbaşa faktlarla, dəlillərlə ifadə edərsə, bu müstəqil sübut adlanır. Əksinə, fikir və müddəanın doğruluğunu inkar etməklə yaranan sübut dolayısı sübut adlanır. Təqsimi (yəni hissələrə bölmək) sübut bir faktı qəbul edir, digərlərini inkar edir. Bu, natiqin nitqində, əsasən o zaman baş verir ki, natiq nitqini şərh edir. İlk baxışda bu ümumi xarakter daşıyır, sonra hiss olunur ki, o hansısa fakta üstünlük verir və həmin faktı dəlillərlə əlaqələndirib fikrini inkişaf etdirir.

Bəzən də natiq nitqini şərh edən zaman sübut fikrə zidd olan başqa bir fikri rədd edir. Sonra üçüncünü istisna qanununa əsaslanıb, sübut edilən fikrin mütləq doğru olduğu qənaətinə gəlir. Bu üsul apoqogik (dolayısı) sübut adlanır.

Sübutlarda çox vaxt sübut olunmuş hökmlərdən istifadə etməklə, dəlillərdən çıxan nəticələr əldə edilməlidir. Bu, əsl nitqdir, nümunəvi sayıla bilən biliklərin şərhidir. Belə nitqi dinləyicilər qəbul edir. İrəli sürülən fikirləri təsdiq edir. Əks təqdirdə, fikirlər qəbul olunmur, faktlar əsassız olur və təkzib olunur.

Təkzib Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində belə izah olunur: Bir məlumatın, xəbərin, şayiənin və s. yalan olduğunu məlumat, çıxış, məqalə və s. ilə sübut etmə. İzahdan aydın olur ki, nitq prosesində təkzib də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təkzibdən, ən çox opponentlərlə aspirantlar və dissertantlar arasında gedən elmi mübahisədə istifadə olunur. Təkzibin tək və ya xüsusidən ümumiyyə doğru inkişaf edən xətti də mövcuddur ki, buna da induksiya deyilir.

İnduksiya latınca yönəltmə mənasını verir. Nitq prosesində ayrı-ayrı hadisələrin ümumi nəticələrə doğru hərəkəti deməkdir. Məlumdur ki, qanun hadisələrdə təkrar olunan ümumi cəhətdir. Ümumi cəhət isə ayrıcadan başqa bir halda mövcud deyildir. İnduksiya əldə olunmuş bilik əsasında yeni predmetlərin, məfhumların öyrənilməsinə köməklik göstərir. İnduksiya məfhumların bir qismi haqqındakı biliyin onların daha gec olan başqa qisminə şamil edilərkən məzmununu dəyişdirmir. Buradan induksiyanın məhdudluğu meydana çıxır ki, buna da natamam induksiya deyilir. Lakin aparılan təhlil və sintez, ümumiləşdirmələr induksiyanın tamlığını təmin edir. Buna isə tam induksiya deyilir. Tam induksiyada nəzərdən keçirdiyimiz problem bütün halları ilə tədqiqatçıya məlum olmalıdır. Nitqdə düzgün ümumiləşdirmə aparmayanda induksiya pozulur. İnduksiya hadisələrin öyrənilməsində qanunauyğunluqları, səbəbi, məqsədi elmi şəkildə araşdırır və təsdiq edir. Buna da elmi induksiya deyilir.

Elmi induksiya. Hadisələri, müşahidələri, mülahizələri araşdıran natiq onu təhlil edir və faktın mühüm əlamətini üzə çıxarır. Elmi induksiya müşahidə və müqayisədən başlanıb, təcrübə apararkən səbəbin əlaqəsini təsdiq edir və müxtəlif metodların köməyi ilə fikri aydınlaşdırır. Bu metodların - a) oxşarlıq, b) təfəvüt, c) qalıqlar, d) dəyişmələr tətbiq edilməsi nitq prosesində (istər yazılı, istərsə də şifahi) ayrılıqda götürülmür. Onlar tam formada götürülür və bir-birini tamamlayır. Nitq yazılarkən bir üsuldən də istifadə olunur ki, bu da deduksiya adlanır.

Deduksiya latın mənşəli olub hasiletmə deməkdir. O, fikrin ümumidən xüsusiyyə doğru hərəkəti prosesidir. Bütövlükdə götürülən predmetlər haqqında olan biliyi hər hansı predmetə şamil edir.

Deduksiyadan, əsasən, elmi işlərin yazılmasında daha çox istifadə olunur. Elmi nəzəriyyə qurmaq üsulu kimi tədqiqatçıların ən çox müraciət etdiyi bir üsuldur. Məsələn, deduksiya üsuluna aid aksiom metodu sübutsuz qəbul edilən müddəalardan, konsepsiyalardan ibarət olan aksiomaların məcmusundan müəyyən qaydalar və qanunlar əsasında əldə edilir.

NİTQ PROSESİNDƏ TƏLƏFFÜZ, İNTONASIYA VƏ ORFOEPIYANIN ROLU

Tələffüz nitqin şifahi qoluna aiddir. Natiq yazdığı nitqi şərh edərkən və ya nəyin isə haqqında danışarkən onun tələffüzü mühüm rol oynayır. Tələffüz nümunəvi nitqin mühüm amilidir. Hər bir nitq necə tərtib olunursa-olunsun, onun dinləyiciyə çatdırılması tələffüzün üzərinə düşür. Sözlərin düzgünlüyü, səlisliyi, aydınlığı tələffüzün əsasını təşkil edir. Nitqin gözəlliyinə xidmət edən diksiya aktyor, müəllim, diktör üçün çox mühümdür. Hər bir natıq nitqini şərh edərkən, emosionallığa ciddi riayət etməlidir. Çünki diksiya emosionallıqla bilavasitə əlaqədardır. Dinləyicilərin diqqətini cəlb edən məsələlərdən biri də nitqdə səs tembrindən düzgün istifadə olunmasıdır. Natiq nitqi şərh edərkən auditoriyanı nəzərə almalı və səsin tembrini ona uyğun şəkildə qurmalıdır. Nitqdə təsvir olunan hadisələrlə yaşayan natıq səsinin tembrində də bunu hiss etdirməlidir. Yeri gəldikcə tempi dəyişməlidir. Nitqin ümumi şərh isə orta tempdə olmalıdır. Səsin eşidilmə dərəcəsi natıqın ustalığını nümayiş etdirir, bu diksiya üçün gözəl zəmin yaradır. Nitq zamanı tələsmədən, aramla danışmaq mühüm rol oynayır. Tez-tez danışmaq, dilin topuq vurması, ağız quruması, yersiz udqunmalar diksiyanın pozulması deməkdir. Diksiyada natıq ağ ciyərdən gələn hava axınına da düzgün tənzimləməlidir. Nitq prosesində tənəffüs sistemi pozulursa, onda diksiya da pozulur. Belə nitqin təsir qüvvəsi zəifləyir və dinləyicilərin diqqətinin yayınmasına səbəb olur. «Danışarkən cümlənin təkcə məzmunu deyil, həm də nə məqsədlə söylənilmiş olması sözlərin necə səslənməsinə təsir edir. Yəni səs bəzən ucalır, bəzən, əksinə, qısalır, daha da alçalır, bəzən uzanır, bəzən nitq axını kəsik-kəsik tələffüz olunur, bəzən isə, əksinə, qarışıq bir silsilə təşkil edir. Bununla da nitqin ritmik və melodik cərəyanı formalaşır ki, buna avazlanma (intonasiya) deyilir». Gətirdiyimiz sitatdan aydın olur ki, intonasiyadan (sitatda onu mərhum professor Ə.Dəmirçizadə avazlanma adlandırsa da, intonasiya terminindən istifadə edəcəyik) natıq öz nitqində işlətdiyi ara sözləri, sual cümlələri, xitabları, nidaları, əlavələri, xüsusiləşmələri düzgün tələffüz etmək üçün (bura vurğunu da əlavə etmək olar) istifadə edir. Həmcins üzvlər arasında cümlələrin sadalanmasında intonasiyanın təkrar olunması nitqdə hiss olunmalıdır. İntonasiya mürəkkəb bir hadisədir. Buna səs tonunun alçalıb yüksəlməsi, nitqin sürəti, tələffüzün qüvvətləndirilib zəifləndirilməsi, cümlə daxilində fasilənin olub-olmaması və s. daxildir. İntonasiya təsdiq cümlələrini sual

və nida cümlələrindən, tabesizlik əlaqəsini tabelilik əlaqəsindən fərqləndirmək üçün imkan yaradır, intonasiya mənaya görə cümlənin müəyyən hissəsini ayırmağa da imkan verir. İntonasiya vasitəsi ilə şübhə, təəccüb, şadlıq, qəmginlik, kədər və s. kimi hisslər ifadə edilir.

İntonasiyadan düzgün istifadə etmək nitqin mənasını yaxşı başa düşməyə kömək edir. Görkəmli şairlərin və bədii söz ustalarının şeir oxuyarkən intonasiyadan bacarıqla istifadə etdikləri bizə məlumdur. Onlar intonasiyadan düzgün istifadə edərək, əsərlərin məzmun və mənasını, eyni zamanda onları yaradarkən, şairlərin keçirdikləri hiss və həyəcanları məharətlə dinləyicilərin şüuruna çatdırı bilirlər. Natiq nitqi şərh etdiyi zaman çalışmalıdır ki, dinləyici onun səsindən yorulmasın, əksinə, estetik ləzzət alsın. Natiqin nitqi avazlanma vasitəsi ilə dinləyicilərdə xoş əhval-ruhiyyə yaratmalıdır. Natiq nitqini şərh edərkən sazəndələr musiqi alətlərindən hansı məharətlə istifadə edirlərsə, o da elə ustalıqla fikrini ifadə etməli və dinləyicilərin zövqünü oxşamalıdır.

Orfoepiya yunan sözü olub düzgün nitq deməkdir. Orfoepik normalar da dilimizin şifahi qoluna aiddir. Orfoepiya şifahi nitq üçün səciyyəvi nə varsa hamısını əhatə edir. Orfoepiyanın tədqiqat obyektini aşağıdakılardır:

1. Səslərin düzgün tələffüzü
2. Sözlərin, tərkiblərinin düzgün tələffüzü
3. Qrammatik normaların tələffüzü

Deməli, orfoepiya ümumi normalar əsasında yaranan fonetik qayda-qanunların bir-biri ilə bağlı məsələlərini tədqiq edir, öyrənir. Bəzən orfoepiya dar mənada tədqiq olunur. Bura yalnız tələffüz anlayışı daxil edilir. Lakin orfoepiya çox geniş bir anlayışdır ki, bu anlayışlar hər biri ayrı-ayrılıqda nitqin əsas amillərindən birini təşkil edir. Məsələn, səslərin hansı şəraitdə tələffüz olunması, sözün əvəlində, ortasında, axırında işlənməsi, məxrəc sabitliyinə görə, yanaşı işləndikdə hansı xüsusiyyətə malik olması və sair məsələlər orfoepiyanın tədqiq obyektidir. Bura intonasiya və vurğunu da əlavə etmək olar. Orfoepiya həm də alınma sözlərdə vurğunun düzgün tələffüz olunmasına da kömək edir. Orfoepiya ilə nitq sürəti məsələsinin də müəyyən dərəcədə əlaqəsi var. Hətta orfoepik üslub növlərini müəyyənləşdirən əlamətlər sırasında sürətin də

nəzərə alınması zəruri sayılır. Nəhayət, belə bir cəhəti də yada salmalıyıq ki, orfoepiya, ümumiyyətlə, şifahi ədəbi dilin normalar sistemi anlayışı ilə bağlı olduğundan, şifahi ədəbi dilin müxtəlif üslubları ilə əlaqədar bir sıra əlamətdar cəhətləri də əhatə edir. Sitatdan görüldüyü kimi, orfoepiya geniş bir anlayışdır. Ədəbi dilin normaları ilə, üslublar sistemi ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Orfoepiya həm də yüksək mədəni nitq üçün insanın dil qabiliyyətinin inkişafına, püxtələşməsinə zəmin yaradır. Natiq nitqini şərh edərkən, fonetik qanunları, fonetik hadisələri və onların tələffüzündən irəli gələn xüsusiyyətləri nəzərə almalıdır. Bəzi natiqlər nitqlərində kitab üslubuna üstünlük verir. Yəni söz necə yazılırsa, elə də tələffüz olunur. Bu qətiyyəni düz deyil, onda nitq quru çıxır və dinləyicilərin yorulmasına səbəb olur. Bəzi natiqlər nitqlərində dialekt sözlərə yer ayırır. Bunlar da öz növbəsində orfoepiyanın pozulması deməkdir. Hər bir natiq fikrini necə şərh edirsə etsin, fərqi yoxdur, orfoepik normalara riayət etməlidir. Fikir həm məzmun və forma, həm də ideya məntiqi əsaslar üzərində qurulmalıdır. Natiq nitqini qurarkən orfoepiyanın normalarını və ünsürlərini nəzərə almalıdır. Bu ünsürlər isə aşağıdakılardır:

1. Fasilə (pauza)
2. Vurğu
3. Ahəngdarlıq (buna melodiya da deyirlər)
4. Sürət (buna temp də deyirlər)

Bu dörd ünsürə riayət edən natiq nümunəvi nitqə nail ola bilər. Fasilə nitq prosesində mühüm rol oynayır. Bəzən fasilə durğu işarələri hesabına edilir. Lakin şifahi nitqdə fasilə mənaya görə edilir. Çünki şifahi nitqdə orfoqrafik işarələr görünür. Natiq cümlənin mənasına əsasən fasilədən istifadə edir. Fasilə nitqin ikimənalılığını aradan qaldırır, xitabların, ara sözlərin, müqayisə edilən birgə sözlərin düzgün işlənməsini təmin edir. Natiq nitqində həm heca vurğusuna, həm məntiqi vurğuya, həm həyəcanlı vurğuya qarşı diqqətli olmalı, müəyyən məna çalarlığını dərinlən bilməlidir. Natiq həm güclü vurğuya (ona dinamik vurğu deyilir), həm də avazlı vurğuya (buna tonik vurğu deyilir) düzgün əməl etməlidir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dilində sabit vurğudur. Natiq onu da bilməlidir ki, dilimizdə işlənən şəkilçilər vurğunu qəbul edir və sözdə vurğunun yeri dəyişir. Burada vurğu qəbul edən şəkilçilər nəzərdə tutulur (dilimizdə vurğu qəbul etməyən şəkilçilər də var). Məsələn: Yaz-ı-çı-lıq-dan, iş-çi-lər-dən, tək-mil-ləş-dir-il-

miş-lər-dən və sair. Misallardan aydın olur ki, vurğu şəkilçilərin artırılması ilə əlaqədar yerini dəyişir. Nətiq vurğu qəbul etməyən şəkilçiləri də bilməlidir. Əks təqdirdə sözlərin mənasını düzgün ifadə edə bilməz. Məsələn: alma-alma, çəkmə-çəkmə, vurma-vurma və s.

Ahəngdarlıq ünsürü də nitqdə böyük rol oynayır. Nəsr dilində nitqin parçalara bölünməsi bir ahəngdarlıq yaradır. Ahəngdarlıq isə nətiqin işini asanlaşdırır və müəyyən nizam salır. Ahəngdarlıq nətiqin əməyini yüngülləşdirir, onun rahat işləməsi üçün yüngüllük gətirir. Ahəngdarlıq həyatın bütün sahələrində özünü göstərir. Məsələn: nəbzın vurma, əsgərlərin yerışı, quşların uçuşu və s. Ahəngdarlıq təbiətin, cəmiyyətin inkişafında da daimi yer tutur: Dildə, rəqsdə, sənətdə belə müəyyən bir ahəng var ki, bu da müəyyən bir qanuna və nizam tabedir. Biz rəqsdə dinamik hərəkətləri, dildə nitq ünsürlərini görürük. Nəzmdəki ahəng nitq ünsürlərinin müvazinətli təkrarından doğur.

Nitq də belədir. Nitq müəyyən hissələrə bölünməklə bərabər, müəyyən bir nizam ilə təkrar edilsə, ahəng təsiri yaranacaqdır. Əgər mənzum misralar mütəmadi olaraq uzanan mənsur bir parça ilə yanaşı qoyulursa, müvazinət, nizam, ahəng görünməyə bilər. Lakin eyni misralar bir ölçüdə olmaqla bərabər, müəyyən pauzalar (fasilələr) və durğularla davam edərsə, səslərin bu nizamlı əlaqəsindən mütləq ahəng doğacaqdır. S.Vurğunun «Şair, nə tez qocaldın sən»! şeərində ahəngdarlığın, axıcılığın, hər misranın dərin məna kəsb etməsinin şahidi oluruq.

Nemətsə də gözəl şeir,
Şair olan qəm də yeyir,
Ömrü keçir bu adətlə,
Uğurlu bir sədətlə.
Görən məni nədir, deyir,
Saçlarına düşən bu dən?
Şair, nə tez qocaldın sən!

Dünən mənə öz əlində

Gül gətirən bir gəlin də
Gözlərində min bir sual
Heykəl kimi dayandı lal.
O bəxtəvər gözəlin də
Mən oxudum gözlərindən:
Şair, nə tez qocaldın sən?

Ovçuluğa meyil saldım,
Gecə-gündüz çöldə qaldım.
Dağ başından enib düzə
Bir ox kimi süzə-süzə
Neçə ceyran nişan aldım,
Cavab gəldi güllələrdən:
Şair, nə tez qocaldın sən!

Bəzən uca, bəzən asta,
Ötür sazım min sim üstə.
Andı yalan, eşqi yalan.
Dostluğu da rüşvət olan,
Ürək yıxan bir iblis də
Üzəvari deyir hərdən:
Şair, nə tez qocaldın sən!

Saç ağardı, ancaq ürək,
Alovludur əvvəlki tək.
Saç ağardı, ancaq nə qəm,

Əlimdədir hələ qələm.
Bilirəm ki, deməyəcək,
Bir sevgilim, bir də vətən:
Şair, nə tez qocaldın sən!

Bu misralardan sonra söz deməyə, ahəngdarlıqdan danışmağa heç bir natiqin haqqı yoxdur. Bu, əsl istedadın, sənətkarın, şair-natiqin qələbəsi və bu qələbənin təntənəsidir. Əsl natiq ustalığı nümayiş etdirərkən, nitqində bu cəhətləri hökmən nəzərə almalıdır. Doğrudur, bu nəsr dili ilə çox çətindir. Lakin bacarıqlı natiq bu cəhətlərdən məharətlə istifadə edir.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev öz nitqində bu cəhətləri layiqincə işlətmişdir.

«Heydər Əliyevin nitqləri auditoriyanın marağına, səviyyəsinə, dərk etmə imkanına müvafiq gəlir - auditoriya ilə natiq arasında demək olar ki, hər dəqiqə psixoloji kontakt olur. Bunu aşağıdakı amillər təmin edir:

- çıxışın bütünlüklə auditoriyanı bilavasitə maraqlandıran faktlar, hadisələr, konkret məlumat və misallar üzərində qurulması;

- çıxışda həmin auditoriya üçün əhəmiyyətli mülahizələrin irəli sürülməsi;

- natiqin ümumən Azərbaycan cəmiyyətini narahat edən ən aktual məsələlərə, problemlərə toxunması, mövcud mülahizələrə analitik bir aydınlıq gətirməsi;

- auditoriya ilə polemikaya, fikir mübadiləsinə, əgər buna ehtiyac varsa, girilməsi və onun marağının nəzərə alınması;

- auditoriyanın anlayacağı sözlər, ifadələr, cümlələr işlədilməsi və s.

Ulu öndər Heydər Əliyev nə qədər zəngin, mürəkkəb, dərin intellektual təfəkkür sahibi olsa da heç bir çıxışında, məruzəsində, nitqində, yaxud replikasında Azərbaycan cəmiyyətinin sırayı üzvünün başa düşməyəcəyi, xüsusi şərh tələb edən fikirlər söyləmir, həmişə məzmunluluğu saxlamaqla maksimum sadə bir dillə - sadə sözlər, ifadələr, konstruksiyalarla danışır ki, bu da istənilən auditoriya ilə ən yüksək səviyyədə kontakta girməyə imkan verirdi. İkinci tərəfdən, Heydər Əliyev əzəmətli duruşu, iti baxışları, fikrin dəqiq

çatmasına kömək edən təsirli səsi ilə auditoriyanın diqqətini dərhal özünə çəkməsi, əlinin bəzən asta, bəzən sərt, rəddedici hərəkəti ilə həmin auditoriyanı mahir, bir driyor kimi idarə edirdi - onu dinləyənlər özlərindən asılı olmayaraq həyəcanlanır, sözlərinə, mülahizələrinə reaksiya vermək həddində olurdular ki, bu da hər hansı bir natiq üçün böyük hünərdir.» (N.Xudiyev)

Heydər Əliyevin nitqlərinin təhlili üzərində apardığı tədqiqat işində N.Xudiyev natiqlik sənətinə, orijinal fikirlər gətirmiş və fikirlərini əsl natiq kimi əsaslandırmışdır. Şifahi nitqə verilən tələbləri dərindən şərh edən N.Xudiyev oxucunu sanki tilsimləyir, onu iclas zallarına aparır, hadisələrin şahidi edir.

Sürət şifahi nitqin dinləyiciyə çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Natiq fikrini şərh edərkən tələsməməli, aramla çıxış etməlidir. Natiqin səsi, intonasiyası və zahiri əlamətləri haqqında fikir söyləyən K. Əliyev Siserona istinad edərək yazır:

«Natiqin fikrincə, təbiətin bağışladığı şaqraq və xoş təsir göstərən səsdən məqamına görə və məharətlə istifadə etmək lazımdır. Bir qədər sonra qeyd edir ki, səsin, nəfəsin, bədən üzvlərinin, nəhayət, dilin məşqi üçün elmi qaydaları öyrənmək yox, zəhmət çəkib öz üzərində yorulmadan çalışmaq lazımdır. Yumşaq səs, üzün təvazökar görünüşü, ruhu oxşayan nitq natiqin köməyinə çatır. Kəskin çıxış edəndə üzünün zahiri cizgilərini - mimikasını elə nəzərə çarpdırmalısan ki, tamaşaçılar sənə məcburiyyət qarşısında qaldığını dərhal hiss etsinlər.

Kim natiq olmaq istəyirsə, o, qəzəbli məqamlarda gərgin səslə, sakit axında yumşaq səslə, tərəddüd göstərəndə ona uyğun intonasiya ilə öz fikrini ifadə etməlidir.»

Zənnimcə, həmin sitat səsin nitqdə rolunu əks etdirsə də, müəyyən məqamlarda natiqə hadisələrin iştirakçısı olmağı tövsiyə edən Siseron səsin tempinin, sürətinin də hadisəyə uyğun qurulmasını məsləhət görür.

«Yüksək nitq mədəniyyəti insanın ümumi inkişafında xüsusi rol oynayır. İstər məzmun, istərsə də zahiri cəhətdən düzgün olan nitq fikrin təsirli ifadə olunmasına xidmət edir. Buna görə də «yüksək və zəngin nitq mədəniyyəti olmadan böyük fikirləri və hadisələri ifadə etmək, həm də füsunkar bir təsirlə ifadə etmək mümkün deyildir.» (S.Vurğun).

Fikir və düşüncələrin daha təsirli ifadə edilməsi üçün zəruri tələblərdən biri olan orfoepiya da nitq mədəniyyətinin ayrılmaz və vacib unsurudur.

Orfoepiyanın böyük əhəmiyyəti vardır. O, eyni sözün müxtəlif formalarda tələffüz olunmasına yol vermir. Ümumiyyətlə, düzgün tələffüz olunan dil vasitələri hər zaman fikrin asan və tez anlaşılmasına imkan yaradır. Bunun əsasında da insanlar bir-birini düzgün başa düşürlər. Orfoepik qaydalar poeziya üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu qaydalara əməl etməklə bədii nitqin estetik effekti, daha da artır. Bütün bunlara görə də orfoepiyanın nəzəri və praktik cəhətdən öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır:

Hər bir şəxsdən ədəbi dilin qanunlarına riayət edərək danışması tələb olunur. Buna görə də ilk növbədə, müəllim, alim, diktör və aktyorlar dilimizin tələffüz qaydalarını əsaslı surətdə bilməlidir.

Orfoepik qaydaların pozulması yol verilməzdir. Lakin bəzən danışmaq zamanı bu normaların pozulması halları olur. Orfoepiya normaları başlıca olaraq bir neçə səbəbdən pozula bilər: a) danışanın dialekt sözlərdən istifadəsi; b) klassik ədəbi dilin; v) alınma sözlərin; q) orfoqrafiyanın təsiri nəticəsində. Danışmaq zamanı orfoepik normaların pozulması dinləyicinin fikrini əsas məsələdən uzaqlaşdırır. Belə ki, «biz danışanı dinləyərkən, onun nitqinin əsas cəhətinə bir o qədər diqqət etmirik; əsasən mənaya fikir veririk. Lakin danışan şəxs tələffüz qaydalarını pozduqda dinləyici sözün xarici cəhətinə, yəni səs cəhətinə də diqqət yetirməyə məcbur olur. Bunun nəticəsində isə onun diqqəti yayınır.» (Ə.Əfəndizadə).

«Orfoepik normalardan uzaqlaşmaq ümumi anlaşma işinə mane olur. Buna görə də orfoepik normaların pozulmasına qarşı müntəzəm mübarizə aparmaq, onu qorumaq lazımdır. Çünki bu, yüksək nitq mədəniyyəti uğrunda mübarizənin bir növüdür.» (Ə.Əfəndiyev)

Natiq orfoepiya qaydalarına riayət etməklə bərabər, orfoqrafik qaydaları da dərinləndirməlidir. Ədəbi dilin şifahi qolu ilə yazılı qolu da inkişaf edir. Yazılı qolun da öz xüsusiyyətləri, normaları, qayda-qanunları vardır. Natiq bu qayda-qanunları da dərinləndirməli və orfoepiya ilə bağlı, əlaqəli şəkildə bunlardan istifadə etməlidir.

Orfoqrafiya yunan sözü olub «düzgün yazıram» mənasını ifadə edir. Orfoqrafiya dilimizdəki sözlərin hamısının qrammatik formaları üçün vahid yazı qayda-qanunlarını müəyyən edir və onları daha da təkmilləşdirir. Sərhədlərin müəyyənlişməsinə təmin edir (kök və şəkilçi nəzərdə tutulur). Orfoqrafiya

qaydaları, sözlərin ayrı, bitişik, defislə, böyük hərflə yazılması, sətirdən-sətrə keçirilməsi qaydalarıdır. Orfoqrafiya dilimizin yazılı əsasını təşkil edir. Şifahi nitqi özündə əks etdirir, uzun ömürlü olur. Tarixi yaddaşımızı bu günümüzə, gənc nəsillərə çatdırır. Orfoqrafiya dialekt və məhəlli sözlərin, ədəbi dilə uyuşmayan hər bir sözün, ifadənin qarşısını alır, Orfoqrafiya hamı üçün məcburi olan vahid qaydaları sabitləşdirir və inkişaf etdirir.

Orfoqrafiyanı yaxşı bilməyən natiq nitqini hazırlayarkən (yazılı nitq nəzərdə tutulur) ciddi çətinliklərlə qarşılaşır. Məsələn, savadsız yazılan nitq oxu qaydalarını çətinləşdirir. Diktör, tələbə, aktyor, kimliyindən asılı olmayaraq hər bir kəs yazılı nitqi dinləyicilər üçün oxuyur. Ona görə də cümlənin mənasını onun durğu işarələri ilə müəyyən edir. Ədəbi dilimizdə işlənən durğu işarələrinin zənginliyi nitqin gözəl səslənməsini, pauzanı, fikir bitkinliyini, istehzanı, yarımçıq qalmış fikri, yeni fikrə keçilməsini, fikrin ümumiləşdirilməsini, defislə yazılmasını, sual cümlələrini, hiss-həyəcan ifadə edən nidaları, nəqli cümlələri, əmr, xahiş, nəsihəti, arzunu, istəyi, qarğışı, nifrəti, qorxunu, kədər ifadə edən sözlərin işlənməsində hansı durğu işarələrindən istifadə olunmasını dəqiqliyi ilə bilməlidir. Əks təqdirdə, intonasiya ilə yaranan sual cümləsi nəqli cümlə kimi və yaxud əmr cümləsi kimi oxunur. Fikrin necə ifadə olunması dolaşıqlıq yaradar. Məhz, bu qaydalar fikrin aydın və düzgün ifadə olunmasına şərait yaradır. Nitqin yazılı qolunu təşkil edən orfoqrafiya qaydaları gec dəyişir, bu da onun dərk olunmasına, hamı tərəfindən öyrənilməsinə köməklik göstərir.

Orfoqrafiya orfoepiya ilə sıx şəkildə bağlıdır. Xüsusilə, sözlərin və səslərin bir variantını qəbul edən orfoqrafiya onların bir cür yazılmasını tələb edir. Məsələn;

Ev - öy - əv;

deyil - dəgil - dögül - dəyil - döyür.

Misallardan göründüyü kimi, tələffüzdə ayrılığa, müxtəlifliyə yol verildiyi halda, morfoloji prinsipə uyğun olaraq ədəbi dildə yalnız bir variantdan istifadə olunur. Həmin sözlər ev və deyil kimi yazılır və bu sabitləşmiş (yazı nəzərdə tutulur) bir formadır.

Bəzi natiqlər sözlərin ixtisarını düzgün ifadə edə bilmirlər. Yəni onlar orfoqrafik qaydanı bilmədiyini üçün qısaldılmış sözü düz ifadə edə bilmir.

Məsələn, natiq bilməlidir ki, əgər qısaldılmış söz bütövlükdə samit səslərdən ibarətdirsə, onda hərfin adı ilə ifadə olunmur (be, ve, qe, ğe, de və s; bura sonorlar daxil edilmir, bu səslər el, em, en,er oxunur). Əgər ixtisar sait və samitlərin birləşməsindən əmələ gəlmişsə, onda hərflərin adı ilə oxunur. Fikrimizi yenə misallarla ifadə edək: APU - Azərbaycan Pedaqoji Universiteti , BDU - Bakı Dövlət Universiteti, ADİİ - Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti və s. hətta natiq tanış olmadığı mətni oxuyarkən, durğu işarələrinin sonda işlənməsi cümlənin düzgün oxunmasını çətinləşdirir. Natiq cümlədəki mənanı düzgün tuta bilmir və nəticədə səhvə yol verir.

Məsələn:

Atan gəldi. (nəqli cümlə).

Atan gəldi? (sual cümləsi).

Atan gəldi! (nida cümləsi).

Ona görə də bir çox dillərdə durğu işarələrini cümlənin əvvəlində işlənməsi məsələsi bir problem kimi diqqət mərkəzinə gətirilmişdir. Məsələn, latın yazılarında sual və nida işarələri cümlənin sonunda, ispan yazılarında cümlənin (və ya sözün) hər iki tərəfində və hətta başı aşağı formada da işlənir. Bundan əlavə, müasir gürcü əlifbasında böyük hərf olmadığı üçün xüsusi isimlər də kiçik hərflərlə yazılır. Yazıların müxtəlifliyi, sağdan sola yazılması (ərəb, fars dilləri), yuxarıdan aşağı yazılması və s. durğu işarələrinin də müxtəlifliyinə səbəb olur. Natiq başqasının hazırladığı nitqi oxuyarkən əvvəlcədən mətnlə tanış olmalı, sonra auditoriya qarşısına çıxmalıdır. Bu onun həm özünə, həm də dinləyicilərə hörməti kimi qiymətləndirilməlidir.

NİTQİN HAZIRLANMASI VƏ MƏRHƏLƏLƏRİ

Hər bir natiq çıxışdan əvvəl mövzusu ilə əlaqədar hazırlıq işləri görür. İlk növbədə çıxışın mövzusu onu düşündürür. Bu, ali məktəbdə aparılan mühazirələrə şamil edilmir. Çünki onların mövzusu əvvəlcədən təsdiq olunmuş proqramlarda əks olunur. Bu, əsasən, «Bilik» cəmiyyətlərində fəaliyyət göstərən natiqlərə aiddir. Hətta bəzi hallarda nitqin mövzusu gözlənilmədən bir hadisə ilə əlaqədar (yubileylərlə, əlamətdar hadisə ilə, gələn qonaqlar qarşısında çıxış etmək üçün ayrılan vaxtın azlığı və s. ilə) bağlı olaraq meydana çıxır. Natiq bu zaman nitqin mövzusunun tam qavramalı, onun əsasını təşkil edən məzmun və formanı, quruluşu dinləyicilərin səviyyəsinə uyğun qurmalıdır. Adətən, natiqlər öz mövzusunun məsuliyyətlə yanaşır. Hər bir natiq ixtisasına uyğun olan mövzu ətrafında çıxış etmişdir. Bəzən biz bunun əksini görürük. Məsələn, tarixçi fəlsəfi kateqoriyalardan, ədəbiyyatçı pedaqogikadan, riyaziyyatçı psixologiyadan, bioloq kimyadan silsilə mühazirələr oxuyur. Belə natiqlər özlərindən razı qalsalar da, tələbkar auditoriya ilə rastlaşdıqda, dinləyiciləri təmin edə bilmirlər. Natiq nitqə hazırlaşarkən, ən mühüm məsələləri düzgün təhlil etməyi və işıqlandırmağı qarşısına məqsəd qoymalıdır.

Natiq nitqini qurarkən mövzunu tam əhatə etməlidir. Çünki natiq də yazıçı kimi mövzunu ideya ilə bağlayır. Yəni mövzu fikrin ifadəsinə uyğun seçilməlidir. Söylənilən nitq, çıxış, məruzə natiqin həyatda qazandığı biliyin və dünyagörüşün ifadəsidir. Odur ki, natiq olmaq istəyən hər bir şəxs birinci növbədə dərin biliyə malik olmalıdır. Natiq həmişə özünə bu sualları verməlidir. «Mən nə haqqında danışacağam?», «Kimə danışacağam?» (auditoriya nəzərdə tutulur), «Dinləyicilərə yeni nə şey deyəcəyəm?», «Mövzuya hazırlaşmağa vaxt çatacaq mı?», «Mövzunu əhatə edə biləcəyəmmi?», «Qarşıya çıxan sualları düzgün təhlil edə biləcəyəmmi?» və s.

Nitqin yazılması və ya şifahi şərhə olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Bu proses məqsədyönlü aparılmalıdır. Tələsməyə yol vermək olmaz. Bu prosesi mərhələ -mərhələ aparmaq daha düzgün və məqbul hesab olunur. Şərti olaraq bu mərhələləri belə qruplaşdırma bilərik:

1. Mövzu ətrafında düşünüb onu tam mənimsəmək.
2. Mövzuya aid ədəbiyyatın toplanması.

3. Toplanan ədəbiyyatı qruplaşdırıb nəticə əldə etmək.
4. Əldə edilmiş nəticə əsasında plan tərtib etmək.
5. Nəhayət, fikrin yekunlaşdırılması. Nəticə.

Mövzu ətrafında düşünüən natiq, həm öz səviyyəsini, həm də auditoriyanın tərkibini nəzərdən qaçırmamalıdır. Natiq nitqini qurarkən, dinləyicilərin yaşını, ixtisasını, dünyagörüşünü, mövzuya aid biliklərini nəzərə almalıdır. Bu xüsusiyyətləri mövzu ilə, yerli şəraitlə, nitqin əmələ gətirə biləcəyi reaksiya ilə, mövzunun qavranılması ilə, yaranan problem ilə, situasiya ilə əlaqələndirməyi bacarmalıdır. Bu, natiqdən böyük bacarıq və ustalıq tələb edir. Natiqin qarşısında qoyulan bu tələblər yerinə yetirilərsə, dinləyicilərdə böyük maraq oyadar.

Nitqin gözəl, dolğun, elmi çıxması üçün natiq mövzuya aid ədəbiyyat əldə etməlidir. Gündəlik mətbuatı, mövzuya aid elmi ədəbiyyatı (hətta mübahisəli olsa belə, öz fikrini, gəlidiyə qənaəti bildirməlidir), məqalələri, tezisləri nəzərdən keçirib, yaradıcılıq təxəyyülü ilə əlaqələndirməlidir.

Toplanmış ədəbiyyatı nəzərdən keçirib, öz aləmində müqayisələr aparıb, gəlidiyə nəticələri məqsədyönlü şəkildə mövzuya şamil edir. Natiq topladığı biliyi, faktı, sübutları, dəlilləri qruplaşdırıb, nitqi dəqiq və düzgün, ardıcıl ifadə etmək üçün plan tərtib edir. Plan əsasında da fikrini yekunlaşdırıb, gəlidiyə nəticəni dinləyicilərlə bölüşür.

Nitqin hazırlanmasında natiqin biliyi ilə bərabər, təcrübəsi də mühüm rol oynayır. Bəzi natiqlər nitqlərini həddindən artıq elmi şəkildə qurur (bu bəzən bilərəkdən edilir), bəzisi isə savadlı görünmək xatirinə sadə, aydın nitq əvəzinə fikrini təmtəraqlı cümlələrlə ifadə edir. Təcrübəli natiqlər isə apardığı müşahidə ilə bərabər, dərin elmi bilikləri nitqə köçürüb sadə, lakin təsir qüvvəsi olan çıxış hazırlayırlar. Belə nitqlər nümunəvi nitq kimi dinləyicilərin rəğbətini qazanır.

Hər bir natiq ixtisasından və nitqin mövzusunda asılı olmayaraq, əldə etdiyi materialın ən kiçik sitatlarını, faktlarını, dəlillərini dəfələrlə yoxlayıb, gəlidiyə nəticəni öz elmi və təcrübəsi süzgəcindən keçirib kağız üzərinə köçürməlidir. Əks təqdirdə nitq quru və yorucu olar. Faktlar yığını, yersiz sitatlar, əsaslandırılmamış dəlil və sübutlar şablon xarakteri daşıyır. Lakin natiqin yaradıcı münasibəti, nitqdə öz sözü, öz səsi hiss olunur. Natiq nitqini qurarkən hadisələrin içərisində olmalıdır. Təsvir etdiyi hadisənin

iştirakçısına çevrilməlidir. Cərəyan edən hadisələr natiqin gözləri qabağından bir kino lenti kimi keçməlidir. Yalnız bu vaxt nitq inandırıcı və cəlbedici olur. Nitqin belə qurulması hər bir natiqdən böyük təcrübə və dərin elmi bilik tələb edir.

Nitqin qurulmasında natiq dinləyicilərlə necə əlaqə yarada biləcəyi haqqında düşünməlidir. Nitqin dinləyiciyə çatdırılmasında bu amil də əsas şərtlərdən biridir. O, nitqi harada söyləyir? Doğma kollektiv arasında, yoxsa tanımadığı bir idarədə, müəssisədə. Adətən, kənarda nitq söyləmək daha çətindir. Dinləyicilərlə əlaqə yaratmaq yenə də natiqdən böyük ustalıq və təcrübə tələb edir. Belə olan halda natiq nitq söyləyəcəyi yerin şəraitini, dinləyicilərin marağını nəzərə alıb, fikrini əldə etdiyi təəssüratlarla, əgər mümkün olsa, hətta suallarla ifadə etməlidir. Auditoriyanın diqqətini cəlb etmək üçün onlarla təmasda olmaq ən gözəl vasitədir.

Natiq nitqini qurarkən günün tələblərinə cavab verən informasiyalardan istifadə etməyi unutmamalıdır. Nitqin mövzuna uyğun olaraq kitablardan, məqalələrdən, qəzetlərdən, jurnallardan istifadə etməli və onlara yaradıcı yanaşmalıdır. Günün tələblərinə cavab verməyən nitq şübhəsiz ki, dinləyicilərdə maraq oyada bilməz. İnformasiyanın bolluğu və natiqin yaradıcı münasibəti nitqin zənginliyini artırır. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi yazırdı:

Dünyada nə qədər kitab var belə,
Çalışıb, əlləşib gətirdim ələ.
Ərəbcə, dəricə, yeri düşərkən,
Buxari, Təbəri əsərlərindən
Oxudum, oxudum, sonra da vardım,
Hər gizli xəzinədən bir dürr çıxardım.

Natiqlik sənətinə yiyələnmək istəyən hər bir şəxs elmi xəzinə olan kitablardan bəhrələnməli və günün müəyyən hissəsini mütaliə ilə məşğul olmalıdır. Yaxşı kitab natiqə yol göstərən bələdçini xatırladır. Onu elmin çətin yollarından, enişindən-yoxuşundan keçirir.

Natiq nitqə hazırlaşarkən, əldə etdiyi materialları qruplaşdırdığı zaman qeydlər götürməyi də unutmamalıdır. Bu qeydlər gələcəkdə ona köməklik göstərir.

Bundan əlavə, natiq nitqini qurarkən konspekt, plan tərtib etməyi də unutmamalıdır. Fikrin ardıcıl və məqsədyönlü ifadə olunmasında bu prinsiplər əsas şərtlərdən biridir. Plan, konspekt toplanmış materialın sistemə salınmasında natiqə köməklik göstərir. O zaman belə bir sual ortaya çıxır:

Plan nədir? Plan nitqin yazılı növündə ardıcılığı, şifahi növündə isə fikrin sistemli olmasını təmin edir. Hər hansı bir nitqin quruluşu plan əsasında giriş, əsas hissə, nəticədən ibarət olur. Hətta bəzi natiqlər planı bölmələrə, yarımbölmələrə, maddələrə, bəndlərə də bölür. Bu təcrübə özünü doğrultmur. Əsas fikri mətləbdən uzaqlaşdırır. Plan tərtib olunarkən natiq onu nitqin ideyası ilə bağlamalıdır. Planın tərtib olunmasında nitqin mövzusunə uyğun forma seçilməlidir. Plan nitqin ardıcıl şəkildə ifadə olunmasına köməklik göstərir.

Natiqin söylədiyi fikirlərin yadda saxlanmasına, xatırlanmasına yardım edir. Tərtib olunan plandan monoloji nitqə keçid başlanır. Təcrübəli natiqlər planı yarımbölmələrə ayırsalar da, onu vahid forma kimi qəbul edirlər. Nitq zamanı planda qoyulmuş bütün məsələlər şərh olunmaya da bilər, bunların tam əhatə olunması vacib də deyil.

Qeyd etdik ki, hazırlanan nitq üç hissəyə bölünür:

1. Giriş
2. Əsas hissə
3. Nəticə

Nitqin giriş hissəsində natiq dinləyiciləri ilk andan ələ almalı və onların diqqətini özünə cəlb etməlidir. Fikrini, mülahizələrini elə qurmalı və nitqə başlamalıdır ki, auditoriyada maraq oyatsın. Natiq giriş hissəsində nitqin sonrakı hissələri üçün şərait yaradır. Əgər o, girişdə dinləyiciləri maraqlandıırıbsa, ələ ala bilibsə, onların diqqətini cəlb edibsə, o biri hissələrdə müvəffəqiyyət qazanacağına şübhə yoxdur. Əksinə, göstərilən prinsiplərə əməl edə bilməyibsə, müvəffəqiyyətdən danışmağa dəyməz. Nitqin giriş hissəsi şablon xarakteri daşmamalıdır. Natiq düşdüyü vəziyyəti və dinləyiciləri, onların əhval-ruhiyyəsini nəzərə almalı, nitqin müqəddiməsini də bu şəraitə uyğun qurmalıdır. Nitqin giriş hissəsindən bəhs edən M.Əsgərov yazır:

«Söylənən nitqin girişini (müqəddiməsini) nəhəng və əzəmətli bir binanın - auditoriyanın qızıl açarına bənzətmək mümkündür. Məlumdur ki, şifahi nitq söylənən nitqdır. Natiq nitqindən isə əsas məqsəd ünsiyyət yaratmaq və əsas ideyanı, fikri, mənanı auditoriyaya çatdırmaqdan ibarətdir. Bu cəhətdən natiqlə auditoriya arasında əksər hallarda monoloji nitq formasında ünsiyyət yaranır.

Natiq nitqinin müqəddiməsi (giriş) dərin və böyük psixoloji təsir qüvvəsinə malik olmalıdır. Aristotelin nitqin müqəddiməsini poetik əsərin proloquna bənzətməsi heç də təsadüfi deyildir».

Dövrümüzün böyük şairi olmuş ictimai-siyasi xadim, filologiya elmləri doktoru, professor, alovlu natiq olmuş Bəxtiyar Vahabzadə «Müəllimlərin VI qurultayında» çıxış edərkən nitqini belə başlamışdır:

Əziz və hörmətli müəllimlər! Sizi respublika müəllimlərinin VI qurultayı münasibəti ilə yaradıcı ziyalılar adından təbrik edir, gənc nəslin tərbiyəsi kimi mühüm və şərəfli işinizdə sizə uğurlar diləyirəm.

Müəllim bizim ilk dostumuz, mənəvi atamız, anamızdır. «Müəllim» sözü dar lüğəti mənasından çıxıb daha böyük mənalar kəsb edir, misilsiz məzmunla malik olmuşdur. Məndən olsaydı, əlifbadakı sıra qanunlarını pozub «müəllim» sözünü bütün dillərin lüğətində ilk söz kimi yazardım.

Böyük yunan filosofu Əflatundan xəbər aldılar:

- Atanı çox sevirsen, ya müəllimini? Filosof cavab verdi:

- Müəllimimi!

- Nə üçün? - deyə xəbər alanda, o, belə cavab verdi:

- Atam məni göydən yerə endirdi, müəllimim isə yerdən göyə qaldırdı.

Bu, çox böyük sözdür. Yerdən göyə qalxmaq - yerin səviyyəsində duran böyük fikirlər, böyük ideyalarla yaşamaq, gələcəyə qanadlanmaq deməkdir. Bizi hələ uşaq ikən böyük fikirlər və böyük əməllərlə silahlandıran, gözümüzü dünyaya açan, əllərimizdən tutub bizi sirlər dünyasına aparan, bizə uçmaq üçün qanad verən müəllimimizdir. Müəllim beyinlərə fikir, ideya toxumu səpir, gözlərə işıq, ürəklərə od verir. Ən ümdəsi də bizə düşünmək öyrədir. Bu qədər böyük və lazımlı bir vəzifəni cəmiyyət müəllimə tapşırılmışdır». Gətirilən misaldan aydın olur ki, şair - natiq nitqin ən əsas və ciddi mərhələsi olan müqəddiməni nə qədər gözəl, cəlbedici, sadə, aydın bir şəkildə qurmuşdur.

Yaradıcı nitqin əsasını, canını təşkil edən əsas hissə natiqə məharətini göstərmək üçün geniş meydan açır. Nitqin əsas hissəsində natiq yaradıcılıq vaxtı nə müvəffəqiyyət qazanıbsa, nə bilik əldə edibsə, onu hərtərəfli dinləyicilərə (həm ümumi şəkildə, həm xüsusi şəkildə, həm konkret şəkildə, həm də təhlil etmək yolu ilə) çatdırır. Əgər natiq yazdıqlarını oxumaqla kifayətlənib, işini bitmiş hesab etsə, onda bu nitq dinləyicilər tərəfindən məqbul hesab edilmir (xüsusilə, akademik natiqlik).

Nitqin əsas hissəsində natiq üzərinə düşən bütün çətinlikləri güclü məntiqlə, dolğun və sadə fikirləri ilə aradan qaldırmağı bacarmalıdır. Fikrin və müddəaların aparıcı qüvvəsi olan əsas hissə natiqin səviyyəsini göstərir. Natiqin elmi biliyinin, dünyagörüşünün meyarı məhz əsas hissədir. Nitqin əsas hissəsi ardıcıl, inandırıcı, məntiqli fikirlərin daha möhkəm, kəsərli olması ilə fərqlənməlidir. Natiq nitqinin əsas hissəsində dinləyiciləri həm öyrətməli, həm də mövzunu onlara oxutmalıdır. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, nitqin ideyası əsas hissədə açılır. Məhz bu hissədə nitqinin hansı ideyaya xidmət etdiyi müəyyən olur. Natiq elmi biliyini, əxlaqi sifətlərini, nə məqsədə xidmət etdiyini, əqidəsini, həyatda əxz etdiyi bütün keyfiyyətləri nitqin əsas hissəsində əks etdirir.

Nitqin ən məsuliyyətli və nisbətən çətin hissəsi olan əsas hissədə natiq bütün prinsiplərə, tələblərə əməl etməlidir. Yeri gəldikcə nitqdə ümumiləşdirmə aparmalı və ya konkretliyi üstün götürməlidir. Natiq yeri gəldikcə səsini də vəziyyətə uyğun çatdırmalıdır.

Nitqin əsas hissəsi onun süjetini, quruluşunu, məqsədini, mövzusunun, vəzifəsini təşkil edir. Yalnız bunu yadda saxlamaq lazımdır ki, nitqin əsas hissəsi əldə edilmiş bütün çoxcəhətli faktların, mülahizələrin elmi şərhini tamamlamaqla bərabər, fikrin yekunlaşdırılmasına köməklik göstərir.

Bundan sonra nəticəyə keçmək üçün yol açılır. Nəticə söylənilən nitqin yekunu və sonuncu hissəsidir. Nitqin nəticə hissəsində bitkinliyin hiss olunması, silsilə xarakteri daşıyan fikirlərin, mülahizələrin yekunu diqqəti cəlb etməlidir. Natiq nitqin nəticə hissəsində fikri uzatmamalıdır. Əks halda bu uzunçuluq auditoriyanı yorar və onlar fikri qavraya bilməzlər. Nəticə yığcam, aydın, təsirli və əsasən, bitkin olmalıdır. Nitqin sonunda məzmunun qavranılması, ideyası, məqsədi və vəzifəsi ardıcıl şəkildə bir-biri ilə əlaqələnməlidir. Burada müəyyən vaxt bölgüsünə riayət etmək lazımdır. Nitqin nəticə hissəsində müəllif irəli sürdüyü fikirlərin ümumi məcmusunu bir yerə toplayıb yekunlaşdırır. Nəticə həm natiqin, həm də

auditoriyanın qarşısında duran problemlərin, sualların, mübahisəli fikirlərin həllində gəldikləri ümumi yekdil rəyin (bu rəy müxtəlif də ola bilər) yekunudur. Əgər nəticədə fikir müxtəlifliyi olarsa, (məsələn, elmi mübahisələr) deməli, bu məsələ diqqətdən kənarında dayanmamalıdır. Nəticədə natiq öz fikrini, mülahizələrini zorla auditoriyaya qəbul etdirməməlidir. Bu yalnız elmi yolla, inandırma yolu ilə mümkün ola bilər.

Bütün bu sadaladığımız prinsiplərlə yanaşı, nitqin hazırlanmasında konspektlərdən də istifadə edilə bilər. Hətta bəzi natiqlər plandan daha çox konspektə üstünlük verir. Natiq mövzu əsasında materiallar toplayır. Bu hazırlıq mərhələsində müəyyən pərakəndəlik hökm sürür. Buna görə o ya plandan, ya da konspektdən istifadə edir (Plan haqqında məlumatımız artıq vardır). İndi isə konspektin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən bəhs edəcəyik. Konspekt əldə edilmiş məlumatların, faktların, sitatların ardıcılığını, şərhini əks etdirir. Bir çox natiqlər əldə etdikləri hər hansı bir məlumatı konspektə köçürür. Sonra nitqin hazırlanmasında ondan istifadə edir. Məlumat, mülahizə yığcam şəkildə kağıza köçürülür. Konspekt məzmun ilə formanın bir-biri ilə əlaqələndirilməsində, fikrin düzgün, dəqiq ifadə olunmasında natiqə köməklik göstərir. Bəzi natiqlər konspekti nitqin ideyasını dinləyicilərə çatdırmaqda vasitə kimi qəbul edir. Bəziləri onu geniş şəkildə, bəziləri isə yığcam şəkildə tərtib edir.

Konspektin yığcam növündən təcrübəli natiqlər istifadə edir. Təcrübəli natiqlər nitqini bəzən kiçik bir vərəq üzərində ardıcıl şəkildə yalnız bir cümlə, ya söz, hətta işarə qeyd etməklə nitqini qurur. Konspekt təcrübəli natiqlər tərəfindən dönə-dönə redaktə olunur, daha dəqiq və yığcam şəkildə salınır.

Geniş şəkildə konspekt nisbətən təcrübəsiz natiqlər tərəfindən tərtib olunur. Bəzən konspekt o qədər geniş yazılır ki, icmal xarakteri daşıyır. Sitatların genişliyi, fikrin uzadılması, dolaylı yolla ifadəsi və s. məsələlər konspekti icmala çevirir. Geniş konspekt tərtib etmək natiqi yaddaşsızlığa, öz işinə məsuliyyətsiz yanaşmağa, laqeydliyə, savadsızlığa yuvarlayır. Bütün ümidini konspektə bağlayan natiq nitqi fərqiyyə varmadan oxuyur və bununla da üzərinə düşən işi bitmiş hesab edir. Belə nitqdə şəxsi fikir, mülahizə, elmi mübahisəyə yer «ayrılmaz».

Konspektin xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, o, təqlidçiliyin qarşısını alır və natiqin qarşısına yeni məqsədlər, yeni ideyalar qoyur. Məsələyə bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşan natiq geniş məzmun və yüksək ideyaları tərənnüm edən bir nitq hazırlayır. Nitq hazırlanarkən, natiq ona qədər elm aləminə bəlli

olan materiallarla kifayətlənməməli, tamamilə yeni bir yolla gedib, orijinal fikir söyləməyi qarşısına məqsəd qoymalıdır. Məhz, belə üslubda işləyən natiqə konspekt kömək edir. Natiq konspektlərin köməyi ilə şifahi şərhə başlayır; onun hazırcavablığı, natiqlik qüvvəsi və kəskin mühakiməsi dinləyiciləri heyran edir. Natiq nitqində (şifahi nitq nəzərdə tutulur), hadisələrin şərhində dinləyicilərin xəyalını uzaq keçmişə çəkib aparır (əgər söhbət tarixi mövzudan gedirsə), onları tarixi keçmişin ənənələri ilə tanış edir.

Konspekt nitqi uzunçuluqdan qurtarmaqla bərabər, onun emosionallığını artırır. Emosionallıq isə nitqin daha zəngin, obrazlı, canlı ifadə olunmasına, qavranılmasına, ona yaradıcı yanaşılmasına şərait yaradır. Konspektdə olan ardıcılıq, yığcamlıq prinsipləri emosionallıq üçün əsas şərtlərdən biridir. Emosional nitqdə isə «kobud» sözlər, uzunçuluq, fikir təkrarı o dəqiqə hiss olunur. Emosionallıq nitqin təsir qüvvəsini artırdığı kimi, natiqin də həyəcanını artırır. Belə hallarda natiq konspektlərdə seçdiyi misallarla, mövzunun mahiyyətini əks etdirən maraqlı faktlarla dinləyicilərin diqqətini özünə cəlb edə bilər. Tədrisən emosionallıq aradan qalxır, natiq isə nitqini ardıcıl şəkildə davam etdirir. Gərgin zəhmətin və elmi biliyin vəhdəti natiqə hər zaman müvəffəqiyyət qazandırır. Belə natiqlər xalqın və dinləyicilərin sevimlisinə çevrilir.

ÜNSİYYƏT MƏDƏNİYYƏTİ, DANIŞIQ ETİKASI VƏ MÜRACİƏT FORMALARI DANIŞIQ ETİKASI VƏ NİTQ ETİKETLƏRİ

ÜNSİYYƏT NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALARINDAN BİRİ KİMİ

Ünsiyyət dedikdə biz nitq və nitqdənkənar təsirin köməyi ilə həyata keçirilən qarşılıqlı münasibəti nəzərdə tuturuq. Ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və inkişafı prosesi kimi meydana çıxır. Heç bir insan birliyi oradakı adamlar arasında təmas yaradılmadan birgə fəaliyyəti həyata keçirə bilməz və qarşılıqlı anlaşma baş verməz. Ünsiyyət insanlar arasında birgə fəaliyyət tələbatından doğan təmasın çoxplanlı inkişaf prosesidir. Başqa sözlə, ünsiyyət iki və daha çox insanın münasibətləri aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz səylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəlmiş qarşılıqlı təsirə deyilir.

Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Onların içərisində nitq xüsusi yer tutur. Ünsiyyətin ekspressiv mimik vasitələri də mühümdür: təbəssüm, tərs baxış, mimika, əl və bədənin ifadəli hərəkətləri, vokal mimikası - bunlardan hər birinin ünsiyyət prosesində öz yeri vardır. Ünsiyyət prosesində insanlar nəinki mühit haqqında məlumat əldə edir, eyni zamanda müxtəlif adət və ənənələrə yiyələnir ki, bunlar da real varlığın dərk edilməsinə xüsusi istiqamət verir. Deməli ünsiyyət hər şeydən əvvəl obyektiv varlığın dərk edilməsini təmin edən əsas şərtidir. Həyati faktlar göstərir ki, ünsiyyət eyni zamanda psixi proseslərin təzahüründə özünəməxsus tərzdə iştirak edir. Ünsiyyət psixi proseslərin dinamikasına, təzahürünə təsir göstərir və onları daha da mütəhərrik edir. Ünsiyyət eyni zamanda şəxsiyyətin formalaşmasına da müəyyən tərzdə istiqamət verir. Şəxsiyyətin təşəkkülü ünsiyyət prosesinin məhsuludur. Belə ki, ünsiyyət sayəsində insan keyfiyyətcə dəyişir, onun hərtərəfli, ahəngdar inkişafı mümkün olur, o, müəyyən ictimai vəzifəni yerinə yetirir, sosial rolu ifadə edir, zəruri rəftar və davranış normalarına, praktik fəaliyyət vərdişlərinə yiyələnir, ətraf aləmə fəal surətdə təsir göstərməyə can atır.

Ünsiyyətin vasitəli və vasitəsiz növləri vardır. Vasitəsiz ünsiyyət həm verbal, həm də qeyri-verbal ola bilər.

Vasitəsiz ünsiyyətdə nitq mühüm rol oynayır. Elmi- texniki tərəqqi nəticəsində meydana çıxmış mükəmməl texniki vasitələr insanlar arasında ünsiyyət tərzinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ünsiyyət “vasitəli ünsiyyət” adlanır.

Kollektiv əmək fəaliyyətinin planlaşdırılması və tənzim edilməsini təmin etmək ünsiyyətin yerinə yetirdiyi ən başlıca sosial funksiyadır. Ünsiyyət eyni zamanda idarəetmə və ictimai nəzarətmə funksiyasını yerinə yetirir. Yəni ünsiyyətin xüsusən də nitqin köməyi ilə cəmiyyət öz üzvlərinə bu və ya digər davranış və rəftar normalarını yayır, onun mənafeyinə zidd olanları isə pisləyir. Ünsiyyət vasitəsilə qruplararası qarşılıqlı təsir təmin edilir.

Ünsiyyət informasiya mübadiləsi dedikdə informasiyanın iki tərəfi fərqləndirilir. Birinci, kommunikator - informasiyanı verən, ikincisi resipient -informasiyanı qəbul edən.

İnsanlar ünsiyyət prosesində bir- birlərinin fikirləri, ideyaları, hissləri və s. ilə tanış olurlar. Onlar keçmişdə baş vermiş müxtəlif hadisələr haqqında bir-birinə məlumat verir, ayrı-ayrı məsələlər barəsində bir-birlərinin rəyini və mülahizələrini öyrənirlər. Bu baxımdan kommunikasiya prosesi informasiya mübadiləsi kimi təhlil oluna bilər.

Kommunikasiyanın iki tipini fərqləndirmək olar: verbal və qeyri-verbal kommunikasiya.

Verbal kommunikasiya. Ünsiyyət prosesində nitq mühüm rol oynayır. İnsan istər onu əhatə edən mühit, istərsə də keçmiş və gələcək barədə hər cür məlumatı əsasən yazılı və şifahi nitq vasitəsilə alır. Nitqin əsas struktur vahidi olmaq etibarilə söz çox böyük qüvvəyə malikdir. İ.P.Pavlovun sözləri ilə desək, «Söz fırtına kimi insanın orqanizminin ən etibarlı hesab edilən psixofizioloji prosesləri belə dağıda bilər, tərsinə çevirər, hətta yox edər və ya dəyişə bilər». Söz yalnız pozan, dağıdan deyil, eyni zamanda müsbət təsirə malik ən qüvvətli qıcıqlandırıcıdır. Ən çətin şəraitdə deyilən bircə kəlmə söz belə insanda ruh yüksəkliyi yaradır, onda müsbət emosiyaların baş qaldırmasına, nəcib əxlaqi keyfiyyətlərin yaranmasına, təzahürünə, həmçinin formalaşmasına istiqamət verə bilər. Burada əsl məsələ hər sözdən yerində istifadə etmək, bununla da ünsiyyətə düzgün qiymət verməkdir.

Nitqin müxtəlif funksiyaları var. Onlardan bəzilərini qeyd edək:

- Nitq insanın intellektual fəaliyyətinin əsas silahıdır;
- İctimai- tarixi şərait haqqında məlumatı nitq vasitəsilə alınır;
- Nitq ümumbəşəri təcrübənin mövcudluğunu təmin edir;
- Nitq milli mədəniyyətin inikas vasitəsidir;

- Nitq idrak alətidir.

Nitqin əsas funksiyası ilə yanaşı, köməkçi funksiyaları da mövcuddur: a) nitqin emotiv funksiyası (danışanın emosiyasını, hissələrini ifadə etməsi); b) nitqin poetik, yaxud da estetik funksiyası; j) nitqin nominativ funksiyası; ç) nitqin yardımçı funksiyası (məs: allo); d) nitqin fərqləndirmə (diakritik) funksiyası; ə) nitqin interdiktiv (qadağanedici) funksiyası və s.

Kütləvi informasiya prosesi 4 tərkib hissədən ibarətdir: kommunikator, resipient, verilən məlumat, informasiyanın verilməsini və qəbulunu təmin edən vasitələr.

Kommunikator. Adi kommunikasiya prosesində kommunikator konkret fərddir. Burada isə məlumatı verən müəyyən kollektiv və ya qrupdur. Daha doğrusu, verilən məlumat konkret fərdin adından yox, hər hansı kollektiv adından verilir.

Resipient. Kütləvi informasiya prosesində adətən müəyyən ixtisas sahibləri və ya hər hansı yaş qrupunu təmsil edən adamlar resipient rolunda çıxış edirlər.

Verilən məlumat. Kütləvi informasiya prosesində veriləcək məlumatın düzgün seçilməsi vacib məsələlərdən biridir. Bu baxımdan, hansı tipli məlumatlar necə və kimlərin fəal iştirakı ilə çatdırılmalıdır, qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrindən nə şəkildə istifadə edilməlidir və s. kimi məsələlərin düzgün həlli ciddi əhəmiyyət kəsb edir. **İnformasiyanın verilməsini və qəbulunu təmin edən vasitələr.** Bu vasitələrin düzgün müəyyənləşdirilməsi kütləvi informasiya prosesinin əsas şərtlərindən biridir. Bununla əlaqədar olaraq aşağıdakı məsələlərin aydınlaşdırılması zəruridir: hansı kanallar vasitəsilə verilən məlumatları kimlər daha asan, düzgün qavraya bilər, nə tipli məlumatlar hansı kanallar vasitəsilə verilsə, daha təsirli olar və s.

Qeyri-verbal kommunikasiya vasitələrinin müxtəlif tipləri var. Bu baxımdan aşağıdakılar xüsusi olaraq qeyd olunur:

1. **Mimika** sifət əzələlərinin dinamik ifadəsi kimi özünü göstərir. Qaş, göz, yanaq, dodaqlar və s. sifətin bu və ya digər dərəcədə lokal mimika sahələridir.

Son zamanlar vizual ünsiyyət- «gözlərin təması» problemi diqqəti daha çox cəlb edir. Anatomik baxımdan gözlər nə qədər müxtəlif olsa da, onların kodları, başqa sözlə, psixosemantikası baxışların, necə deyərlər, rəqsində açıqlanır.

2. **İntonasiya** ünsiyyətin başlıca akustik vasitəsidir. Ünsiyyət prosesində kommunikatorun resipientə münasibəti bilavasitə onun intonasiyasında əks olunur. Onun ekspressiv- emosional funksiyası önəmlidir. İntonasiyanın bu funksiyası xüsusi məntiqi vurğu, pauza və s. kimi akustik vasitələrlə qaynaqlanır.

3. **Kinesika** «bədən hərəkətlərinin dili» kimi meydana çıxır. İnformasiya mübadiləsində onun kodları jestlər vasitəsilə açıqlanır.

Nitq ünsiyyətinin növləri

İnsanlar arasında xoş münasibətin yaranmasında gözəl nitq mühüm rol oynayır. Nitq ünsiyyəti üç formada baş verir:

- 1) Monoloq və ya monoloji nitq,
- 2) Dialoq və ya dialoji nitq,
- 3) Poliloq və ya poliloji nitq.

Yunan mənşəli olan monoloq (*monos* bir, *logos* nitq) bir insanın, şəxsin və ya adamın nitqi deməkdir. Monoloji nitq hər yerdə ola bilər. Ailədə, idarələrdə, səhnədə, məktəbdə və s. İnsan öz-özünə monoloq söyləməz, Lakin səhnə adamlarının, müəllimlərin, tələbələrin və başqa ixtisas sahiblərinin məşqi və yaxud hər hansı bir çıxışa hazırlaşmaları (mühazirəyə, dərsə, çıxışa) zamanı işlənə bilər. Monoloji nitq müxtəlif qruplara bölünür:

- 1) Mühazirə,
- 2) Məruzə
- 3) Çıxış
- 4) Nitq

Ali məktəblərdə müəyyən mövzu üzrə professor və ya dosentinin şifahi şərhə mühazirə adlanır.

Əvvəlcədən işlənilib hazırlanmış hər hansı mövzuya məruzə deyilir. Məruzənin üç növü qeyd olunur:

1. Hesabat məruzəsi

2. Elmi məruzə
3. Siyasi məruzə

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məruzəni müzakirə edirlər, mühazirəni isə yox. Mühazirədə yalnız sual verilə bilər.

Daha çox iclaslarda, yığıncaqlarda söylənilən nitqə çıxış deyilir. Çıxışda natiq irad və təkliflərini ifadə edir. Çıxış həm elmi, həm siyasi, həm də ictimai xarakterli olur.

Nitq siyasi, ictimai-siyasi və s. şəkildə olur. Bu baxımdan nitqin aşağıdakı növləri var:

1. İctimai-siyasi nitq,
2. İttiham nitqi,
3. Müdafiə nitqi.
4. Müttəhimin son sözü

Bunlar haqqında ayrı-ayrı bölmələrdə daha ətraflı məlumat veriləcək.

Dialoq yunan sözü (*dialogos*) olub, iki nəfərin arasında olan söhbət deməkdir.

Söhbətdə bir neçə adamın iştirak etməsinə isə poliloq deyilir. Poly loqos yunanca (*poly* - çox, *loqos* - nitq) çoxlu adamın iştirak etdiyi nitq deməkdir. Belə nitq özünü daha çox dram əsərlərində göstərir.

Nitq ünsiyyətinin formaları

Nitq müxtəlif formalarda təzahür edir, Nitqin müxtəlifliyi, təzahür formaları a) ifadə yoluna görə və b) ifadə nizamına görə müəyyənləşir.

a) İfadə vasitəsinə görə nitq iki cür olur:

1. Şifahi nitq.
2. Yazılı nitq.

Şifahi nitqin materialı sözlər, onların ifadə olunması, tələffüz edilməsidir. Yazılı nitqin materialı hərfi işarələrdir və onların vasitəsilə yaranan yazıdır. Şifahi nitqdə səsin ahəngdarlığı, tembr, melodiya, mimika, jest, düzgün tələffüz, emosionallıq, yığcamlıq, səlistlik, aydınlıq və s. nəzərə alınır. Yazılı və şifahi nitqdə

monoloqdan, dialoqdan və poliloqdan istifadə edilir. Bəzən isə məruzələr, mühazirələr, çıxışlar, hətta bədii əsərlər (pyeslər, dram əsərləri) yazılı şəkildə verilməsinə baxmayaraq, xalqa, kütləyə daha yaxşı çatdırılmaq üçün şifahi şəkildə təqdim olunur. Çünki yazılı nitqin imkanları məhduddur.

b) İfadə nizamına görə də nitq yenə də iki cür olur:

1. Mənsur nitq və ya nəşr şəklində ifadə olunan nitq;
2. Mənzum nitq və ya nəzm şəklində ifadə olunan nitq.

Nəsrə ifadə olunan nitq roman, povest, novella, məqalə, oçerk, reportaj, nağıl, dastan və s. şəklində ola bilər.

Nəzm əsərlərində isə heca, ahəngdarlıq, qafiyə, şerin təqti forması və s. əsas götürülür. Mənzum nitq nizama salınmış nitqdir, burada kənara çıxmaq mümkün olmur. Nəsr də, nəzm də, həm yazılı, həm də şifahi ola bilər. Lakin son dövrlərdə yazılı mənzum nitq yalnız bədii ədəbiyyatda işlədilir. Əvvəllər isə bu nitqdən riyaziyyat, fəlsəfə, qrammatika və hətta lüğətlərin yazılmasında istifadə olunur.

Onu da qeyd etmək ki, hər bir şəxsin xarakteri, ağılı, dünyagörüşü, düşünmə qabiliyyəti müxtəlif olduğu kimi, nitqi də başqalarından fərqlənir. Bu fərq isə fərdi üslubların yaranmasına səbəb olur.

DANIŞIQ ETİKASI VƏ NİTQ ETİKETLƏRİ

İfadə olunan bu və ya digər fikir nitq mədəniyyətinin tələbləri baxımından düzgün, aydın, məntiqi, yığcam, səlis, zəngin, canlı, ahəngdar, sadə, dəqiq və anlaşıqlı olmalıdır. Dilin ifadə imkanları o qədər zəngin və o qədər rəngarəngdir ki, söz və söz formalarının hansı sintaktik birləşmədə, hansı mətndə necə işlənməsi haqqında konkret resept vermək mümkün deyil. Buna görə də eyni dildə danışan hər fərdin öz danışiq tərzini, öz ifadə üsulu var. Lakin dilin müqəddəsliyini qorumaq, onun ədəbi dil kimi daha da püxtələşməsi və səlisləşməsi naminə yazıda və nitq prosesində heç kəs ədəbi dilin müəyyən edilmiş normalarından kənara çıxmamalıdır və bu normalara əməl etmək hamının şərəfli vəzifəsidir.

Məlum olduğu kimi, insanlara məxsus ümumi mədəniyyət müxtəlif komponentlərin məcmusundan ibarətdir. Mədəniyyətin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biri də nitq mədəniyyətidir. Biz nitq mədəniyyəti anlayışına

danışıq mədəniyyəti ilə yanaşı, yazı mədəniyyətini də daxil edirik. Əgər hər hansı bir şəxs öz fikrini nitq mədəniyyətinin yuxarıda sadalanan on bir komponentinin dialektik vəhdəti əsasında ifadə edə bilmirsə, həmin şəxsin özünü mədəni adam adlandırmağa heç bir mənəvi haqqı yoxdur.

Hər bir xalqın cəmiyyət üzvləri arasındakı müraciət etiketləri həmin xalqın ümumi mədəniyyətinin bir hissəsidir.

İnsanlar arasındakı ünsiyyət bir-birinə müraciətdən başlanır. Müraciət forması isə müraciət edənlə müraciət olunan arasındakı münasibətdən asılıdır. Hətta bu asılılıq o dərəcədədir ki, ünsiyyətin başlanması və inkişafı müraciətlə müəyyənləşir.

Mədəni nitqin etiketləri

Adamlar onları əhatə edənlərlə ünsiyyətdə müxtəlif məqsədlərlə əksəriyyətin işlətdiyi bir sıra ifadələrdən istifadə edirlər ki, onların böyük bir qismini mədəni danışıqın etiketləri təşkil edir. Vaxtilə monarx saraylarında, diplomatik dairələrdə və s. davranış qaydaları “etiket” adlanırdı. Hal-hazırda hər hansı bir cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış və nəzakət formalarına da “etiket” deyilir. Xalqımızın milli təfəkkürünə, etnoqrafiyasına, ənənələrinə uyğun işlənən bu ifadələr, hazır nitq modelləri bütün hallarda adamları razı salır, onlarda xoş ovqat yaradır, müsahibin fəaliyyətini istiqamətləndirir, qarşılıqlı anlaşmanı təmin edir. Dilimiz belə ifadələrlə zəngindir. Adamların gündəlik nitq fəaliyyətində onların dünyagörüşü, savad dərəcəsi, dilə şüurlu münasibətindən irəli gələn rəngarəng ifadələr tez-tez işlədilir.

Elmi dilçilikdə sözün bir neçə vəzifəsi olduğu göstərilir: a) adlandırma (nominativ); b) ünsiyyət (kommunikativ); v) müraciət (apelyativ).

Öz tarixi inkişafına görə müraciət növlərini belə qruplaşdırmaq olar: a) ailə-qəbilə daxilində müraciətlər; b) xalq dilində müraciətlər, milli dildə müraciətlər.

Nitqlə ünsiyyətə başlamazdan əvvəl natiq müraciət etiketlərindən istifadə edir. Bunu nəzərə alaraq, ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin ədəbi müraciət, danışıq etiketləri haqqında bir neçə söz demək lazım gəlir:

1. Kömək etmək, qulluq göstərmək məqsədilə: İcazə verin kömək edim;

Siz əziyyət çəkməyin, bunu mən edəram; Qulluğunda olum; Sizə kömək etmək lazımdır?; Köməyə ehtiyacınız varmı?; Mən sizi eşidirəm; Cavab verməyə tələsməyin, bir qədər fikirləşin; Sizi narahat edən nədir?; Sizə nə kömək edə bilərəm?; Nə buyurursunuz? və s.

2. *İş gördürmək, soruşmaq, üzrxahlıq etmək məqsədilə: İnciməyin, sizə zəhmət verəcəyəm; əgər mümkünsə; zəhmət olmasa; Buyuruq olmasın; vaxtınız varsa; imkanınız olsa; Sizə əziyyət olacaq; Sizi yormayım; Rica edirəm danışın; Lütfən söyləyin; Üzr istəyirəm; Əvvəlcədən minnətdarlığımı bildirirəm və s.*

3. *Məmnun olmaq məqamında: Razıyam; Etiraz etmirəm; Sizinlə şərikəm; Xoşuma gəlir; Çox şadam; Minnətdaram; Məmnuniyyətlə; Xoşdur; baş üstə; göz üstə; Arxayın olun; Sizi unutmaram; Sizinlə işləmək mənim üçün böyük şərəfdir; Allah köməyin olsun; Tanrı sənə yar olsun.*

4. *Etiraz etmək, razılıq verməmək məqamında: Bu, məni təmin etmir; Etirazımı bildirirəm; Etiraz edirəm; Sizin fikrinizlə şərik deyiləm; Mən başqa cür düşünürəm; Bağışlayın, bu məsələdə sizinlə razı deyiləm; Bu, mənim xoşuma gəlmir; Belə etməyin; Bu, ürəyimcə deyil və s.*

5. *Təskinlik vermək, razı salmaq məqamında: Bir qədər ətraflı düşünün; Əsəbiləşməyin; Darıxmayın; İcazə verin danışım; İmkan verin fikrimi izah edim; Özünüzü ələ alın; Səbr edin; Bir qədər səbrli olun; Nə etmək olar, qismət belə imiş və s.*

6. *İntizama dəvət, məzəmmət etmə: Sizdən bu hərəkəti gözləməzdim; Belə hərəkət sizə yaraşmaz; Siz adınıza layiq hərəkət etməlisiniz; Danışığınıza fikir verin; Allah xatirinə razı olun; Nəzakətli olun; Çalışın ki, başqaları sizdən razı qalsın; Bir qədər səmimi olun, səhvinizi etiraf etməkdən çəkinməyin və s.*

7. *Qarşılama məqamında: Xoş gördük; Nə gözəl təsadüf; Xoş gəlmişsiniz; Lap vaxtında gəlmişsiniz; Həmişə siz gələsiniz; Sizin gəlişinizə şadam; Sizi arzulayırdıq; Səni çoxdan gözləyirdim; Gələn qədəmləriniz var olsun və s.*

8. *Dəvət etmək məqsədilə: Xoş gəlmisiniz; Buyurun qonağımız olun və s.*

9. *Vidalaşma məqamında: Sizi səbirsizliklə gözləyirik; Salamət qalın; Zəhmət çəkdiniz; Sizə əziyyət verdik; Gecəniz xeyrə qalsın; Yuxunuz şirin olsun; Allah amanında; Eviniz abad olsun; Həmişə şadlığa gələk; Sizləri bir daha evimizdə görsək, şad olarıq; Allah yolunuzu açıq eləsin, işinizi xeyrə calasın və s.*

10. *Görülən işin müqabilində razılıq, rəğbətləndirmə: Afərin; Əhsən; Minnətdaram; Hər şey üçün minnətdaram; Təşəkkür edirəm; Sizə zəhmət verdim; Sizə borcluyam; Zəhmət çəkmə; Narahat olma; Sağ olun; Allah sizdən razı olsun; Allah köməyin olsun; Biz bundan məmnun olduq; Sizin əl qabiliyyətinizə heyranam; Sizə qibtə edirəm; Çox sağ olun; Afərin, mərhəbə; Allah səni dərd-bələdan uzaq eləsin; Allah ürəyinizə görə versin; Allah sizi bizə çox görməsin; Qəm, kədər sizdən uzaq olsun; Səni Allah saxlasın və s.*

11. *İcrası hər hansı bir səbəbdən mümkün olmayan işin müqabilində: Çox sağ olun; Sizə zəhmət verdim; Əziyyət çəkdiniz; Nə etmək olar, siz bacardığınızı etdiniz və s.*

12. *Arzu-istək və təbrik etmək məqamında: Yaxşı yol; Sağlıqla qalın; Uğur olsun; Xoşbəxt olun; İşiniz avand olsun; Allah işinizə fərac versin; Allah sənə yar olsun; Ürəyincə ömür sürəsən; Min bir budaq olun; Var olasan; Gözünüzdə aydın olsun; Yolunuz uğurlu olsun; Bayramınız mübarək; Ad günüünüz mübarək; Yeni dərs iliniz mübarək; Həmişə şənlikdə; Halal olsun; Xeyirli olsun; Allah balalarını saxlasın; Allah köməyin olsun; Allah səni ümid yeri eləsin; Allah imdadına çatsın; Ananın südü sənə halal olsun; Əlin-qolun var olsun; Üzün ağ, başın uca olsun; Bərəkətli olsun; Göz dəyməsin; Ömrün uzun olsun; Allah iltifatını artıq eləsin; İlahi, mərhəmətinə min şükür və s.*

13. *Hal-əhval tutmaq məqamında: Əhvalınız necədir? Necə dolanırsınız?;Güzəranınız necədir?; Xanımınız necədir?; Həyat yoldaşınız necədir?; Özünüzü necə hiss edirsiniz? və s.*

14. *Öyrənmək məqsədilə verilən suala cavab məqamında: Buyurun, soruşun; Lütfən buyurun; Sizə məmnuniyyətlə cavab verməyə hazırım; Bu mənim üçün xoşdur; Bu, mənim vəzifə borcumdur; Bu dəqiqə öyrənilən sizə deyərəm; Bir dəqiqə gözləyin, öyrənirəm; Cavabım sizi qane etdimi? Daha nəyi bilmək istəyirsiniz?; Bağışlayın, bu barədə məlumatım azdır (yoxdur); Xeyr, tanımıram; Yaxşı tanımıram; Xeyr, bilmirəm.*

15. Əzizləmə, yalvarış məqsədilə: “Canım qurban”, “baş üstə”, “Göz üstə yerin var”, “qurban olum”, “quzum”, “sonam”, “dilbərim”, “ağrın alım”, “canım qurban”, “başına dönüm” və s.
16. Danışmağa başlamaq məqamında: İcazənizlə fikrimi bildirim. Mənə söz verdiyiniz üçün minnətdaram. Məni dinlədiyiniz üçün təşəkkür edirəm və s.
17. Deyilənlərlə razılaşımaq, mübahisədən imtina etmək məqamında: Bu məsələyə hazır deyiləm. Sizin fikrinizə şərikəm. Məsələ mənə aydındır. Bu barədə söhbət açmağa ehtiyac duymuram.
18. Məsləhət vermək məqamında: Bunları nəzərə alsanız, yaxşı olar. Bu, sizin xeyrinizədir. Bu, sizə başucalığı gətirər. Çalışın mü sahibinizi axıra qədər dinləyə biləsiniz və s.
19. Məsləhəti qəbul etmək məqamında: Dediklərinizlə razıyam. Bunlar mənim xeyrimədir. Faydalı məsləhətiniz üçün çox sağ olun. Sizin bu xeyirxah məsləhətinizi heç vaxt unutmaram. Sizin təklifinizi qəbul edirəm. Çalışacağam ki, dediklərinizə əməl edim. Sizin üçün bu işi etməyə çox şad olardım və s.
20. Telefonla danışanda; Zəng edəndə: Alo, sabahınız (axşamınız, hər vaxtınız) xeyir olsun. Bağışlayın, mən kiminlə danışırım? Sizi narahat edən Kamilədir. Bilmək istəyirəm... Fikrimi sizə çatdırırdım bildimmi? Çox sağ olun. Bağışlayın, vaxtınızı aldım. Deyəsən, sizi yordum. Təşəkkür edirəm. Minnətdaram. Zəngə cavab verəndə: Alo, salam, eşidirəm sizi. Buyurun. Zəhmət olmasa bir qədər ucadan danışın. Bağışlayın, zəng edən kimdir? Xoşdur. Bu saat çağıraram. Mütləq yetirərəm. Arxayın olun! Sağ olun!
21. Süfrə etikətləri: “Bismillah”, “Bərəkətli olsun”, “Allah bol eləsin”, “Nuş olsun”, “Buyurun”, “Çox sağ olun”.

İədə ädèèâdèyðè þç íðìàèâðû ääðèèèíäy èíèèøàð ääèð, öyèìèèèyøèð. Áóýöíèø ýýíc íýñèè ìððàcèyð ääéääèâðûíà, ìöððyèèð òàðàèèðâðèè öyáyðèyðè ÷àðâúðìà, äèíèyìy, ñîððóìà, cääää äâðìy äy ñþùáyðy ãíøóèìà ìyâyíèèèyðèíy äyðèíäyí èèèyèyñýèèèèð. Ýýícèyð üyìèøyèèè èääää ñàðèèìàèüâðèèèè èè, öíñèèèèyðy ýèðìyè,

èíôîðìàñèèà ââðìÿê âÿ àèìàã íèðã ìÿäÿíèééÿðèèí, èíñàííí òìóìè ìÿ-äÿíèééÿðèèí òÿðèèá ùèññÿñèèèð, áóíèàðú áèèÿê
âÿ ðèèéÿð àðìÿê ùÿð áèð øÿðñèí áíðçóáóð.

NİTQ VƏRDIŞLƏRİ VƏ BACARIQLARI

Ünsiyyət aktının iştirakçılarının vərdiş və bacarıqlar sistemini «sosial-psixoloji göstəricilər», bəzən isə «kommunikativ səlahiyyətlilik» adlandırırlar. Ekvivalentlik təşkil edən bu iki anlayışın başlıca mahiyyəti ünsiyyət prosesində qarşı tərəfi duymaq, onun emosional durumuna və davranış tərzinə uyğun ünsiyyət formaları seçmək yolunun müəyyənləşdirilməsidir.

Nitq bacarığı, yəni insanın öz nitqini sərbəst qurması və onu idarə edə bilməsi özbaşına baş verən proses deyildir. Nitq bacarığı ardıcıl şəkildə və məqsədyönlü formada, planlı qaydada və özü də bütün istiqamətlərdə inkişaf etdirilməlidir. Bu o deməkdir ki, nitq bacarıqlarının formalaşması da prosesdir. Özü də çoxpilləli prosesdir. Bu proses məktəb skamyasından, qrammatik və leksik bilgilərin qazanılmasından başlanıb nitq mədəniyyəti səviyyəsində gerçəkləşir. Odur ki, nitq bacarığı linqvistik və ekstralingvistik faktorların təsiri altında formalaşan bacarıq (qabiliyyət) formasıdır.

Beləliklə, nitq fəaliyyətini bacarıqda axtarırsaq, bilməliyik ki, hər bir bacarığın əsasında vərdiş və yaxud vərdişlər durur. Vərdişlər və bacarıqlar qarşılıqlı bağlılığı olan anlayışlardır.

